

A SZOMORÚ ISKOLA

VÁRADI Luca

Ph.D-hallgató, ELTE TáTK

H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; E-mail: varadiluca@gmail.com

Lannert J. –Nagy M. szerk.: *Eredményes iskola – Adatok és esetek*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet, 2006.

Amennyiben az *Eredményes iskola* című kötetet egy szóval kellene jellemeznem, azt mondanám rá, hogy szomorú könyv. A kötetet olvasva ugyanis fokról fokra válik egyre világosabbá a magyar közoktatási rendszer alapvető diszfunkcionalitása, a szemünk előtt elevenednek meg az iskolát börtönként megélő és menekülni vágyó tanulók, tehetetlen tanáraik, illetve az iskola túléléséért küzdő igazgatók. A tanulmánykötet az iskolai eredményesség témáján túlmenően a magyar közoktatási rendszer működésének sajátosságait is bemutatja; a szerkesztők célja az volt, hogy a témát egyre közelebből vizsgálva, a kvantitatív módszerektől a kvalitatív módszerekkel készült kutatásokon keresztül tárják fel az iskolai eredményesség egyes feltételeit. Érzésem szerint, ahogy a kutatások egyre kisebb léptékűek lettek, úgy oldódott fel az eredményesség fogalma, és váltott át a kötet az iskola mint intézmény egészének a bemutatására.

A két – egymástól tartalmilag és módszertanilag is elkülönülő – egységből álló könyv első részében közölt tanulmányok kvantitatív módszerekkel vizsgálják az iskolai eredményességet az országos kompetenciamérés és egy – az Országos Közoktatási Intézet által készített – kérdőíves vizsgálat adatbázisain. A második részben kvalitatív módszerekkel keresik a választ a kutatók az eredményességgel kapcsolatos kérdésekre, továbbá három középiskolával ismerkedhetünk meg alaposabban, résztvevő megfigyelések, illetve fókuszcsoportos beszélgetések tanulságai alapján. Ez a kettősség egyaránt hordoz előnyöket és hátrányokat a kötet szempontjából. A kvalitatív kutatás ugyanis amellet, hogy tényleges kiegészítése a kvantitatív eredményeknek, nagymértékben meg is kérdőjelezi azokat, és a kötet első felében használt eredményesség-fogalom egészét helyezi merőben más kontextusba. A gondos szerkesztés, illetve a szerzők folyamatos utalásai egymás munkájára azonban hídként kötik össze a két elkülönülő részt, így a széttagoltság nem teszi két különálló monográfiává a kötetet. A tanulmányok sorozatát, – ahogyan az a zárzóban is szerepel – nem fokozatos közelítésként, hanem inkább a távcső, majd a nagyító használataként érdemes elképzelnünk.

Az *Eredményes iskola* összességében mindvégig egyenletesen magas színvonalú tanulmányokat tartalmaz, amelyek egyszerre szólhatnak számtalan különböző csoporthoz a téma kutatóitól az érdeklődő pedagógusokig. Az akadémiai hangvétel nem korlátozza a tanulmányok megértését azon érdeklődők számára sem, akik esetleg nem jártasak a társadalomtudományokban, a széleskörű bibliográfia pedig az oktatásszociológiával ismerkedőknek hordoz értékes továbblépési lehetőséget. Nem véletlen to-

vábbbá, hogy a tanulmányok nagy része *Összegzés és javaslatok* című fejezettel zárul, amellyel nyilvánvalóan a döntéshozóknak kívánnak segítséget nyújtani a szerzők.

A kötetet elolvasva néhány olyan kulcsfogalom válik világossá számunkra, amelyek alapvetően befolyásolják egy-egy iskola működését, eredményességét. A tanulmányok kivétel nélkül arra a megállapításra jutnak, hogy elsősorban az adott iskolába járó gyerekek szocioökonómiai háttere határozza meg az iskola eredményességét; ez a megállapítás elvezet bennünket a *szelekció* fogalmához. A kötet tanulmányaiból leszűrhetjük azt a következtetést, hogy az iskolák számára a külső és belső szelekció egyaránt alapvető stratégia, amellyel a „tehetősebb” iskolák a minél jobb hátterű gyerekek kiválogatására törekcszenek felvételi vizsga útján, míg azok az iskolák, amelyek kötelező beiskolázásúak, a belső szelekció eszközét választva hol nyíltabb, hol pedig kevésbé nyílt módszerekkel igyeckszenek „megszabadulni” a legproblémásabb gyerekektől. A szelekció figyelembe vétele a *hozzáadott érték* fogalmának bevezetését vonja maga után, amely arra utal, hogy az iskolák eredményessége nem egymáshoz képest mérendő. Inkább azt a standardizált teljesítményt kell figyelembe venni, amit az iskola a tanulók szociális hátterét kontrollálva, a bemeneti állapothoz képest elér. Ezt a fogalmat a kötetben bemutatott elit iskola tanára diákjaira utalva úgy fogalmazza meg, hogy „*ha nem csinálnánk semmit 8-12-ig, (...) akkor is felvennék nagy részüket egyetemre*”. A kötetből az is kiderült, hogy a magas hozzáadott érték elérésében természetesen számtalan tényező szerepet játszik, ám kiemelkedő fontosságú a *pedagógus* személye (szemben például a tanítási módszerekkel, vagy a tárgyi feltételekkel, amelyek alapvetően nem befolyásolják az eredményességet), akitől a gyerekek elsősorban nem tudást várnak, hanem megértést és szeretetet.

Számomra a kötet legfontosabb tanulsága a pedagógusok kulcsszerepével kapcsolatos. A kötet olvasása után a pedagógusokra való kiemelt odafigyelés tűnik az egyetlen lehetséges megoldásnak. Az ezzel foglalkozó tanulmányokból ugyanis kiderült, hogy jóformán csakis a pedagógus belső kontrollja az, ami megszabja, hogy hogyan bánik a gyerekekkel, hogyan birkózik meg a felmerülő problémákkal, mivel teljesen esetleges az iskola vezetésének figyelme. Az igen ritka odafigyelés (óralátogatás) is gyakran ellentmondásos, ugyanis olykor bizalmatlanságot szülhet. Ráadásul az igazgatók általában nem szankcionálják a nem megfelelő pedagógusokat, így a tanárok nem is kapnak semmilyen külső késztetést arra, hogy komolyan vegyék a feladatukat. Visszajelzés hiányában a jó tanárok is bizonytalanná válnak. Sokszor lehetett a felelősség elhárításáról olvasni a tanárok részéről: gyakran említették, hogy olyan gyerekeket kell tanítaniuk, „*akikkel semmit sem lehet kezdeni*”. További ellentmondás, hogy a tanárok nagy része tanítási gyakorlata során nem találkozik azokkal a problémákkal, amelyek számos kevésbé tekintélyes iskolában előfordulhatnak, mivel a gyakorló iskolák az iskolai rangsor csúcsán állnak.

Az alábbiakban a kötet tanulmányait bemutatva próbálok képet adni azokról a dilemmákról, amelyekkel a szerzőknek kutatásaik során szembe kellett nézniük, illetve azokról az ellentmondásokról, amelyeket elemzéseikkel feltártak.

A bevezető megadja a kötet elméleti keretét, és felkelti az olvasó érdeklődését a téma iránt. A kötet első tanulmánya, Lannert Judit írása tekinthető azonban a valódi bevezetőnek, amelyből megismerhetjük az iskolaeredményességi kutatások nemzetközi terepét és történetét, képet kaphatunk egyes országok illetve régiók kutatási sajátosságairól, és arról, hogy hol helyezkedik el ezen nemzetközi kutatások terében

Magyarország. A fejezet Coleman munkájának egyik sokat idézett eredményével indul, mely szerint „*az iskola nem számít*”, és a kutatók évtizedek óta tett erőfeszítéseit mutatja be ezen kijelentés cáfolatára. A kötetben való eligazodáshoz valódi fogódzót nyújt ez a fejezet, mivel fontos, hogy az olvasó megismerje az eredményesség fogalmának sokrétűségét, definíciójának nehézségeit, illetve azt, hogy az eredményességet sokkal inkább folyamatként, mint konstans jellemzőként kell elképzelnünk. Ebből kifolyólag a keresztmetszeti kutatások eredményeit fenntartásokkal kell kezelnünk. Ennek ellenére a következő fejezetekben bemutatott kutatások kivétel nélkül keresztmetszetiek, ám a kutatók minden esetben felhívják a figyelmet az oksági magyarázatok korlátaira.

Akárcsak az első fejezet, a második is Lannert Judit munkája, amely az eredményességet az általános iskolák körében próbálja meghatározni az iskolaigazgatókkal készült kérdőíves felvétel, illetve az országos kompetenciamérés eredményei alapján. A tanulmány legizgalmasabb megállapítása, hogy azok az iskolák számítanak eredményesebbeknek, amelyek igazgatói konkrét célokat tűznek ki az iskola elé, és konzekvensek céljaik megfogalmazásában (a célokra ugyanis nyitott és zárt formában is rákérdeztek a kutatók). Meglepő volt egyrészt a nyitott kérdéseknél a „nem tudom” válaszok magas aránya, valamint az, hogy milyen sok esetben voltak eltérőek a spontán módon és a felkínált lehetőségek alapján megjelölt célok. Ezen kutatás további szomorú és elgondolkodtató tanulsága, hogy az igazgatók leggyakrabban az iskola fennmaradását említették elsődleges célként, amely a kutatás eredményei alapján negatív összefüggést mutat az eredményességgel, vagyis a túlélésért küzdő igazgatók bizonyára nem képesek kellő figyelmet fordítani az iskola megfelelő működésére.

A következő dolgozatban Horn Dániel mutatja be Lannert Juditéhoz hasonló kutatásának eredményeit, ő azonban nem általános-, hanem középiskolák vezetési stílusát vizsgálja, és próbál néhány – a nemzetközi szakirodalomból ismert – összefüggést tesztelni a magyar adatokon. Eredményei szerint a középiskolákra is igaz a fenti megállapítás, mely szerint a céljaikban konzisztens igazgatók iskolái eredményesebbek a kompetenciamérés standardizált mutatói szerint. Horn Dániel azt is kimutatja, hogy nem elég a célok kitűzése, azok következetes betartása, betartatása is eredményességnövekedéssel jár együtt. Érdekes módon az igazgatók demográfiai mutatói (nem, kor, iskolai végzettség), nincsenek számottevő hatással az iskolai eredményességre.

Míg az első két tanulmányban az országos kompetenciamérés eredményei elsősorban független, a kimenetet mérő változókként szerepeltek, addig Sinka Edit arra a kérdésre keresi a választ, hogy maguk az iskolák miként profitálhatnak a mérésekből, és mennyire használják fel annak eredményeit munkájuk külső mutatójaként. A mérést az Oktatási Minisztérium szervezi, és eddig négy alkalommal végezték el az összes általános- és középiskolában. A teszteket szövegértésből és matematikából ugyan minden gyerek megírja a kiválasztott évfolyamokon, ám iskolánként csak 20 tanulóé kerül be az összesített mintába, az összes többi tesztfüzet az iskoláknál marad, így igazán izgalmas kérdés lehet, hogy mi történik velük ezután. Számomra meglepő és elgondolkodtató volt az a kettősség, amely az iskolában tanított tananyag és a kompetenciamérésben tesztelt képességek között fennáll. A tanulmányból ugyanis az derül ki, hogy míg az iskolában a tantervi követelményeknek megfelelően oktatnak, addig a mérések valódi problémák és helyzetek megoldására irányulnak, vagyis az iskolában mintha nem „valódi” dolgokat tanítanának. A tanulmány azonban nem a mé-

rések tartalmára fókuszál, hanem azt mutatja be, hogy maguk az iskolák mennyiben tartják relevánsnak az eredményeket, illetve, hogy foglalkoznak-e egyáltalán a kompetenciaméréssel. Az adatok alapján az derül ki, hogy az iskoláknak mindössze egyharmadában dolgozzák fel az összes gyerek tesztjét, így nem lehet azt mondani, hogy a mérés eredményeinek figyelembe vétele általános gyakorlat lenne az iskolák körében. Ez a tény már akár önmagában is megkérdőjelezhetné az országos kompetenciamérés hasznosságát, további kérdéseket vet fel az országos eredmények sorsa. Ezeket ugyanis hivatalosan csak az iskolák fenntartói és igazgatói kapják meg, és az ő döntésük, hogy milyen széles körben hozzák nyilvánosságra őket. Ebből kifolyólag az is előfordulhat, hogy a szülők és gyerekek mellett akár az adott iskola pedagógusai sem tudhatják meg, hogy munkahelyük – velük együtt – hogyan teljesít. A nyilvánosság következményei is felemások lehetnek, mivel az eredmények ismerete a szülők részéről erősödő szelekcióhoz vezethet, amely a különböző iskolákban tanuló gyerekek családi háttere közötti szakadékot mélyítheti el. Mindenesetre elgondolkodtató egy ilyen hatalmas volumenű kutatás sorsának alakulását megfigyelni.

Az iskolákban a fejlesztő szemlélet megjelenését és ennek eredményességgel való összefüggéseit vizsgálja tanulmányában Garami Erika, amelyből kiderül, hogy a tanulók társadalmi háttérével áll összefüggésben, hogy az iskolák inkább felzárkóztató vagy tehetség gondozó jellegű fejlesztő programokat kínálnak-e. Tanulmánya elején a szerző dióhéjban ismerteti a magyar közoktatás egyik legnagyobb hibáját, vagyis azt, hogy az oktatási rendszer nem veszi figyelembe az egyéni sajátosságokat. Ráadásul ez a folyamat már óvodás korban elkezdődik, és ennek köszönhetően az azonos életkorú gyerekek közötti különbségek az iskolás évek folyamán nem hogy csökkennének, hanem adott esetben nőnek is. Ezeknek a különbségeknek a figyelembe vételével zajlik a fejlesztés, amely a gyerekek egyéni képességeit szem előtt tartva hívatott azonos szintre hozni őket, illetve foglalkozni a valamilyen téren kiemelkedő tehetségű gyerekekkel. A szerző a fentiekben is használt, igazgatókkal felvett kérdőívek eredményeit, illetve az országos kompetenciamérés adatait elemezte, vagyis az iskolákban zajló fejlesztő foglalkozásokról az iskolaigazgatóktól kapott információkból indult ki. A válaszok alapján az iskolákban a csoportos korrepetálás a leggyakoribb ilyen jellegű tevékenység; ugyanakkor a cigány kisebbségi oktatás a legritkább. A szerző cikkében behatóbban foglalkozik az iskolai szelekció kérdésével is, és a nem körzetes gyerekek arányát tekinti az általános iskolákban a szelekció mutatójának. Megállapítja, hogy a településméret növekedésével párhuzamosan növekvő arányt mutatja, hogy a kisebb településeken, falvakban nem jellemző, hogy a szülők távolabb lévő iskolákba járatnák gyermekeiket.

A kvantitatív módszerrel készült kutatások közül az utolsó Sági Matildé, amely meglátásom szerint témájában és minőségében is kiemelkedik a többi tanulmány sorából. A szerző a pedagógusok szerepének fontosságára hívja fel a figyelmet, és azt vizsgálja, hogy az iskolákban milyen jellegű és mélységű visszajelzésekre számíthatnak a tanárok, illetve, hogy munkájuk eredményessége vagy eredménytelensége von-e maga után bármilyen következményt. A tanulmányban talán nem is a kutatási eredmények a legfontosabbak, hanem az a szemlélet, amelyet a szerző a tanárok szerepének vizsgálatára bevezet. Rávilágít ugyanis a pedagógusok kulcsszerepére, és egyben figyelmeztet is arra, hogy az őket középpontba állító kutatásoknak szem előtt kell tartaniuk a pedagógusok személyiségének komplexitását, vagyis nem lehet egyes tulajdonságok meg-

létéből kiindulni. Sági Matild az elemzés eredményei alapján – melyek szerint a rosszul teljesítő tanárokat jóformán sosem sújtják szankciókkal – valamiféle pedagógus-értékelő rendszer kidolgozását javasolja az iskolák számára.

A kvantitatív kutatásokat bemutató tanulmányok sorát bőséges függelék zárja, amelynek táblái alapján rekonstruálható az adatelemzések menete a nyitott kérdések kódolásától a faktorok kialakulásán át a kontrollváltozók hatásáig.

A könyv további részének fényében azt javasolnám az olvasónak, hogy álljon meg egy pillanatra ezen a ponton, és mielőtt továbbolvasna, gondolja végig az eddigi eredményeket, megállapításokat. A kötet további tanulmányai ugyanis olyan szélsőséges helyzetekről számolnak be hihetetlenül pasztikus módon, hogy a korábbi higgadt megállapítások és leíró jellegű fogalmak végtelen távolságba kerülnek a tapintható és szagolható iskolai légkörtől, amely a kötet második részét olvasva elevenedik meg előttünk. Innentől fogva nincs megállás, muszáj végigolvasni a kötetet, és átélni a gyerekek és tanárok mindennapi sikereit és kudarcait.

Nagy Mária a „tanárok hangja” irányzat alapjaiba vezeti be az olvasót, amely beemeli a pedagógusokat munkájuk feltételeinek kidolgozásába, továbbá őket helyezi a kvalitatív oktatáskutatások középpontjába. Az elméleti bevezető után két teljesen eltérő – egy elit és egy kötelező beiskolázású – középiskola egy-egy tanárával készült interjú elemzést a szerző az eltérő szakmai nyelvhasználat szempontjából. Habár érdekes az elemzés, sokszor úgy éreztem, hogy az interjúrészek önmagukban is annyira hatásosak voltak egy-egy jelenség illusztrálásában, hogy az elemzések néhol már eltűntek a szem elől. A tanulmány harmadik részében egy kötelező beiskolázású középiskolában készült kutatás terepnaplója alapján a szerző a nem hatékony időfelhasználást mutatja be. Habár az órák eseményeit rögzítő jegyzőkönyvek nagyon izgalmasak voltak, ez a harmadik rész mintha kilógott volna a tanulmányból, és így az írás valamiképpen nem állt össze teljes egészébe. A strukturálatlanság ellenére igazán értékes és megrázó olvasmány volt Nagy Mária cikke.

Békési Kálmán fókuszcsoporthoz tartozó kutatást végzett hét különböző középiskola tanulóival, akiket az iskolával kapcsolatos általános véleményükről, gondolataikról kérdezett az eredményesség fogalmából kiindulva. Érdekes módon a diákok nagyon hasonló témákat helyeztek előtérbe a különböző iskolákban, amelyekből kirajzolódott a *tanulási környezetük*. A beszélgetések alapján úgy tűnik, hogy a diákok elsősorban az interperszonális kapcsolatok fontosságára helyezték a hangsúlyt, és meglepő módon a tanár-diák kapcsolatok fontosabbnak bizonyultak számukra, mint a diákok közöttiek (ez talán annak is tulajdonítható, hogy diáktársaikkal együtt vettek részt a fókuszcsoporthoz). Kiemelt téma volt még az iskola által szervezett tevékenységek azon köre, amelyeket iskolán kívül végeznek, a fegyelmelés, illetve az iskola tárgyi környezete. A példák ebben a cikkben is kiválóan illusztrálták a megállapításokat, és a hasonló felvetések ellenére is élesen kirajzolódott az iskolai rangsor két végén lévő intézményeket elválasztó határvonal.

A kötet utolsó három tanulmánya három középiskolát mutat be olyan részletesen és hitelesen, hogy az olvasó úgy érezheti, mintha mindháromban eltöltött volna már néhány napot. Felmerül a kérdés, hogy jó döntés volt-e valóban ennyire a két végtől választani, – egy nagyvárosi elit gyakorlóiskolát és két túlnyomórészt hátrányos helyzetű gyereket fogadó szakközépiskolát illetve szakiskolát – mivel nagyon erős a kontraszt közöttük. Nem beszélve a rendkívül pasztikus módon bemutatott állapotok

összevetésének nehézségeiről a kötet első felében közölt eredményekkel. A leírások mindenesetre hatalmas kutatói fegyelemről tanúskodnak, úgy tűnik, hogy a kutatók egyik esetben sem lépték át az informális határokat, és mindvégig szem előtt tarták tartani kutatási kérdéseiket. Dramaturgiai szempontból mindenképpen jó megoldás volt az iskolák adott sorrendben való bemutatása, mivel az elit gimnázium után egy egészen kilátástalan helyzetben lévő szakközépiskolával ismerkedünk meg, majd egy hozzá hasonló körülmények között működő másik iskolával, ahol azonban valamiképpen mégiscsak képesek a részt vevők megküzdeni reménytelen helyzetükkel. Így az olvasóban legvégül marad valamiféle bizakodás az oktatási rendszer működését illetően. Érdekes és megfontolandó eredmény, hogy mindhárom – sőt a kötetben bemutatott összes – iskolában frontális módszerrel oktatnak, az eredmények mégis alapvetően eltérnek egymástól.

Az elit gyakorlóiskola leírása rendkívül alapos munka, Imre Anna minden lehetséges dokumentumnak utánanézett, minden lehetséges szempontból megvizsgálta az iskola működését. A leírás olykor talán túlzottnak is tűnik, mivel egy bizonyos ponton túl nem tudunk meg többet az iskoláról a felvonultatott információkból. A tanulmányból világosan kirajzolódnak az iskola céljai (értelmiségiek nevelése), és fokról-fokra bontakozik ki a gyerekeket körülvevő hamis, steril világ, ahol nem találkoznak szociális nehézségekkel, és amely – nézetem szerint – a későbbiekben sok csalódást és problémát okozhat majd az itt végzetteknek. Izgalmas volt elolvasni, hogy az ide járó válogatott háttérű és válogatottan intelligens gyerekek maguk is tisztában vannak az őket körülvevő „burok” valóságosságával. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy egy egyetem gyakorlóiskolájáról van szó, amely ennek köszönhetően egyrészt kiemelt normatívában részesül, másrészt a „kistanárok”, majdani pedagógusok is az itt szerzett, félrevezető tapasztalataikkal kell, hogy helyt álljanak az ország bármely iskolájában.

A két szakközépiskola és szakiskola leírása szintén kiváló munka. A kutatóknak sikerült hitelesen visszaadniuk az iskolák hangulatát, anélkül, hogy az olvasót hatásvadász példákkal próbálták volna a könyvhöz szögezni. Erre a két tanulmányra is jellemző azonban mindaz, ami a kötet kvalitatív részének egészére, hogy a példák annyira érdekesek és találóak, hogy tulajdonképpen *elviszik* a tanulmányokat, és végül csak ezek maradnak meg az olvasó emlékezetében. Az utolsó két tanulmányból számomra az volt a legfőbb tanulság, hogy tökéletesen esetleges, hogy az iskola, illetve a pedagógusok hogyan bánnak a rájuk bízott gyerekekkel, akikkel kapcsolatosan igen gyakran elhangzik, hogy sem ők nem szeretnék az adott intézményben – vagy semmilyen intézményben – tanulni, sem az iskola nem vágyott arra, hogy felvegye őket. Döntő fontosságú kérdés, hogy mit kezdenek a felek a kezdetkor jelentkező kölcsönös bizalmatlansággal. Érdekes volt egymás után olvasni a két iskola hasonló problémákra adott eltérő válaszait és a válaszok következményeinek értékelését. Mindkét tanulmányban találkozhattunk megrázó példákkal a délutánonként dolgozó gyerekekről, akiknek emiatt nem lehet házi feladatot adni, a terhes osztálytársnőkről, akiknek a kisbabáját úgyis az anyjuk fogja nevelni, illetve megható erőfeszítésekkel például a kollégiumi nevelőtanárról, aki vasárnap otthon foglalkozik a gyerekekkel, amíg nincs nyitva a kollégium, vagy az iskolapszichológusról, aki mindig csak azt ismételteti a kollégáinak, hogy „*lássák meg minden gyerekben a jót, (...) az imádnivalót*”. A két tanulmányból az is kiderült, hogy a szakiskolák és szakközépiskolák az adott települések

iskolai presztízs-rangsorának legalján helyezkedek el, ami minden bizonnyal nem csak erre a két intézményre igaz. Ez azonban a rossz társadalmi háttérű gyerekek esélytelenségén túl a szakmunkásképzés állapotába is bepillantást enged, ami sürgős odafigyelést igényelne (szem előtt tartva a munkaerőpiaci igényeket).

Keller Magdolna tanulmánya talán valamivel strukturáltabbnak és távolságtartóbbnak tűnt Balázs Éva és Vágó Irén közös beszámolójánál, ahol a kutatók egészen szubjektíven írták le nem csak eredményeiket, hanem saját érzéseikre és tapasztalataikra is reflektáltak tanulmányukban.

A tanulmánykötet elolvasása után a bemutatott kutatások és a kvalitatív eredmények illusztrálására felvonultatott példák még sokáig nem hagyják nyugodni az olvasót, amely a könyv íróit dicséri, ám nem vet túl jó fényt a közoktatás állapotára. Újra és újra fel kell tennem magamnak a kérdést, hogy hogyan lehetséges ekkora különbség a közoktatási intézmények között, hogy miért nem inkább a rászoruló gyerekek kapják a gondos és odafigyelő pedagógusokat, hogy miért maradnak magukra munkájuk értékelésével a tanárok, hogy miért kell a diákoknak azt a pillanatot várva ülniük az órán, amikor végre „elhúzhatnak” az iskolából. Az Eredményes iskola tehát elsősorban kérdéseket vet föl, problémákat világít meg, és felhívja a figyelmet a folyamatosan átalakuló közoktatási rendszerre, amelyben valódi gyerekeket tanítanak valódi tanárok hol eredményesen, hol pedig eredménytelenül. A fentiekből bizonyára kiderült, hogy a könyvet mindenképpen érdemesnek tartom az elolvasásra, amelyhez segítséget nyújthat az is, hogy teljes terjedelmében letölthető az Országos Közoktatási Intézet honlapjáról.

TANULMÁNY

A KOMMUNIKATÍV CSELEKVÉS KOORDINÁCIÓJA* – Kísérlet a habermasi társadalomelmélet egy kategóriájának felvázolására –

SIK Domonkos

Ph.D-hallgató, ELTE TáTK Doktori Iskola
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A; e-mail: sikdom@gmail.com

Összefoglaló: Tanulmányomban kettős célt tűztem ki magam elé. Elsőként azt a kérdést vizsgálom, hogy a habermasi társadalomelmélet kritikai bázisa tekinthető-e pusztán formálisnak, vagy sem. Álláspontom szerint, tekintve, hogy a kommunikatív cselekvés fogalma demokratikus intézményi háttérrel és bizonyos – a formális pragmatikából le nem vezethető – cselekvési maximákat előfeltételez, nem túlzás kijelenteni, hogy ezen előfeltételek formájában szubsztantív elemeket is tartalmaz a kritikai bázis. A tanulmány második részében egy ilyen szubsztantív előfeltételt mutatok be. Maga az előfeltétel a társadalomelmélet egy immanens problémájából vezethető le. A kommunikatív cselekvés fogalmát Habermas a társas cselekvések cselekvés-koordinációs mechanizmusaként mutatja be, amire akkor van szükség, amikor a társas cselekvés, a kooperáció megakad, mégpedig amiatt, mert a cselekvők eltérően definiálják a cselekvéshelyzetet. Ugyanakkor nem szabad elfelejtenünk, hogy maga a kommunikatív cselekvés is társas cselekvés. Így feltehető a kérdés: abban az esetben, ha problematikussá válik maga a cselekvés-koordináció (vagyis maga a kommunikatív cselekvés), milyen mechanizmus segítségével oldható fel ez a zavar? Más szóval: hogyan biztosítható a kommunikatív cselekvés koordinációja? Tekintve, hogy a társas cselekvések koordinációját alapértelmezésben az életvilág látja el, kérdésünk sem választható el az életvilág problematikájától. A kommunikatív cselekvés elméletében az életvilágok között racionalitásuk/nyitottságuk szerint differenciál Habermas. Ilyenformán a kommunikatív cselekvés problematikussá válását az életvilágok közti racionalitásbeli különbségre vezethetjük vissza, a kommunikatív cselekvés koordinációját pedig e különbség eliminálására tett kísérletnek tekinthetjük. Ezért a kommunikatív cselekvés koordinációját alapvetően tudatosításnak tekintem. A tudatosítás fogalmának pontos mibenlétét Habermas munkásságának egészét szem előtt tartva próbálom kidolgozni. A korai metodológiai művek, és a *Megismerés és érdek* belátásait felhasználva a tudatosítás fogalmát végül – a diskurzusetikai és a demokráciaelméleti művek alapján – a cselekvés-koordináció magasabb morális fokon történő újratanulásaként írom le.

* A tanulmány kapcsán sok embernek tartozom köszönettel. Annak korábbi változatait átolvasva és véleményezte: Csákó Mihály, Erdélyi Ágnes, Némedi Dénes, Somlai Péter, a *Szociológiai paradigmák* doktori szeminárium résztvevői, Tardos Róbert és Wessely Anna. Mindannyiuknak nagyon hálás vagyok az észrevételeikért!

Kulcsszavak: Habermas, kritikai bázis, kommunikatív cselekvés, életvilág, racionalizáció, cselekvés-koordináció, diskurzusetika

BEVEZETÉS

Az alábbi tanulmányban Jürgen Habermas társadalomelméletének két összefüggő, centrális problémáját elemzem. A tanulmány kiindulópontja az a kérdés, hogy tartható-e az elmélet pusztán formális pragmatikai megalapozása, vagy ehhez további, a nyelv pragmatikai elemzéséből közvetlenül nem levezethető tartalmi segédállításokra is szükség van. A kérdés megválaszolására egy *A kommunikatív cselekvés elméletén* (a továbbiakban KCSE) belüli sajátos probléma – a kommunikatív cselekvés koordinációjának problémája – bemutatásával teszek kísérletet.

A tanulmány első szakaszában a KCSE kritikai bázisának problematikáját járom körbe. Habermas intenciója szerint a KCSE kritikai bázisát a nyelv formális pragmatikai elemzése során kialakított kommunikatív cselekvés (a továbbiakban KCS) fogalma alkotja (erre mint „eredeti nyelvhasználatra” hivatkozik Habermas). A közvetlenül a nyelv formális pragmatikai szabályaiból levezetett kritikai bázistól azt várja, hogy segítségével, a korábbi kritikai elméletek normatív megalapozásakor támadó nehézségeit elkerülheti. Ezt a koncepciót – különböző okokból – Habermas több kritikusa is problematikusnak tartja. A kritikusok egyik fele szerint a KCS fogalma a nyelvből levezetett formális pragmatikai szabályok mellett tartalmi segédállításokra is szorul (McCarthy 1978; Taylor 1991). A kritikusok másik fele szerint pedig a KCS fogalma már maga is implicál bizonyos tartalmi segédállításokat (Alexander 1991; Apel 1992a, 1992b; Honneth 1986). Ez pedig azt jelenti, hogy ezen kiegészítő állítások kapcsán a KCSE-nek is szembe kell néznie a tartalmi állítások megalapozásának problémájával, amennyiben továbbra is normatív bázisként kíván a KCS-re tekinteni.

Tanulmányom második szakaszában a fenti problémával kapcsolatos álláspontom kidolgozásához kezdek hozzá. A kritikai bázis pragmatikai és nem-pragmatikai alapelveinek megkülönböztetése után egy a habermasi életművet a kezdetektől fogva végigkísérő problémát vizsgálom meg: azt a kérdést, hogy a problematikussá váló KCS-t milyen koordinációs mechanizmusok állítják helyre. Általában a társas cselekvés és egyben a KCS koordinációját Habermas álláspontja szerint az életvilág biztosítja. Ebből fakadóan a KCS-koordináció problematikája elválaszthatatlan az életvilág problematikájától. Habermas KCSE-beli álláspontja szerint két tetszőleges életvilág nem inkommensurábilis (racionalitásuk, vagyis nyitottságuk felől összevethetők). Ezért a KCS-koordináció az életvilágok racionalitásának közelítéseként, az eltérő racionalitási fokok közti különbség minimalizálásaként, vagyis a kevésbé racionális életvilágú fél racionalizálásaként képzelhető el (ezt *tudatosításnak* nevezem). Az apeli kritikához kapcsolódva a tudatosítást mint a KCS előfeltételeként rekonstruált, ugyanakkor pragmatikailag le nem vezethető eljárást mutatom be.

A tanulmány záró szakaszában a tudatosítás fogalmának vázlatos kidolgozására teszek kísérletet. Ehhez forrásul a korai módszertani, a diskurzusetikai és a kései demokráciaelméleti írásokra támaszkodom.

A KCSE KRITIKAI BÁZISÁNAK PROBLÉMÁJA

A kritikai bázis problémája Habermas egész munkásságát végigkíséri. Egyes álláspontok szerint Habermas pályája különböző szakaszain kidolgozott kritikai bázisok tekintetében folytonosság figyelhető meg,¹ más álláspontok szerint ezek a kritikai bázisok jól elkülönülnek egymástól.² Azt gondolom, hogy mindkét megközelítésben nagyon sok igazság van. A habermasi életmű egészében kétségtelenül kimutatható egy morális elköteleződés, amit talán legjobban az idős Kant „közjog transzcendentális formulájával”³ érzékeltethetünk.⁴ Ugyanakkor a nyilvánosság-elv, nagyon különböző formákat ölt a különböző művekben. A *Nyilvánosság-könyvben*, „polgári nyilvánosságként” még szubsztantív kritikai bázis. A *Megismerés és érdekekben* az emancipatorikus megismerés-érdek bemutatása során a pszichoanalízis kapcsán kerül elő.⁵ A KCSE-ben pedig a – beszédaktusok perlokúciós szintjén – rejtett nyelvi stratégiai cselekvés formájában bukkan fel újra (immáron formális elvként). Éppen ezért a két álláspont egyszerre igaz: a habermasi kritikai bázisok sokféle alakot öltöttek, de jó érvek hozhatók fel közös morális magjuk kimutathatósága mellett. Az alábbi fejezetben a KCSE kritikai bázisának sajátosságait és a habermasi megoldással kapcsolatos kritikákat mutatom be.

A KCSE kritikai bázisa

A KCSE-ben Habermas arra tesz kísérletet, hogy „a formális pragmatika segítségével rekonstruálja a beszédben rejlő racionalitáspotenciált (...), feltárva a kölcsönös

- 1 Felkai Gábor így fogalmaz: „Észrevehető, hogy implicit módon már a fiatal Habermas is a kommunikatív viszonyok állapotán méri le a társadalmak szabadságát és fejlettségét. (...) a széles értelemben vett politikai döntésekbe való beleszólás lehetőségét tartja az emberhez méltó élet *sine qua non*-jának. (...) igazolni kívánja, hogy a demokrácia és a jogállamiság intézményes garanciái, valamint az ezeknek megfelelő racionális életformák olyan kitüntetett értékek (...), amelyek *alternatíva-nélkülisége* belátatható” (Felkai 1993: 58–59). Mint ahogy arra Weiss János is rámutat (1994: 152–153), Felkai monográfiája bázisul a nyilvánosság könyvet veszi, az abban kidolgozott kritikai bázisnak életre szóló jelentőséget tulajdonítva.
- 2 Némedi Dénes (2000b) alapos áttekintése példaértékűen szemlélteti ezt az álláspontot.
- 3 *Az örök békében* így fogalmazza át a kategorikus imperatívuszt Kant: „Jogtalan minden mások jogait érintő cselekedet, ha maximája nem tűri a nyilvánosságot” (1995: 304).
- 4 A morális tartalommal feltöltött nyilvánosság fogalma dokumentálhatóan végigkíséri Habermas pályájának egészét közvetlenül és közvetve is (noha ezen állítás kifejtése egy külön tanulmány tárgya lehetne). Előbbire jó példa *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása*. Kantról szóló elemzésében Habermas expliciten idézi ezt a formulát mint „a politikát a morál nevében racionalizálni kívánó” polgárság számára kulcsfontosságú elvet (Habermas 1993: 179). Utóbbira pedig jó példa az Arendt-hatás. Mint az közismert, Arendt Habermasra gyakorolt hatása már a Nyilvánosság-könyv óta kimutatható. Márpedig mint az posztumusz Kant-előadásából kiderül, Arendt általános kritikai elvként mutatta be a nyilvánosságot. Arendt elemzése szerint, minthogy nyilvánosan nem igazolható az erkölcsi törvény megszegése, ezért az erkölcsi törvénytől való eltérés, mindig magában rejti a titok mozzanatát, a többiek szeme elől való elrejtést. Ebből fakadóan tekinthető absztrakt elvként is kritikai bázisnak a nyilvánosság (Arendt 2002: 245–248).
- 5 A terapeuta helyzetben a terapeuta a nyilvánosságot képviseli (erre a kérdésre később még visszatérek). A nyilvánosság tétel mint tudatosítás (önreflexió) ebből a szempontból maga a terápia (Habermas 2005: 201).

megértés mindennapi folyamatai univerzális és megkérdőjelezhetetlen előfeltevéseinek normatív tartalmát” (Habermas 1991: 243). Nem kevesebbet tűzött tehát célul maga elé, mint hogy magából a nyelv pragmatikai elemzéséből vezesse le kritikai elméletének normatív bázisát. Ezzel kívánta megoldani azokat a kritikai bázis megalapozása okozta problémákat, amelyek a frankfurti iskola első generációjának képviselői nem találtak megoldást.⁶ A *Filozófiai diskurzus a modernségről* című előadaskötetben Habermas azzal magyarázza, hogy Adornónak és Horkheimernek a kritikai elmélet megalapozására tett kísérletei kudarcba fulladtak, hogy „az önmagát túllicítáló ideológiakritika performatív ellentmondását szítani és fenntartani akarják, nem pedig elméletileg meghaladni” (Habermas 1998: 109). Habermas szerint *A felvilágosodás dialektikájában*, miközben a felvilágosodás ideológiakritikájának mércéjét (a polgári eszményeket) tették kritika tárgyává a szerzők, „meg kellett tartaniuk egyet az ésszerű mércék közül, jóllehet valamennyit korruptnak nyilvánították” (i.m. 108), és ez óhatatlanul paradox helyzetbe sodorta őket. A paradox helyzetből az ésszel szembeni totális szkepszis irányába léptek tovább. Ennek alternatívája lehetett volna, ha ész-konceptiójukat tették volna revízió tárgyává. Habermas pontosan ezt tette, a szubjektum-objektum relációban értelmezett instrumentális racionalitás mellett az interszubjektív relációban értelmezett kommunikatív racionalitás felmutatásával kiutat kínált az Adorno és Horkheimer által meg nem oldott apóriából. A kommunikatív racionalitás koncepcióját nem érinti a felvilágosodás – pontosabban a természetet uralma alá hajtó instrumentális racionalitás – Adorno és Horkheimer által megfogalmazott kritikája. Továbbá mint közvetlenül a nyelvből levezetett kritikai bázis, mentes mindenfajta tartalmi elemtől, így nem támaszkodik egyetlen polgári eszményre sem, így Habermas elkerüli a fent említett apóriát.

A korai kritikai elméletek másik problematikus elemeként azonosítja Habermas a Marxra, Adornóra és Horkheimerre egyaránt jellemző elméletstratégiai döntést: kiindulópontként mindhárman teleologikus történelemfilozófiát választottak. Éppen ezért Habermas nagy hangsúlyt fektet arra, hogy más utat válasszon. Elődei elemzéseik kritikai bázisát tartalmi elemektől tették függővé: azt posztulálva, hogy a termelési erők fejlődése meghatározott szakaszokon megy keresztül, ami egyúttal a „felépítmény” fejlődését is meghatározza, az emancipatorikus lehetőségeket is a fejlődési fokokhoz kötötték. Ebből kifolyólag a lehetséges kritikát is az adott kor történelmi jellemzői határozták meg: feudalizmusban a kapitalizmus a kritikai bázis, kapitalizmusban a kommunizmus (Habermas 1987: 382). Ezzel szemben Habermas a KCSE-ben ahistorikus elemzésből indul ki: a kommunikáció formális pragmatikai elemzéséből (Habermas 1987: 383). Közvetlenül a kommunikációt elemezve határozza meg formális kritikai bázisát, ami ilyenformán kortól és helytől független érvényességgel bír, vagyis univerzális. Habermas a sok bírálat ellenére mind a mai napig ragaszkodik ahhoz, hogy kritikai bázisát a nyelvből levezetett, univerzális bázisnak ismerjék el.

Ugyanakkor kérdéses, hogy a kritikai bázis pusztán formális pragmatikai bevezetése tartható-e, vagy pedig, pragmatikailag le nem vezethető tartalmi segédállításokra is rászorul. Több kritikusa is ezen a ponton érzi a leginkább támadhatónak a KCSE-t. Így

6 A frankfurti iskola különböző generációinak kritikai bázisáról nyújt alapos áttekintést egy-egy tanulmányában – az első generációra fókuszálva – Huszár Ákos (2006) és – Habermasra fókuszálva – Némedi Dénes (2000b). Továbbá a kérdést egy interjúban Habermas maga is kommentálja (Honneth 1990).

megemlített Charles Taylor és Karl-Otto Apel a KCSE-vel szemben megfogalmazott kritikája. Ők más-más megfontolások alapján, de egyaránt amellett érvelnek, hogy a KCSE tartalmi kiegészítő elvekre szorul. A fentiekhez hasonló kritika elfogadása a KCSE egészére döntő hatással volna. Elfogadva, hogy tartalmi elemek is szükségesek a KCSE megalapozásához, Habermasnak a korai kritikai elméletek nem-formális mi-voltából fakadó nehézségekkel is szembe kellene néznie (noha éppen ezt akarta elkerülni). Meg kellene válaszolnia a kérdést: miként alapozhatók meg a segédelvként bevezetett tartalmi elvek?

Taylor és Apel kritikája

Charles Taylor *Language and Society* című tanulmányában ezt írja a KCSE-ről: „Az a központi problémám velem, hogy a racionalitás pusztán *formális* etikája alapozza meg a kölcsönös megértés fogalmát” (Taylor 1991: 29–30). A racionalitás pusztán formális megalapozása Taylor szerint azért nem tartható, mert nem válaszolja meg azt a kérdést, hogy miért kövessük inkább a racionalitás normáját, mint bármely egyéb normát. Hiszen, ha feltesszük is, hogy a KCS szerinti cselekvés-koordináció önérték (amennyiben a közös jelentés kialakításának legracionálisabb és morálisan leginkább igazolható módja), még akkor is akad számtalan egyéb érték, amely prioritást élvezhet ezzel szemben. Ebből kifolyólag igazolásra szorul, hogy miért részesítsük előnyben egyéb értékekkel szemben. Taylor álláspontja szerint szigorú formalizmusából még Kant is engedett egy analóg ponton, és tartalmi érveléssel indokolta meg, miért kell a gyakorlati ész törvénye szerint eljárunk: mivel eszes lények vagyunk, ennek megfelelően kell viselkednünk, és tisztelnünk kell az észet mind magunkban, mind másokban. Taylor mindezek fényében azt a megoldási javaslatot fogalmazza meg, hogy a racionalitás fogalmát terjesszük ki oly módon, hogy az magába foglaljon szubsztantív elemeket is (Taylor 1991: 34). Habermas mindezek ellenére megmarad a pusztán procedurális megalapozás talaján. Úgy utasítja vissza Taylor kritikáját, hogy rámutat: a racionalitás általános fogalmának – legyen az instrumentális vagy kommunikatív – mindig távol kell tartania magát bármiféle tartalmi elemtől (Habermas 1991: 219).

Habermas közeli munkatársa és barátja, Apel a *Diskurzusetika határain?*⁷ című tanulmányban Taylorhoz hasonló következtetésre jutott. Azonban számára a kommunikatív racionalitás értékének primátusa nem szorul igazolásra. Abból indul ki, hogy „performatív önellentmondáshoz” vezet, ha valaki komolyan akar érvelni valami mellett, de mégse fogadja el az ideális beszédhelyzet fogalmával jellemzett eljárást: „A komoly érveléssel együtt (...) már rá is léptünk a vita talajára és ennyiben elismertük az érvelő ész normáit.” (Apel 1992a: 93). Az tehát nem probléma Apel számára, hogy miért döntsek a racionális vita mellett a cselekvés-koordináció során, hiszen, ha cselekvés-koordinációt kezdeményeznek, akkor szükségszerűen a formális pragmatikában rekonstruált érvényességi igényekhez mérik beszédaktusaikat a felek. Ebben a

7 Apel tanulmánya során mindvégig a diskurzusetikát vizsgálja. Minthogy ez a cselekvés-koordináció folyamatának (amennyiben a helyesség érvényességi igénye mentén zajló közös jelentés kialakításaként foghatunk fel egy gyakorlati vitát), ezért a rá vonatkozó megállapítások az általában vett KCS szempontjában is relevánsak.

tekintetben Apel és Habermas egyetértenek. Álláspontjuk azon a ponton válik el, hogy az ideális beszédhelyzet leírható-e pusztán a nyelvből levezetett formális elvekkkel, vagy sem. Apel szerint az érvelő ész normái nem pusztán formális pragmatikai, hanem tartalmi imperatívuszokat is tartalmaznak.

Apel megkülönbözteti a diskurzusetika szándéketicai (ezt a kanti erkölcsi törvénnyel állítja párhuzamba) és felelősségetikai (ezt Weber nyomán írja le) bevezetését. Előbbi esetben a racionális vita keretfeltételei pusztán a formális pragmatika szabályaival is leírhatók, azonosak az ideális beszédhelyzet keretfeltételeivel. Azonban a diskurzusetika ilyen bevezetése eszményi és éppen ezért tényellentétes cselekvőket feltételez, akik nincsenek tekintettel cselekvésük mellékhatásaira és következményeire (Apel 1992a: 106). A cselekvés mellékhatásaira és következményeire is figyelmet fordító – és ebben az értelemben azért felelősséget vállaló, vagyis felelősségetikai dimenziót is szem előtt tartó – cselekvő nem elég, ha pusztán az ideális beszédhelyzet feltételeit tartja szem előtt. Ezen túl arra is figyelmet kell fordítania, hogy a tényleges beszédhelyzet soha sem elégíti ki teljesen ezeket a feltételeket, ebből kifolyólag társa sem ezekhez tartja magát. Így neki egy további imperatívusszal is számolnia kell: a reális és az ideális beszédhelyzet feltételei közti különbség csökkentésére kell törekednie (Apel 1992a: 109). Ez azonban már nem formális, hanem tartalmi imperatívusz. Apel tehát a reális kommunikatív cselekvőre vonatkozó transzcendentális pragmatikai reflexió segítségével a cselekvés-koordináció folyamatában azonosít egy – annak formális pragmatikai elvei mellett megbújó – tartalmi elvet is. A KCS során nem elég pusztán az érvényességi igények bírálatának és elfogadásának – a nyelv pragmatikai szabályai szerinti – lefolyását követni, ezen túlmenően a cselekvőknek még egy – pragmatikailag nem indokolható – tartalmi imperatívuszt is szem előtt kell tartaniuk, az ideális és reális beszédhelyzet közötti különbség csökkentésére kell törekedniük.

Apel egy másik esszéjében tovább lép. *Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája?* című tanulmányában eredetileg azt a kérdést vizsgálja, hogy mennyire jogos az utópia vádjával illetni az ideális kommunikációs közösség koncepcióját (Apel 1992b: 14–16). Arra a megállapításra jut, hogy apóriába futunk, ha megpróbáljuk megválaszolni a kérdést: „nem szabad, és mégis szükségszerűnek kell feltételeznünk a továbbfejlődést az eszmény utópikus megvalósítása szerint” (Apel 1992b: 64). Vagyis az ideális kommunikációs közösséget egyszerre kell utópiaként elképzelnünk, amennyiben történelmileg szituált célként tekintünk rá (mely irányába konvergálunk), és egyszerre kell nem-utópikusan elképzelnünk, amennyiben nem egy eszményt ír le, hanem egy transzcendentális állapotot. Az apóriából kivezető megoldás a gyakorlati szándékkal fellépő történelemfelfogást kifejező kritikai társadalomelmélet jelenti. Ez képes ugyanis – feltárva az ideális beszédhelyzet szerkezetét és szerepét – leírni azokat a jellemzőket, amelyek az ideális beszédhelyzet létrejötte előtt annak létfeltételeit megteremtik és fenntartják (Apel 1992: 65). Apel álláspontja szerint tehát stratégiai célok eredőjeként és stratégiai célok által biztosítva képzelhető el az ideális kommunikációs közösség létrejötte és fenntartása. Apel az ilyen jellegű stratégiai cselekvést állami feladatnak tartja: „a diskurzust, amely mint olyan, elvileg egy korlátatlan kommunikációs „rendszerre” vonatkozik, egyúttal az állami önfenntartási rendszer azon alrendszereként kell kezelni, amely az uralom általi jótállásra szorul” (Apel 1992b: 67, 72–73).

Taylor és Apel kritikái mellett megemlíthető számos további kritika is. Tanulmányomban azért emelem ki Taylor és Apel bírálatait, mert úgy érzem jól reprezentálják a KCSE formalizmusával kapcsolatos kritikák két fő típusát. Mint azt láttuk Taylor a szubsztantív elveket hiányolja Habermas gondolkodásából, amire Habermasnak jól ismert válasza az, hogy ilyen elveket nem célja megadni.⁸ Apel kritikája ettől eltérő perspektívájú.⁹ Ő arra mutat rá, hogy már magában a KCS fogalmában szubsztantív preszuppozíciók rejlenek, s ezeket explicitté kell tenni. Apel javaslata arra vonatkozik, hogy a minél pontosabban kidolgozott preszuppozíciók, nemhogy gyengítenék a KCSE-t, éppen hogy erősítik. Hiszen rámutatnak arra, hogy a kommunikatív racionalitás-potenciál miként aktualizálható. Ebben az értelemben az apeli típusú érvek semlegesítik a taylori típusúakat: pontosan olyan tartalmi előfeltevésekre mutatnak rá, amelyeket Taylor hiányol.

Bizonyos értelemben Habermas alkotói útja az apeli típusú érvek jogosságát igazolja. A KCSE demokraciáelméleti implikációnak kidolgozásaként felfogott *Faktizität und Geltung*ban Habermas nem csupán a kommunikatív racionalitás-potenciált aktualizáló KCS mellett, hanem annak előfeltételei mellett is elkötelezi magát. A rekonstruált alapjogokkal (Habermas 1996: 122–123), a kommunikatív és adminisztratív hatalom megosztásának arendti koncepciójával (Habermas 1996: 147) és az Arato-Cohen által kidolgozott civil társadalom koncepciójával (Habermas 1996: 370) explicit tartalmi kérdésekben is állást foglal (a demokratikus berendezkedés egy konkrét modellje mellett kötelezi el magát). Ezeket a tartalmi elemeket maga a kommunikatív racionalitás igazolja. Abból fakadóan nem aggályos a kritikai bázisban szerepeltetni őket, mert annak szükségszerű preszuppozíciói (ez lehet a válasz az előző fejezetet záró kérdésre).

- 8 Taylorral megegyező típusú kritikát fogalmaz meg Habermas-monográfiájában McCarthy is. Azt találja aggályosnak, hogy Habermas formális elméletének nincsen politikai címzettje, az emberiséghez mint egészhez szól. Ebből fakadóan pedig nincs egy olyan társadalmi csoport, amely mozgalom formájában artikulálhatná a habermasi intenciót, a nyilvánosságban képviselhetné (McCarthy 1978: 385–386). Elgondolkodtató ez a bírálat még akkor is, ha a *Faktizität und Geltung* alapján érvelhetünk úgy, hogy a demokratikus keretek fenntartása az adminisztratív hatalom feladata és nem egy társadalmi csoporté. Ugyanakkor belátható, hogy ha a – *Faktizität und Geltung* koncepciója szerint az adminisztratív hatalom kontrolljáért felelős – nyilvánosságban és a civil társadalomban nincs olyan csoport, aki a habermasi elmélet címzettjének érezné magát, radikálisan lecsökkenne a deliberatív demokrácia esélyei.
- 9 Apeléhoz hasonló aggályt fogalmaz meg Honneth is *Diskursethik und implizites Gerechtigkeitskonzept* című tanulmányában (1986). Álláspontja szerint az eljárási szabályok lehetnek ugyan önmagukban neutrálisak, „ám e szabályok csak meghatározott kulturális és intézményi előfeltételek közepette érvényesülhetnek” (idézi Karácsony 2000: 134). Ebben az értelemben az intézményi előfeltételek formális pragmatikából közvetlenül nem levezethető elemei a kritikai bázisnak. Megemlíthető még ezen a ponton Jeffrey Alexander egy vonatkozó bírálat is. *Habermas and Critical Theory* című tanulmányában arra mutat rá, hogy a KCSE egy látens ideológiai, utópikus politikai berendezkedésre vonatkozó magot tartalmaz, mely a „kommunikáció=megegyezés” jóhiszemű, ám tényellentétes egyenlőségén alapszik (Alexander 1991: 63–64). Alexander alapján azt mondhatjuk, hogy a látensn feltételezett politikai rendszer is a KCS előfeltétele.

A KCS-KOORDINÁCIÓ ÉS A KRITIKAI BÁZIS PROBLÉMÁJA

Apel kétfajta érvelését rekonstruáltam az előző fejezetben: az első a mindenkori kommunikációs helyzetre vonatkozik („az ideális és reális beszédhelyzet közötti különbség csökkentésére kell törekedni”), a második annak intézményi előfeltételeire („az adminisztratív hatalom dolga a KCS keretfeltételeinek biztosítása”). Mint azt említettem az intézményi előfeltételek kidolgozását Habermas a *Faktizität und Geltung*ban elvégezte. Ugyanez nem mondható el az előbbi esetre vonatkozóan. Az alábbi fejezetben arra teszek kísérletet, hogy egy a mindenkori kommunikációs helyzetre vonatkozó tartalmi segédeltet kidolgozzak. Ennek megfelelően álláspontom az Apel által *A diskurzusetika határain?* című műben megkezdett út folytatásának tekinthető. Apel nem tett kísérletet kritikája pozitív hozadékainak kidolgozására, mindössze megállapítja, hogy a mindenkori kommunikációs helyzetben résztvevőknek az ideális és reális beszédhelyzet közötti különbség csökkentésére kell törekedniük. Azt gondolom, hogy e folyamatot érdemes közelebbről is szemügyre venni. Egy ilyen irányú program felvázolásában látom vállalkozásom újszerűségét. Az alábbi fejezetben először azt a problémát járom körbe – a KCS és teleológiai cselekvés közti különbségre való rámutatással – hogy pontosan hogyan különböztethetjük meg egymástól a „tartalmi segédhipotéziseket” és a formális pragmatikai elveket. Ezt követően látok a KCS-koordináció problémájának kibontásához.

A KCS teleológiai struktúrája?

Mindeddig meglehetősen naivan használtam a kritikai bázis pragmatikailag levezethető és nem-pragmatikai elvei közti megkülönböztetést. Erre alapot szolgáltat a disztinkció látszólagos magától értetődősége: pragmatikailag levezethető alapelvek azok, amelyek a KCS-re visszavezethetők és nem-pragmatikaiak azok, amelyek nem. Ez a megkülönböztetés azonban korántsem olyan triviális, mint ahogy első látásra tűnik. Kommunikatív és teleológiai cselekvés elhatárolása Habermas minden ezirányú törekvése ellenére sok kérdést vet fel. Így például azt, hogy végső soron miért nem tekinthetjük a KCS-t is teleológiai cselekvésnek? Hiszen KCS során is egy célt kívánnak elérni a cselekvők: közös jelentés kialakítását (és ehhez eszközül a beszédaktusok sorozatát használják). Azonban mint azt látni fogjuk Habermas a KCS „teleológiai nyelvjátékban” való meghatározását kategorikusan visszautasítja.

A KCSE-ről született kritikai reflexiókat összegyűjtő tanulmánykötetben¹⁰ Habermas – a szerzők tanulmányaira adott válaszában – mint gyakran előforduló félreértést utasítja vissza azt a felvetést, hogy a KCS során is teleológiai struktúrába ágyazódna a cselekvés: „Más kritikák arra a tényre alapozzák érvelésüket, hogy akár csak ott, úgy itt is [értsd: a stratégiai és a kommunikatív cselekvés esetében] a cselekvés teleológiai struktúráját feltételezzük (...) és ez a két modell egybeolvadásához vezet. Ez az azonosítás ugyanakkor megengedhetetlen. Még úgy is, hogy mindkét cselekvéstípus leírása a célkövető cselekvők egyazon teleológiai nyelvjátékán alapul. Hiszen a

10 A kötetben megjelent írásokat röviden összefoglaló tanulmányokat olvashatunk Némedi Dénes (2000a) és Weiss János (1997) tollából.

kölcsönös megértés illokúciós „céljait”, nem definiálhatjuk a kölcsönös megértés eszközeire való utalás nélkül (...), ezek között a kapcsolat pedig nem cél-eszköz jellegű” (Habermas 1991: 241). Nem árulok el nagy titkot azzal, hogy Habermas azért tekint „megengedhetetlennek” minden ilyesfajta értelmezést, mert elfogadása felszámolná a KCSE központi distinkcióját. Tekintve, hogy az egész életmű szempontjából kiemelten fontos ez a megkülönböztetés,¹¹ még inkább érthető a teljes visszautasítás. Ugyanakkor elgondolkodtató a sok félreértés.¹² Az, ahogyan Habermas bevezeti a KCS fogalmát, bizonyos mértékben kétségtelenül alapot szolgáltat rájuk. Éppen ezért érdemes közelebbről megvizsgálni a problémát. Annál is inkább, mert amíg nem tisztáztuk, teleológiai és kommunikatív cselekvés pontos különbségét, arra sem nyílik lehetőségünk, hogy a kritikai bázis problémáját tisztázzuk. Ennek megfelelően az alábbiakban rekonstruálok, hogy pontosan miért is „megengedhetetlen” teleológiai struktúrában értelmezni a KCS-t.

A KCS-t Habermas mint a problematikussá váló társas teleologikus cselekvés leg-rationálisabb koordinációs mechanizmusát írja le. Alapértelmezésben a társas cselekvések koordinációját a közös életvilág biztosítja. Saját életvilág fogalmát Habermas több forrás alapján rekonstruálja.¹³ Mind közül kiemelkedő szerepet tulajdoníthatunk azonban a Schütz életvilág felfogásának.¹⁴ Schütz az életvilágot mint a társas cselekvés koordinációjáért felelős reflektálatlan tudáshorizontot azonosította. Habermas a schützi koncepciót úgy fejleszti tovább, hogy árnyalja az életvilág teljesítményeit, azt pontos jelentéstartalommal tölti fel. A személyiségrendszer szintjén az életvilág biztosítja az egyéni tapasztalat strukturálásához szükséges reflektálatlan tudáskészletet, a cselekvési motivációk normákhoz való igazodásának képességét és a – személyes identitás kialakításához nélkülözhetetlen – interakciós kompetenciát. A társadalom szintjén a legitim rend, a kötelességek és a csoport-hovatartozás megszabása révén biztosítja a társadalmi integrációt. Végül a kultúra szintjén létrehozza a lehetséges világ-interpretációs, legitimációs és nevelési tartalmakat, tradíciót (mindezt egy táblázatban foglalja össze – Habermas 1987: 140–142).

Cselekvés-koordinációra akkor van szükség, amikor az életvilág cselekvés-koordináló szerepét nem tudja betölteni, ha a közösen cselekedni szándékozók nem azonos jelentéseket társítanak egy cselekvési szituációhoz. Ilyenkor a cselekvés-összefüggést felfüggesztve, beszédaktusok érvényességi igényeit kritizálva és igazolva juthatnak a

11 Gondoljunk csak arra, hogy miután a KCSE-ben elnyeri végső formáját az e distinkción alapuló program, annak történelemfilozófiai, diskurzusetikai és demokraci elméleti és jogfilozófiai implikációit is kidolgozza Habermas.

12 Mint arra Dombos Pál – oknyomozói izgalmaikat sem nélkülöző – tanulmánya (2007) rámutat, a félreértések háttérében nem kis mértékben a KCSE angolra való lefordítása és Habermas általi autorizálása során végrehajtott önkorrekción is áll. Dombos álláspontjával egyetértve, úgy gondolom, az önkorrekción egy a KCSE egésze szempontjából centrális probléma kapcsán hajtja végre Habermas: a KCS teleológiai olvasatára vonatkozó esetleges félreértéseket próbálja eliminálni az angol szövegben (Dombos 2007: 8).

13 Felsorolásszerűen: elsősorban a Husserl által bevezetett életvilág fogalmát továbbgondoló Alfred Schütz, valamint tanítványai, Peter Berger és Thomas Luckmann műveire (Habermas 1987: 130–135), továbbá Durkheimnek a társadalmi integrációra (Habermas 1987: 82–92), valamint Meadnek a szocializációt társadalmi interakciókkal (szerep és szabályozó játékokkal) megragadó gondolataira kell gondolni (Habermas 1987: 27–42).

14 A schützi gondolatok Habermasra gyakorolt hatásáról lásd Felkai 1993: 126–131.

konszenzust kifejező közös jelentéshez („összevarrva az életvilág felfeslett szövét”).¹⁵ Ebben az értelemben a cselekvés-koordináció: jelentés-létrehozás. Amennyiben a KCS torzításmentesen zajlik le, úgy „ideális beszédhelyzetről” beszélhetünk.¹⁶

A KCS Habermas szerint kitüntetett cselekvéstípus a cselekvő-világ viszonyulás tekintetében. KCS során ugyanis egyik világhoz¹⁷ sem viszonyul közvetlenül a cselekvő. Ehelyett „magához a cselekvő-világ viszonyuláshoz viszonyul” (Habermas 1984: 94). Más szóval: KCS során a – kooperatív cselekvéshez nélkülözhetetlen – közös jelentések kialakítása közben a cselekvő nem viszonyul kitüntetett módon egyik világhoz sem. Míg teleológiai cselekvés során valamelyik világhoz viszonyul, addig KCS során – meta szintről tekintve a világra – a világhoz való viszonyuláshoz viszonyul. Vagyis Habermas – a KCSE vitakötetében írt – szavait idézve: „a kölcsönös megértés folyamatában résztvevők számára e folyamat céljai, a világon – melybe a cselekvők szándékoltan beavatkoznak egy cél elérése érdekében – túl található” (Habermas 1991: 241). Úgy utasítja el tehát Habermas azt a felvetést, hogy a KCS is teleologikus cselekvésnek tekinthető, hogy megmutatja, célja egyik világban sem lelhető fel. Az, hogy „mindhárom világon túl” található a KCS célja, azt jelenti, hogy túl van azon a szférán, amelyre individuális cselekvő hatást gyakorolhat.

Ugyanakkor az, hogy mit értsünk mégis a KCS célján, és hogy ez milyen nem-teleologikus cselekvéssel érhető el, korántsem egyértelmű. Habermas válasza erre a kérdésre az, hogy a nyelvben „inherens teloszként” meglévő *kölcsönös megértés* a KCS célja (Habermas 1984: 287). Ahhoz, hogy megértsük, ez miért nem érhető el célkövető cselekvéssel, röviden ki kell térni Mead a jelentés ontogenezisééről vallott nézeteire, melyekre Habermas nagymértékben támaszkodik a KCSE-ben. Mead így fogalmaz: „Ha egyáltalán létre kívánunk hozni kommunikációt, a szimbólumnak valamennyi érintett számára ugyanazt kell jelentenie” (Mead 1973: 71). Vagyis Ego és Alter számára közös jelentés úgy keletkezik, hogy Egóban és Alterben ugyanazt a reakciót vált-

15 Ebben az értelemben nevezi Habermas az életvilágot és a KCS-t komplementer fogalmaknak. Egyik vagy másik révén valósul meg a cselekvés-koordináció (Habermas 1987: 130).

16 A tényellentétes ideális beszédhelyzet még 1971-ben megfogalmazott koncepcióján (Habermas 2001a: 70) a kritikák hatására Habermas változtatott bizonyos pontokon. Így annak nem tulajdonított többé transzcendentális státust, hanem csupán alternatíva-nélküliségükre hivatkozott (Habermas 2001c: 178).

17 Habermas első lépésben a *világ és életvilág* közti distinkció megtételét javasolja (Habermas 1984: 82). A világba be akarnak avatkozni a cselekvők, az életvilág ezzel szemben pusztán horizontjául szolgál a cselekvéseknek. A világot – Popper *Objective Knowledge* című könyvében kifejtett, három világ koncepcióját, Jarvie *Concepts and Society* című tanulmánya alapján módosítva – *objektív, társadalmi és szubjektív* világokra osztja fel. A cselekvő-világ viszony típusai szerint Habermas – a weberi cselekvéstípológia alternatíváját – megkülönböztet instrumentális (objektív világhoz viszonyul a cselekvő), normavezérelt (a társadalmi világhoz is viszonyul a cselekvő) és dramaturgiai (a szubjektív világhoz is viszonyul a cselekvő) cselekvést (Habermas 1984: 87–94). Felkai Gábor monográfiájában megjegyzi, hogy mind a weberi értelemben vett affektív, mind pedig a tradicionális cselekvés ekvivalense hiányzik a habermasi cselekvéstípológiából, ami egyúttal az „elmélet társadalmi valósághoz való viszonyának rendkívül erős leszűküléséhez vezet” (Felkai 1993: 285–287). Ezzel a megállapítással annyiban feltétlenül egyet kell értenünk, hogy egy realiztikus társadalomelmélet nem nélkülözheti ezeket a típusokat. Annyit azonban felhozhatunk Habermas védelmében, hogy ő a teleologikus cselekvéseket veszi számba az ismertett szöveghelyen, márpedig az affektív és a tradicionális cselekvéseket maga Weber is viselkedés és cselekvés közötti határesetnek tekintette (Weber 1987: 53). Álláspontom szerint pusztán elméletépítési stratégiája miatt tehát nem vonható felelősségre Habermas.

ja ki egy Ego által kiadott inger.¹⁸ A nem-vokális gesztus (pl. egy grimasz) még nem felel meg ennek a követelménynek: ugyan ingerként hat Alterre, azonban ez az inger nem azonos formában adott Ego és Alter számára, ebből fakadóan nem tudnak közös jelentést kapcsolni hozzá a felek. A vokális gesztusok viszont már megfelelnek ennek a követelménynek. A vokális gesztus mint inger – hang lévén – Ego és Alter számára azonos formában adott: ugyanazt a hangsort hallja a beszélő és a hallgató. Az azonos inger teremt meg a lehetőséget a közös jelentés kialakítására (Mead 1973: 60–61). Mint azt Habermas joggal megjegyzi, Mead szociálbehaviorista perspektívája, mely inger és reakció között egyértelmű hozzárendelést feltételez,¹⁹ nem tartható. Ernst Tugendhat *Selbstebewußtsein und Selbstbestimmung. Sprachanalytische Interpretationen* című könyvében (????) kifejtett interpretációját felhasználva azonban termékeny belátásokhoz vezethet a meadi koncepció. Tugendhat szerint ahelyett, hogy az Ego által kiadott vokális ingerre az Alter által adott válaszreakció folyamatának automatikus jellegét emelnénk ki, inkább annak válasz-jellegét kell hangsúlyozni. Tekintsük úgy, hogy Alter igen/nem válaszokkal reagál Ego vokális gesztusaira. Így ketten együtt, egy deliberatív folyamat keretében, fokozatosan egyezsége jutnak a közös jelentést illetően (Habermas 1987: 12–13). A gondolatmenetet Habermas Wittgenstein (nyelvi) szabálykövetésre vonatkozó belátásaival egészíti ki.²⁰ Wittgenstein álláspontja szerint nem lehetséges egyedül szabályt követni. Mindig csak a társakkal egyeztetve dönthetem el, hogy a szabálynak megfelelően járok-e el. Mivel a jelentés kialakítása nem más, mint adott kifejezés használati szabályait illető megállapodás, ezért a meadi gondolatok a wittgensteiniekkel kiegészíthetők (Habermas 1987: 16–22).

Habermas Meadre és Wittgensteinre vonatkozó elemzéseinek egyik legfontosabb konklúziója, hogy közös jelentések kizárólag interakciókban alakulhatnak ki, monologikus tudatok külön-külön nem hozhatnak létre – nemcsak közös, de semmiféle – jelentést. Ez a belátás mutatja meg, hogy miért nem lehet a KCS-t teleologikus sémában értelmezni. Mead és Wittgenstein belátásai nyomán azt mondhatjuk, közös jelentést csakis interakció során alakíthat ki Ego és Alter, méghozzá – Habermas kiegészítése nyomán – nem bármilyen, hanem kifejezetten nyelvi interakcióban, vagyis

18 Mead számára a problémának az öntudat kialakulása szempontjából van elsődlegesen jelentősége: Ego saját magáról a társak reakcióin keresztül alakít ki képet, a szocializáció folyamata ennek megfelelően a „jelentős másik”, illetve az „általánosított másik” reakcióinak szimbolikus interakciókban történő elsajátításaként értelmezett (Mead elméletének lényegretörő összefoglalását lásd Némedi 2005: 429–443).

19 Nem szabad elfelejteni, hogy Mead korántsem zárkózott el biológiai belátások saját gondolatmenetébe való beemelésétől. Gondoljunk például az alábbi – a gesztusokra vonatkozó fejtegetéseket felvezető – idézetre: „A társadalomtudományoknak azt a speciális területét, amellyel foglalkozunk, eredetileg Darwin munkássága, majd Wundt mélyreható tanulmányai tárták fel” (Mead 1973: 55). Ennek megfelelően érthető, hogy miért tekinti Mead inger-reakció sémában a gesztus-észlelés folyamatát. Habermas pontosan ezt a – csaknem biológiai – szemléletet akarja kiküszöbölni: „Ha nem behaviorista értelemben, ingerre adott reakcióként fogjuk fel a „választ”, hanem teljes dialogikus értelemben „válaszolás”-ként, akkor az „attitűdvétel”-nek az „állításokra vagy felszólításokra adott igen/nem válaszok internalizálása” pontosabb értelmét adhatjuk (Habermas 1987: 12).

20 Hans Joas Mead-monográfiájában hívja fel arra a figyelmet, hogy Mead nyelvelmélete csupán az egyes szavak jelentésének kialakulására szolgáltat alapot. A szintaxis, a jelentésmezők és a taxonómia kérdései nem vethetők fel a meadi keretek között (Joas 1985: 117). Többek között ezt a problémát is megoldja a Habermas által javasolt megoldás, melyben Tugendhattól a meadi koncepció deliberatív átfogalmazását, Wittgensteintől a koncepció nyelv egészére való általánosíthatóságát veszi át.

KCS során. A jelentés-létrehozásként felfogott cselekvés-koordináció ebből kifolyólag nem képzelhető el két monologikus tudat párhuzamos aktusaként,²¹ csakis *interszubjektív* aktusként.

Ez a belátás emeli ki a közös jelentés kialakításra irányuló KCS-t a teleologikus cselekvés struktúrájából. A teleologikus cselekvő eszközként kezeli a világban fellelhető dolgokat (legyen szó akár az objektív, akár a szubjektív, akár a társadalmi világ dolgairól), amelyeket célja elérése érdekében felhasznál. Amikor egy jelentés kialakítása a cél, akkor pontosan ez a séma az, ami elképzelhetetlen. A kölcsönös megértésre törekvő interakció – a KCS – során Alterhez szükségképpen nem mint eszközhöz viszonyul Ego, amit egy cél (a konszenzus) elérésére felhasználhat. Ebben az esetben felcsérelné a cselekvés-koordinációhoz szükséges interszubjektív viszonyt egy szubjektum-objektum (cselekvő-világ) viszonyra. Ahhoz, hogy közös jelentést hozhasson létre mindenképp előtte önmagához hasonló szubjektumnak kell elismernie Altert, hisz csak így tekintheti kompetens jelentés-létrehozó társnak. Abban a pillanatban, hogy Alterre mint eszköze, vagyis eltárgyasított dologra tekint Ego, kiírja a kompetens jelentés-létrehozók köréből.²²

Továbbá az elérendő cél sem valamilyen világhállapot realizálása, hanem a világhoz való viszonyulás összehangolása, a világra vonatkozó közös jelentés kialakítása. Erre persze lehet azt mondani, hogy a cselekvők világhoz való viszonyulása is a világhállapot része és így a jelentés is a világ része, amennyiben Ego és Alter tudatának egy állapota. Ez az ellenvetés azonban azért nem helytálló, mert a jelentés nem létezik sem Ego, sem Alter tudatában, ha külön-külön vizsgáljuk őket. A jelentés kettejük interakciójában születik meg. És csak addig létezik, amíg Ego és Alter egyetért benne.²³ A

- 21 Habermas Weber megoldását hozza fel a cselekvés-koordináció problematika monologikus megoldásának példájaként. Weber a cselekvés-koordináció magas racionalitási fokú változatát (ez lenne a KCS) nem dolgozta ki. Ehelyett csakis a megszokáson alapuló közös normarendszert illetve a kalkulatív racionalitást tekintette a társas cselekvés koordinálójának. Ennek az volt az oka, hogy monologikus cselekvőkből indult ki. A probléma így módon való megvilágítása implikálja a habermasi továbblépés motivációját: monologikus tudat helyett az interszubjektivitásból kell kiindulni (Habermas 1984: 282–284).
- 22 A fenti interpretáció értelmében egyetértek Dombos Pál – a teleológiai és kommunikatív cselekvés élesebb elhatárolásaként felfogott – önkorrekcióra vonatkozó megállapításának első felével, miszerint az „önkorrekció tehát egyértelműbbé tette, javította az okfejtés szövegét”. Ugyanakkor a mondat második felében megfogalmazottakkal szemben nem gondolom, hogy „paradox módon, valójában gyengíti Habermas kommunikatív cselekvési elméletének gyakorlati erejét, leszűkíti annak társadalmi hatékonyságát” (Dombos 2007: 9). A KCSE-nek álláspontom szerint nincs „gyakorlati ereje”, ill. „társadalmi hatékonysága” abban az értelemben, hogy minél jobban hasonlít a valósághoz, annál hatékonyabb az elmélet. Habermas a KCSE-ben a kommunikatív racionalitás-potenciál aktualizálásának lehetőségfeltételeit írja le, és ezek fényében fogalmaz meg kordiagnózist a komplex társadalmakról. A lehetőségfeltételek rekonstruktív tudás formáját öltik (a rekonstruktív tudás definíciójához lásd Habermas 1974: 22): nem a valósággal való hasonlóságuk alapján ítélték meg, hanem konzisztenciájuk alapján. Ennek megfelelően konzisztenciájuk növelésének csak pozitív hozadéka van.
- 23 A *Faktizität und Geltung* című – a KCSE belátásait a demokraciáelmélet és jogfilozófia területén is kamatoztató – könyvében Habermas erősen támaszkodik a kommunikatív hatalomnak Arendtnek *The Human Condition* c. művében (1998) kidolgozott fogalmára. Így szól a Habermas által idézett arendti részlet: „A hatalom akkor keletkezik, amikor emberek együtt cselekszenek, és eltűnik abban a pillanatban, ahogy különválnak” (Habermas 1996: 147). Amire felhívnam a figyelmet, az a feltűnő hasonlóság a jelentés KCSE-beli megragadása és a kommunikatív hatalom demokraciáelméletbeli megragadása között. A kettőben az a közös, hogy a világon túl vannak, abban az értelemben, hogy nem az egyének tudatában, hanem az egyének között létrejött interakcióban ill. a *The Human Condition* esetében a nyilvánosságban léteznek.

cselekvés-koordináció alapja, a közös jelentés tehát az interakció által létrehozott interszjektív térben létezik, soha nem az egyes tudatokban.²⁴ A teleologikus cselekvés cél-eszköz sémájából láthatóan sem az eszköz, sem pedig a cél analogonját nem találjuk meg a KCS-ben: Alter, akit eszközként használhatnánk, abban a pillanatban megszűnik Alter lenni, amint tárgyat kezeljük; a közös jelentés mint cél pedig hozzáférhetetlen az individuális cselekvő számára, lévén, hogy az kizárólag a világon túl, az interszjektivitás térben létezhet. Ezért lehetetlen a KCSE keretei között teleologikus cselekvésként értelmezni a KCS-t, még akkor is, ha teleológiai nyelvjáték keretei között írjuk le.²⁵

A KCS koordinációja mint a kritikai bázis tartalmi segédelve

Miután világosan elkülönítettük egymástól a kommunikatív és a teleológiai cselekvést, módunkban áll világos különbséget tenni a KCSE kritikai bázisának formális pragmatikai és tartalmi segédállításai között. A KCS minden olyan előfeltételét tartalmi segédállításnak tekinthetjük, amely teleológiai cselekvés-struktúrát (a világba való beavatkozást) implikál. Ilyen alapon a KCS intézményi előfeltételei tartalmi segédállítások. Ezek ugyanis a világ egy adott konfigurációjára vonatkoznak. Tartalmi segédállítás továbbá az az apeli maxima is, hogy a mindenkori kommunikatív cselekvőnek az ideális és reális beszédhelyzet közti különbséget csökkentenie kell. Ez a maxima, ugyanis szubjektum-objektum viszonyt implikál: valamelyik világon (a cselekvőtárson, a normarendszeren) végrehajtandó műveletet ír elő. Az alábbiakban bemutatott KCS-koordinációs mechanizmus formájában egy az apeli maximához hasonló tartalmi előfeltételt rekonstruálunk.

A KCS – és bármely hozzá képest kevésbé racionális egyéb típusú cselekvés-koordinációs mechanizmus²⁶ – társas cselekvés. Így velük kapcsolatban is feltehető a kérdés: mi biztosítja cselekvés-koordinációjukat? Vagyis hogyan érik el a teleologikus cselekvés-összefüggést cselekvés-koordináció céljából felfüggesztő cselekvők, hogy a cselekvés-koordináció fázisában mindketten KCS-t hajtsanak végre? A teleologikus cselekvés összefüggésében a KCS volt hivatott biztosítani, hogy a társas cselekvők, amennyiben a cselekvés szempontjából releváns jelentések tekintetében nem értenek

24 Fel lehetne vetni ezen a ponton, hogy az intézményesült, objektívált, hagyományozott jelentések tipikusan nem egy interakcióban léteznek, hanem azon kívül (az objektív, társadalmi világban). Azonban ez az ellenérv nem veszi figyelembe, hogy az állandósult jelentéseket, amint használni akarjuk elkerülhetetlenül egy interszjektív térben kell értelmezzük. Vagyis hiába „állandósulnak” bizonyos jelentések, amint használni akarjuk őket, azt csakis a fenti séma szerint tehetjük meg.

25 Mint ahogy azt kritikusai nem felejtik el felróni, ez a belátás empirikusan meglehetősen nehezen alkalmazhatóvá teszi a KCSE-t. Ugyanis ha a társadalomtudós szigorúan betartja ezt az elvet, akkor csakis az általa vizsgált cselekvésbe beavatkozva – a cselekvés jelentését tisztázó KCS-hez csatlakozva – férhet hozzá a cselekvők cselekvéséhez kapcsolt értelmi tartalmához, ezzel azonban magát az aktus is befolyásolja (vö. pl. Schändelbach 1991: 16).

26 Habermas az egyéb cselekvés-koordinációs mechanizmusokat privatív fogalmakként írja le, mint a leg-racionálisabb KCS-hez képest egyre kevésbé racionális mechanizmusokat. Ezek rendre: tekintélyen, csere-elvén, szerep-, vagy normarendszeren alapuló cselekvés-koordináció (Habermas 2001c: 201). Dolgozatom fókuszában azért a KCS-koordináció áll, mert e felől magyarázható a többi korlátozott racionalitású cselekvés-koordinációs mechanizmus is (ezekre *A cselekvés-koordináció koordinációjának mércéi* című fejezetben még visszatérek).

egyedül, a teleologikus cselekvés-összefüggést felfüggeszsek, és konszenzust alakítsanak ki. Kérdéses, hogy abban az esetben, amikor a KCS válik problematikusává, egy „meta-KCS”-hez fordulunk-e mint racionális cselekvés-koordináló mechanizmushoz. A meta-KCS ugyanis nem a világ egy adott szférájához való viszonyulást hivatott összehangolni (rőla közös jelentést kialakítva), hanem a világhoz való közös viszonyulás összehangolásának módját teszi kérdésessé. Vagyis míg a KCS során egy közös jelentés kialakítása volt a cél, addig a meta-KCS során egy közösen elfogadott eljárást illető konszenzus.

Habermas elemzéseiből kiderül, hogy normális esetben a KCS koordinációjának kérdése nem külön problémaként merül fel, hanem a nyelvi szabálykövetés problémájába ágyazva. Mivel a nyelv inherens telosza a kölcsönös megértés, és a KCS az eredeti nyelvhasználat, ezért a KCS koordinációját a nyelvi szabályok követése biztosítja. Érvelése e pontján Habermas nagyban támaszkodik Wittgenstein nyelvi szabálykövetésre vonatkozó gondolataira (Habermas 1984: 97–98, továbbá 1987: 15–22). Wittgenstein egy szó megértésének körülményeit vizsgálva jut el a szabálykövetés problematikájáig. Amennyiben egy szó jelentése használatában rejlik (Wittgenstein 1992: 432.§), annyiban a használatot meghatározó szabályok rendszerébe ágyazódik. Ugyanakkor önmagában a szabályrendszer még nem határozza meg egyértelműen, hogyan kövessünk egy adott szabályt, hiszen minden szabály többféleképpen értelmezhető (Wittgenstein 1992: 198.§). Egyedül a szokás az, ami definitívvé teszi a szabályt (Wittgenstein 1992: 199.§). Egy kifejezést tehát akkor értünk, ha ismerjük, hogy milyen szabály szerint, hogyan használjuk, ami pedig nem más, mint egy szokásrendszer ismerete. Ez a szokásrendszer azonban maga már nem magyarázható tovább: „Igaz és hamis az, amit az emberek *mondanak*; a *nyelvet* illetően pedig az emberek összhangban vannak. Ez nem a vélemények egyezése, hanem az életformáé. Ahhoz, hogy a nyelv segítségével megértsük egymást, nem csak a definíciókban kell megegyeznünk, hanem (bármilyen furcsán hangozzék is) az ítéleteinkben is” (Wittgenstein 1992: 241–242.§). Ez a tétel azt mondja ki, hogy végső soron a közös jelentések kialakítása közös életformát (közös szokásokat, ítéleteket) előfeltételez. A közös életforma orientál ugyanis a szabálykövetést illetően és ezáltal a közös jelentések kialakítását illetően is.²⁷ Habermas az „életforma” fogalmát az életvilág fogalmába integrálja.²⁸ Úgy fogalmaz, hogy – akárcsak Wittgenstein esetében az életforma, a KCS-ben – „az életvilág strukturális jellemzői fektetik le a lehetséges megértés interszubjektív formáit” (Habermas 1987: 126).

Ilyenformán a KCS koordinációjának kérdésére Wittgenstein belátásai nyomán adható meg a válasz. A KCS-re, vagyis a közös jelentés kialakítására való képesség nem más, mint szabálykövetési kompetencia (Habermas 1987: 17). A szabálykövetési kompetencia elsajátítása, egy életvilág (életforma) elsajátításán múlik. Ebből kifolyó-

27 Ezen belátásból kiindulva hirdeti meg Peter Winch ismeretelméleti-társadalomtudományi programját, a társadalomtudomány feladataként az életformák tanulmányozását kitűzve (Winch 1988: 54).

28 Ugyanakkor leszögezi azt is, hogy az életvilág nem azonosítható az életforma fogalmával: mivel ez utóbbi nyelvi aspektus mellett, azonosítható az életvilág kulturális és társadalmi integrációs aspektusa is (Habermas 1987: 138–139).

lag a KCS-i kompetencia az életvilág függvénye.²⁹ Minthogy az életvilág nem „a vélemények megegyezésén” múlik, vagyis nem olyasvalami, amiről az emberek egyezkedhetnek,³⁰ ezért a KCS-i kompetencia sem egyezkedés tárgya. Így a válasz a kérdésre „hogyan koordináljuk a KCS-t?”, az, hogy adott életvilág – és ezen keresztül szabálykövetési kompetencia – elsajátítása biztosítja azt, hogy KCS-t vagy egyéb cselekvés-koordinációs mechanizmust használnak-e a felek.

Az eddig intuitíve használt „szabálykövetési” és „KCS-i” kompetencia fogalmát Habermas a – nyelvi kompetencia Chomsky által kidolgozott fogalma mintájára bevezetett – kommunikatív kompetencia fogalmával pontosítja. A kommunikatív kompetencia a beszélő azon képességét írja le, melynek segítségével képes kölcsönös megértésre törekvő beszédaktusokat végrehajtani (Habermas 2001a: 58–63). A nyelvi és kommunikatív kompetenciával egyaránt bíró egyén – vagyis aki megtanult egy nyelvet használni – egyúttal KCS-re is képes potenciálisan. Ugyanakkor azzal teljesen tisztában van Habermas, hogy a ténylegesen lezajló cselekvés-koordinációs aktusok mégsem az ideális beszédhelyzet forgatókönyve szerint zajlanak le. A gyakorlatban a KCS cselekvés-koordinációja többnyire problematikus, és emiatt a teleologikus cselekvések koordinációja sem KCS-sel történik.

A KCS-t mint cselekvés-koordinációs mechanizmust megakasztó jelenségek három nagyobb csoportját különböztette meg Habermas. Az elsőbe tartoznak a kommunikációs patológiák,³¹ amelyek valamilyen meg nem szüntethető, ugyanakkor manifesztált sem változtatható konfliktus lenyomatai. Gyakran figyelhetők meg aszimmetrikus hatalmi struktúrájú családokban, ahol nincs mód a konfliktusok nyílt, egyenlő felek között lefolytatott vitában való kihordására (Habermas 2001b: 94–100). A kommunikációs patológia okán megakadó KCS koordinációs mechanizmusaként Habermas a pszichoanalitikus terápiás diskurzust azonosítja. Ennek során a terapeuta és a páciens a látens konfliktusokat felszínre hozzák és egy reszocializációs folyamat keretében korrigálják.

A második lehetséges ok a nyelvi stratégiai cselekvés. A beszédaktusok perlokúciós szintjén lokalizált nyelvi stratégiai cselekvéseket az jellemzi – akár nyíltan, vagy rejtett módon, akár tudatosan vagy öntudatlanul hajtjuk azokat végre (Habermas 1984: 333) –, hogy az eredeti, kölcsönös megértésre törekvő nyelvhasználaton parazitaként élőködnek (Habermas 1984: 288). Jó példa a manipuláció esete: ilyenkor Ego stratégiai érdekeinek megfelelően próbálja befolyásolni a jelentés-kialakítás folyamatát. A nyelvi stratégiai cselekvés okán meghiúsuló KCS koordinációs mechanizmusaként az őszinteségi igény visszautasítása kínálkozik.

Ezektől radikálisan eltérő eset az, ha az életvilág korlátozott racionalitása miatt akad meg a KCS és válik szükségessé cselekvés-koordinációja. Az életvilág zártsága, vagyis korlátozott racionalitása akkor torzíthatja a KCS-t, ha a belőle meríthető interp-

29 Az, hogy KCS-sel hajtom-e végre a cselekvés-koordinációt vagy egyéb mechanizmus révén, attól függ mennyire racionális az életvilágom.

30 Habermas több helyen is leszögezi, hogy az életvilágról mint totalitásról nem lehetséges megegyezésre jutni (lásd pl. Habermas 1987: 131).

31 Más néven szisztematikusan torzított kommunikációnak hívja ezeket Habermas. A szisztematikus szót abban az értelemben használva, hogy nem a cselekvők által szándékolt módon – vagyis rendszerösszefüggésként – jönnek létre ezek a torzulások.

retációs keret a beszédaktusok elfogadásának és visszautasításának szabad folyamatát korlátozza. Az életvilágok zártságának problémáját tüzetesebben a racionalitás-problematika előzetes áttekintésének keretében, a KCSE első fejezetében vizsgálja meg Habermas. Abból a hatvanas években, Peter Winch két tanulmánya (Winch 1970, 1988) nyomán kirobbant vitából indul ki, amelynek a fő kérdése az volt, hogy „miként lehetséges a tudóstól eltérő életformájú cselekvőket megérteni?”. A vitában két álláspont körvonalazódott. Az egyik szerint – melyet többek közt Winch is képviselt – nincsen olyan univerzális nézőpont, ahonnan tetszőleges életformába ágyazott cselekvést megérthető, vagyis a különböző életformák inkommensurábilisak. Így minden cselekvést csak a kontextusaként adott életformába történő előzetes behelyezkedés után lehet megérteni (Habermas 1984: 57). Fontos megjegyezni, hogy Winch ezt az álláspontot elsősorban az életformák szubsztantív szintjét szem előtt tartva védelmezi. Azonban álláspontja, Habermas szerint, okafogyottá válik, ha a racionalitás formális (kommunikatív) koncepciójából indulunk ki.

Az ennek megfelelő másik álláspont szerint – itt Robin Horton (1970) nevét említhetjük meg – a különböző életformák megítélhetők egy univerzálisan racionális perspektívából: aszerint, hogy „mennyire akadályozzák vagy segítik elő a kognitív-instrumentális tanulási folyamatokat” (Habermas 1984: 61). Vagyis Horton a kognitív-instrumentális racionalitáshoz képest előzetes – annak kialakulási feltételeire vonatkozó – szinten azonosítható racionalitást teszi meg az univerzális mérce alapjává. Nem nehéz ráismerni arra, hogy Habermasnak miért jöttek kapóra Horton érvei: hozzá hasonlóan Habermas is az instrumentális cselekvéshez képest előzetes cselekvés-koordináció szintjén azonosítja a racionalitás alternatív típusát. Horton érvei nyomán ugyanez a művelet az életformákra is kiterjeszhető: azok az életformák tekinthetők racionálisabbnak, amelyek kevesebb akadályt gördítenek a racionális vitában nyert ismeretek megszerzésének útjába.³² Egy életforma jellemzően – a hortoni-popperi értelemben vett – zártságával akadályozhatja az ilyen ismeretek megszerzését, vagyis úgy, ha a világ különböző szféráihoz kapcsolható potenciális jelentések körét korlátozza (Habermas 1984: 62–63). Habermas szerint tehát létezik egy olyan univerzális racionalitási mérce, amelynek segítségével az összes életforma megítélhető, vagyis az életvilágok nem inkommensurábilisek.

A nyitottság korlátja lehet a gyakorlatban például egy vallás dogmatikája vagy egy diktatórikus rendszer ideológiája.³³ Ezek a beszédaktusok szabad folyását törlik meg: amikor egy egyházi dogma vagy egy politikai tan megkérdőjelezhetetlen, akkor a

32 A szabadon versengő alternatív értelmezések ugyanis szükségszerűen a racionális vita irányába hatnak. Ennek egész egyszerű oka van: ha sem tradíció, sem hatalmi szó nem határozza meg, hogy melyik értelmezési javaslatot fogadjuk el, akkor egyedül a racionális vita marad, amely el tudja dönteni a kérdést (Habermas 1984: 61–63).

33 Természetesen nem csak egy vallási dogma, vagy politikai ideológia teheti zárttá az életvilágot. Tetszőleges polgári demokráciákban is előfordulhat zárt életvilág, például egymással szemben álló politikai pártok kapcsán. Mannheim Károly tudásszociológiája felől érdemes a kérdést megvizsgálni. *Ideológia és utópia* című kötetében (1996) a tudás „léthelyzethez kötöttségének” tanára alapozva alakítja ki a társadalmi, politikai harc eszközeként tekintett partikuláris ideológia fogalmát. Partikuláris ideológiáról akkor beszélhetünk, amikor a politikai ellenfelek, egymás állításainak egy részét azon az alapon utasítják vissza (könyvelik el ideológiáinak), hogy egyszerűen nem hiszik el őket, azt gondolván, hogy azok az igazi szándékok elleplezését szolgálják (a totális ideológia esetében az ellenfél egész gondolatrendszerére mond hasonló alapon nemet – vö. Felkai 1999: 32). Ezeket az eseteket is a zárt életvilág okán lehetetlené váló KCS példáinak tekinthetjük.

pusztán racionális érvelésen nyugvó KCS lehetlenné válhat (Habermas 1987: 189–197). Ha a KCS résztvevői egy olyan jelentésről próbálnak meg konszenzusra jutni, amely az egyikük számára tabu vagy dogma, úgy a KCS lehetlenné válik. Hiszen a KCS előfeltétele az életvilághoz való kritikai viszonyulás, jelentésekhez mint kritizálhatókhoz való viszonyulás. Ezen a ponton fogalmazható meg a KCS-koordináció problematikájának dolgozatunk szempontjából érdekes fajtája (a továbbiakban ezt értem KCS-koordináción). Az életvilág zártsága okán megghiúsul KCS-t helyreállító mechanizmust az életvilágok racionalitása közti különbség minimalizálásaként kell felfogni. Az előző fejezetben megfogalmazottak szerint ez a cél nem tekinthető pragmatikailag levezethetőnek. Hasonlóan Apel azon gondolatához, hogy „KCS során az ideális és reális beszédhelyzet közötti különbség csökkentésére is törekedniük kell a cselekvőknek”, ez is teleologikus cselekvés-struktúrát implicál. Amikor adott társas cselekvés-helyzetben az egyik fél társa életvilágát racionalizálni próbálja, akkor rajta végez műveletet (szubjektum-objektum viszonyba kerül vele).

Kérdés: milyen formát ölthet ez a minimalizálás? Logikus válaszként adódna a wittgensteini gondolatok tükrében, hogy tekintsük a KCS-koordinációt életformára való átnevelésként. Ezzel a felvetéssel azonban akad egy probléma. Mivel Habermas a különböző életvilágokat nem tartja inkommensurábilisnak, ezért a kommunikatív cselekvés koordinációját sem írhatjuk le úgy, mint egy új életforma elsajátításának folyamatát. Hiszen a racionálisabb életvilág nem egy másik életvilág, hanem egyazon életvilág nyitottabb változata. A kommunikatív cselekvés koordinációja során a saját életvilághoz való viszony megváltoztatása a cél: az eredeti dogmatikus viszonyulás kritikaival való felváltása, a jelentések szabadon megvitathatóvá tétele.

Logikus alternatív felvetésnek tűnhet a saját életvilághoz való viszony megváltoztatását meta-KCS-ként leírni. Olyan vitaként, mely során az életvilágra vonatkozó jelentésről jutnak kölcsönös megértésre a felek. Ennek keretében racionálisabb fél meggyőzhetné társát az életvilág egy olyan jelentéséről, amelyben a hozzá való reflexív viszony is benne foglaltatik. Azonban egy ilyen kommunikatív cselekvés elképzelhetetlen, hiszen – mint arra már utaltam – Habermas egyértelműen leszögezi, az életvilág egészen kívül soha nem kerülhetünk, ezért az életvilág egészéről nem folytathatunk vitát sem. Úgy tűnik tehát, hogy sem átnevelésként, sem meta-KCS-ként nem írható le a KCS koordinációja. De akkor hogyan?

KCS-KOORDINÁCIÓ MINT TUDATOSÍTÁS

Javasolom nevezzük ezt a folyamatot „tudatosításnak”. A tudatosítás kifejezés segítségével egyszerre több fogalomtól is szeretném megkülönböztetni az életvilág racionalizálásaként felfogott folyamatot. Elsőként a Habermas korai írásaiban megjelenő fordítás problematikától kell elhatárolnunk a fogalmat. A fordítást – a hermeneutikai diskurzust – Habermas mint az inkommensurábilis életvilágok közti kommunikáció esélyét vizsgálja meg. Ettől az különbözteti meg a tudatosítást, hogy az nem inkommensurábilis életvilágok közti fordítás, hanem egyazon életvilág különböző racionalitási fokai közti közvetítésként értelmezhető. A *Megismerés és érdek* pszichoanalízis recepciója kínálja az első olyan forrást, ahol ennek megfelelő helyzetet elemez Habermas. Terapeuta és páciens KCS-sorozata olyan korrigált reszocializációs folya-

matként értelmezhető, mely során az együtt cselekvők a torzított jelentés-létrehozási módok során született jelentéseket világítják át a torzítatlan KCS mércéje szerint. A tudatosítást a terápiától az a mozzanat választja el, hogy nem jelentéseket vizsgálunk felül az együtt cselekvők a KCS mércéje szerint, hanem jelentés-létrehozási módokat vizsgálunk meg. Ezen átvilágítás mércéjét a diskurzusetikai és demokráciaelméleti vizsgálódások alapján rekonstruálhatjuk. Az alábbi fejezetben a fenti sorrendben, programszerűen ismertetem a tudatosítás fogalmát.

Tudatosítás és fordítás

Elsőként az 1967-ben született *A társadalomtudományok logikája* című kötetet vizsgáljuk meg. Ez a könyv metodológiai értekezés. Azért érdekes számunkra, mert a neopozitivismus álláspontjával szemben egy megértő társadalomtudomány alternatíváját próbálja felmutatni. Ennek megfelelően különösen nagy hangsúlyt kap benne a társas cselekvések értelemmegértésének problémája. Ebben a perspektívában kerül bevezetésre a KCS fogalma is. És ebből az irányból közelítve a KCS fogalmához olyan kérdéseket is alaposan megvizsgál Habermas, amelyek a KCSE-ben háttérbe szorulnak, esetleg teljesen el is tűnnek. Így például megvizsgálja a „nyelvelemzés metanyelvjátékának” problémáját is. Amennyiben az értelemmegértés módjává a nyelvelemzés válik, felmerül a kérdés, hogy a vizsgált nyelvhasználóktól adott esetben különböző életformájú tudós miként képes a – *per definitionem* kizárólag az azonos életforma platformján állók számára érthető – nyelvjátékokat megérteni (Habermas 1994: 198). Vagyis az értelemmegértés mint nyelvelemzés az életformák közti fordítás problémájához vezet. Ezen a ponton kell rámutatni arra, hogy mi a fenti kérdés tétje dolgozatunk szempontjából. Bár *A társadalomtudományok logikájában* a társadalomtudós értelemmegértése perspektívájából tevődik fel a metanyelvjáték milyenségének kérdése, ugyanez a kérdés megfogalmazható társadalomelméleti perspektívából, a cselekvők szintjén is. A cselekvők szintjén akkor merül fel a metanyelvjáték iránti igény, ha a KCS-koordináció valamilyen okból problematikussá válik. Ebben az értelemben, dolgozatunk kérdése „miként lehetséges KCS-koordináció különböző életvilágú cselekvők között?”, összefonódik a kérdéssel, hogy „miként értheti meg a más életvilágban élő tudós a cselekvőt?”³⁴

Habermas *A társadalomtudományok logikájában* úgy látja, hogy a különböző életvilágú cselekvők közti megértés problémájára a wittgensteini nyelvjáték-analízis nem kínál kielégítő megoldást. Hermeneutikai megközelítésben sokkal plauzibilisebb lehetőség kínálkozik a probléma megoldására (Habermas 1994: 200). Abból indul ki, hogy „sohasem vagyunk egyetlen grammatika foglyai. A dolog inkább úgy áll, hogy az első

34 Fontos észben tartani, hogy bár mindkét esetben kölcsönös megértésről, közös jelentés kialakításáról van szó, mégis döntő különbség van a két megközelítés között. Ennek az az oka, hogy eltérő célú teleologikus cselekvést előz meg a KCS a két esetben. A tudós–vizsgálati alany relációban és az együtt cselekvők relációjában egészen más okokból célja a cselekvőknek közös jelentés kialakítása. A tudós ugyanis nem akar együtt cselekedni a vizsgálati alannal. Ezért neki nem fontos, hogy Alterrel a legracionálisabb módon alakítsanak ki a világ egyik szféráját illetően jelentést. Ehelyett az a célja, hogy felderítse, mennyire zárt Alter életvilága, hol húzódnak zártságának határai (erről alakítson ki közös jelentést Alterrel), hiszen ennek alapján tudja rekonstruálni, hogy az adott életforma tagjai milyen módon alakítanak ki jelentéseket (és mik azok).

elsajátított grammatika egyúttal arra is képessé tesz minket, hogy belőle kilépve értelmezhesük azt, ami idegen” (Habermas 1994: 208). Ennek megfelelően, Gadamernek az *Igazság és módszerben* (???) kifejtett gondolatait áttekintve,³⁵ Habermas úgy látja, hogy a szellemtudományok teljesítményeként felfogott fordítás nem különálló aktus, hanem szélsőséges esete a mindennapi nyelvhasználatban végzett, megértésre irányuló tevékenységnek, ennyiben modellként szolgál az általában vett megértés elemzésekor (Habermas 1994: 210–211). Gadamer szerint a fordítás teljesítménye akkor válik szükségessé, ha a nyelvjátékok természetes lefolyása problematikusává válik. Ez egyrészt párhuzamosan létező életformák kapcsán, másrészt a tradíció megértése kapcsán fordulhat elő. Ez utóbbi esetben tárul fel, hogy Wittgenstein értelmezése miért hiányos: a szocializáció során „a fiatalok nyelvjátékai nem pusztán reprodukálják az öregek gyakorlatát. Az első nyelvi szabályokkal együtt nem csupán a lehetséges konszenzus feltételeit tanulja meg a gyermek, megtanulja egyben e szabályok egy lehetséges értelmezésének feltételeit is, amelyek képessé teszik a távolság legyőzésére és *ezáltal kifejezésére is*” (Habermas 1994: 213–214).³⁶

A probléma a hermeneutikai diskurzussal (azon túlmenően, hogy Habermas végül pragmatikailag nem dolgozta ki), az, hogy az életvilágok közti fordítás képessége nem azonos a közös életvilág megteremtésének képességével (ne feledjük, hogy a megakadt cselekvés-koordinációt a közös életvilág kialakítása a korrigálja). Még ha sikerül is fordítani két életvilág között, akkor sincs olyan az életvilágoktól független mérce a cselekvők kezében, ami révén lehetőségük nyílna racionálisan érvelni bármely életvilág mellett. Így pedig az – életvilág racionalizálásaként felfogott – tudatosításra sincs lehetőség. A racionalizálás ugyanis az életvilág – kritikai mérce szerinti – megváltoztatásaként képzelhető el (vagyis a tudatosítás: „életvilágon végzett művelet”). Jól látható, hogy a problémát az életvilágok inkommensurabilitásának álláspontja okozza.

35 Az áttekintés nem mentes a kritikai felhangoktól sem, *A társadalomtudományok logikája* tekinthető a Habermas–Gadamer vita néven elhíresült tanulmánypárba nyitányának (ennek összefoglalását lásd Felkai 1993: 164–173). Így például Habermas azt állítja, hogy Gadamer „a megértés előítélet-struktúrájának a belátását az előítélet mint olyan rehabilitálásává fordítja át”. Saját álláspontja szerint „az átvilágított előítélet-struktúra nem működhet többé előítélet módjára” (Habermas 1994: 240–241). Vagyis a tradíció utólagos reflexió során bírálható, mégpedig azon elv alapján, hogy mely elemei fogadhatók el kizárólag racionális belátás útján és melyek pusztán uralmi viszonyok leképeződései.

36 *A társadalomtudományok logikája* mellett egy másik a korban született fontos dokumentumot is érdemes megvizsgálni. Az 1971-ben tartott *Gauss-előadások*ban az életvilágok inkommensurabilitásának és kommensurabilitásának álláspontja közti – szükségképpen inkonzisztens – álláspontra helyezkedve veti fel a hermeneutikai diskurzus gondolatát Habermas. Úgy fogalmaz, hogy „az életvilág univerzális struktúrájának kidolgozására tett fenomenológiai kísérlet a nyelvfilozófia által, az univerzális pragmatika keretei között, a kommunikatív életformák univerzális struktúráinak rekonstruálására irányuló kísérlet formájában tér vissza” (Habermas 2001d: 68). A kommunikatív életformákat megragadandó, vezet be – Chomsky nyelvi kompetencia fogalmának mintájára – a kommunikatív kompetencia fogalmát. Egyfelől még elismeri az életvilágok inkommensurabilitását, másfelől már a KCSE-ből ismert módon a kommunikatív kompetencia fogalmával magyarázza a KCS-koordinációt. Ebből a hibrid álláspontból következik a diskurzus-típológiában – KCSE-ben is megjelenő gyakorlati és elméleti diskurzusok mellett – feltűnő „hermeneutikai diskurzus” fogalma. A hermeneutikai diskurzus azt a beszédaktust hivatott leírni, amely két különböző életvilág talaján álló egyén között képzelhető el, és melynek célja a fordítás (Habermas 2001d: 94). A *Gauss-előadások* hibrid álláspontja azonban inkonzisztens: hiszen amennyiben léteznek ilyen univerzális szabályok, annyiban azok az életformák univerzális tulajdonságából következnek (ami viszont azt jelenti, hogy az életformákban van valami közös, tehát nem összemérhetetlenek). Ezen inkonzisztencia felismerésére Habermas mint döntő fordulóponton utal vissza a KCSE bevezetésében (Habermas 1984: xli). A problémából kiutat az életvilágok kommensurabilitásának elfogadása jelentett.

Amennyiben nem tudunk olyan mércét felmutatni, amely szerint összevethető az életvilágok, úgy arra sincs mércénk, hogy az életvilágon műveletet hajtsunk végre. Így pedig nem tudjuk megoldani a KCS koordinációjának kérdését.

Tudatosítás és terápia³⁷

A *Megismerés és érdeken* a pszichoanalízisre úgy tekint Habermas, mint „a megzavart és eltorzult művelődési folyamatok számára kidolgozott interpretációs keretre”, mely segítségével e művelődési folyamatok „egy terapeutikusan vezérelt önreflexió révén normális pályára terelhetők” (Habermas 2005: 169). Habermas szerint Freud – Dilthey interpretációs elméletével szemben – abból indul ki, hogy az életrajzként elmondott szöveg soha nem pusztán tudatos nyelvhasználatot tükröz. Azt nem pusztán külső, hanem belső tényezők is torzítják. Vagyis Freud differenciálja a torzításokat, ezáltal jelentéssel ruházza fel őket. Abból fakadóan, hogy a torzításoknak is jelentést tulajdonít, már nem pusztán a szöveget létrehozó intencionális bázis rekonstruálását, hanem ezen intencionális bázis mögöttes (tudatalatti) tartalmainak azonosítását is a megértő feladatának tekinti. Ezen mögöttes tartalmak közvetlenül nem hozzáférhetőek a páciens számára, ezeket a terapeuta segítségével tudja csak feltárni, méghozzá a kettejük között zajló kommunikáció során (Habermas 2005: 191). Ebben az értelemben a pszichoanalitikus terápia során – a terapeuta – reflexiója és – a páciens – önreflexiója elválaszthatatlan egymástól.

A terápia során Freud természetesen a neurózisok gyógyítását tartotta szem előtt. Elsősorban elfojtott tudattartalmakat keresett, mely elfojtások tüneteinek az elvételüket tekintette.³⁸ Úgy gondolta az elvételek háttérében minden esetben olyan meg nem oldott belső (pszichés) konfliktusok állnak, melyek a beteg számára sem hozzáférhetőek, vagyis melyek az önreflexió előtt is el vannak fedve (Habermas 2005: 197). Ezek a pszichés konfliktusok minden esetben az interiorizált társadalmi intézményrendszer (felettes én) és az ennek keretein belül megvalósíthatatlan vágyak (ösztön én) között alakulnak ki. Minthogy a beteg önmaga számára sem tudja tudatosítani ezeket, ezért zárja ki őket a nyilvános kommunikációból is. A terapeutára ebben a kommunikációs helyzetben azért van szükség, mert ő képviseli a nyilvánosságot: azáltal tudatosítja a páciensben az elfojtott tudattartalmakat, hogy nyilvánosan kimondja (az álomfejtés eredményeként), vagy kimondatja őket (a terápiás beszélgetésben). Ezzel a tettel a páciens az önmagáról alkotott jelentés átértelmezésére motiválva. Az átértelmezés folyamata pedig nem más, mint a saját emlékeinek – az újonnan nyert optikán keresztül történő – átvilágítása, más szóval önreflexió (Habermas 2005: 201).³⁹

37 Az alábbi fejezetben kifejtett gondolatok részletes tárgyalása olvasható megegyező című tanulmányomban (Sik 2008a).

38 Ahogy azt Habermas is jelzi, ahhoz, hogy az elvételeket azonosítani tudjuk, szükségünk van a nyelv normális működésének szisztematikus elméletére. Ilyen elméletet Freud nem dolgozott ki, és a MÉ-ben Habermas is csak utal rá (Habermas 2005: 209–210). A KCSE formális pragmatikai elemzéseit tekintetjük e terv realizálásának.

39 A konfliktusok felfedése nem pusztán közlés. Sokkal inkább terapeuta és páciens közös kísérlete a páciens reszocializációjára („átdolgozás”). Habermas a szocializáció folyamatát mint jelentés-létrehozási folyamatok sorozatát értelmezi, melyek során közvetlenül az egyén kommunikatív kompetenciája (je-

A pszichoanalitikus terápiát tehát Habermas olyan példaként elemzi, mely példa segítségével bemutatatható, hogy miként képzelhető el az önreflexió – egy személy dogmatikus beállítódásainak meghaladása – a gyakorlatban.⁴⁰ Az önreflexió megismerés-érdekét nevezi emancipatorikus megismerés-érdeknek. Célját tekintve nagyon hasonlóan tűnik a tudatosítás és a pszichoanalitikus szituáció: mindkét folyamatnak az önreflexió valamilyen formája a célja. Ugyanakkor nyilvánvalóan számos különbség fedezhető fel a tudatosítás és a terápia között, hogy csak a legszembevetőbbet említsem: a tudatosítás nem gyógykezelés. A döntő különbség mégsem ez. A terapeuta segítségnyújtása abban állt, hogy az elvétések révén azonosította az elfojtásokat és ezeket feltárta a páciens számára. A tudatosításra csak jelentős módosításokkal alkalmazható ez a modell. A legfontosabb különbség, hogy míg a terápia során a cél egy nyitott életvilág előtt, az érvelő ész normáit elfogadva⁴¹ átvilágítani a páciens korábbi jelentés-létrehozási aktusait és ennek megfelelően kiszűrni a kommunikatív ész rostáján fennakadó jelentéseket, addig a tudatosítás során az a cél, hogy a racionalizáló fél rávegye társát az érvelő ész normáinak elfogadására (jelentései kritika előtti megnyitására). A terápia során konszenzus van a jelentés-kialakítás módjáról, mindkét fél azonos (magas) racionalitású életvilággal rendelkezik. Páciens és terapeuta a páciens torzult kommunikatív kompetenciájából fakadóan torzult jelentéseit a torzítatlan jelentés-létrehozás mércéje szerint korrigálják: azokat ismerik el, melyek a köztük lefolytatott uralommentes szabad vitában igazolhatóak.⁴² A tudatosítás során nem jelentéseket világitanak át a felek az uralommentes vita mércéi szerint, hanem éppen az a céljuk, hogy ezekről a mércékről jussanak konszenzusra.⁴³ Ebben az értelemben nem jelentéseket, hanem jelentés-létrehozási módokat (más szóval: cselekvés-koordinációs módokat) világitanak át. Ezek mércéjét a diskurzusetikai és demokráciaelméleti írásokban találjuk.

lentés-létrehozási képessége), és közvetve a világra vonatkozó jelentések kialakulnak. Fontos megkülönböztetni egymástól ezt a két szintet, hiszen a kommunikációs patológia nem pusztán „torzult önmagáról alkotott jelentés”, hanem „a torzult jelentés-létrehozási módból fakadó torzult önmagáról alkotott jelentés”. A páciens célja az, hogy a jelentés-létrehozási mód korrekciója révén korrigálja a saját magáról alkotott jelentést.

- 40 Elmélet és gyakorlat összemosódása miatt számos kritikát kapott Habermas (McCarthy 1978: 96–98), melyek érvényességét el is ismerte (Habermas 1974: 22).
- 41 Az életvilág zártságából fakadó torzulás előfordulási esélye kifejezetten kicsi a terápiás helyzetben. Mégpedig azért, mert attól kezdve, hogy a beteg megérti, a terápia nem más mint jelentéseinek a legracionálisabb jelentés-létrehozási eljárás (KCS) mércéje szerint történő átvilágítása, egyúttal el kell fogadja az „érvelő ész normáit” is. Az érvelő ész normáinak elfogadása pedig azt jelenti, hogy csakis a jobbik érv alapján (egy KCS-ben születő konszenzusként) fogad el bármely jelentést.
- 42 Mínt hogy a páciens eredeti jelentéseit a látens hatalmi viszonyokkal terhes családi körben hozta létre, torzult KCS keretében, ezért azok szükségszerűen torzultak maguk is. A terápia ennek a folyamatnak a korrekciója: egy uralommentes KCS keretei között újratárgyalva a jelentéseket kiderül melyek voltak azok, amiket pusztán a hatalmi viszonyok miatt fogadott el a páciens és melyek voltak azok, amiket egy uralommentes eljárásban is igazoltak tekint.
- 43 Ennek megfelelően belátható: a tudatosítás probléma ott végződik, ahol a pszichoanalízis kezdődik.

A cselekvés-koordináció koordinációjának mércéi

Morális vita során a résztvevők a közerkölcsiség (Sittlichkeit) életvilágba ágyazott – és éppen ezért eredetileg reflektálatlan – szférájához reflektált módon viszonyulnak, vagyis felfüggesztik megkérdőjelezhetetlen mivoltát, és hipotetikusként kezelik. Ennek megfelelően a morális vitát Habermas nem tekinti hétköznapi teljesítménynek. *Morális tudat és kommunikatív cselekvés* című tanulmányában a morális tudat egy bizonyos fejlettségi szintjéhez (posztkonvencionális) köti a morális vitára való képességet. A morális tudat fejlődésének leírásakor Kohlberg – empirikus és elméleti – munkásságára támaszkodik. Az említett tanulmányban Habermas kimutatta, hogy a cselekvés-koordináció módja, a cselekvő-perspektíva és a morális fok között immanens kapcsolat van (Habermas, 2001c: 185–201).⁴⁴ Álláspontom szerint ez a kapcsolat lehetőséget teremt a különböző cselekvés-perspektívák átvilágításhoz szükséges mérce felvázolására.⁴⁵

A terápia során a jelentéseket a hozzájuk képest előzetes jelentés-létrehozási mód korrekciójával korigálja a terapeuta. A tudatosítás során is hasonló logika szerint gondolkodhatunk. A jelentés-létrehozási módokhoz képest előzetes tényező korrekciójával lehet a jelentés-létrehozási módot korigáltan újratanulni. Mint említettem Habermas szerint a morális fok, a cselekvés-koordináció foka és a cselekvés-perspektíva foka között immanens kapcsolat van. A tekintetben nem igazít el minket egyértelműen, hogy e három tényező közötti reláció milyen irányú (melyik tényező az eredendőbb?). Ezért a három tényező közti kapcsolat irányát magam kell rekonstruáljam. Álláspontom szerint a három tényező közötti kapcsolat iránya a következő: a morális fok meghatározza a cselekvés-perspektívát⁴⁶ és a cselekvésperspektíva meghatározza a cselekvés-koordinációt⁴⁷. Az, hogy milyen morális fokon álllok, megszabja, hogy milyen cselekvés-perspektívám van (miként észlelem a társam), s ez

44 A morális fokokat és az ezeknek megfelelő cselekvés-perspektívákat és egy-egy táblázatban foglalja össze Kohlberg (Habermas 2001c: 174, 177). Ezeket egészíti ki Habermas a cselekvés-koordinációs típusokkal (Habermas 2001c: 201).

45 Mind Kohlberg, mind Habermas számos kritikát kapott amiatt, mert az empirikus kutatások során nem sikerült igazolni a posztkonvencionális morális szint létét. Ezt jobb híján filozófiai konstrukciónak minősítették a kritikusok (Habermas 2001c: 205). Jelen dolgozat szempontjából azonban mindez nem annyira fontos, tekintve, hogy számomra a diskurzusetikai írásk legfontosabb belátása – melyre építeni fogok – morál és cselekvés-koordináció immanens kapcsolata.

46 Habermas, Durkheim nyomán elfogadja, hogy a moralitás a társadalmi létből szükségszerűen fakad. Durkheimet idézi: „a moralitás azzal veszi kezdetét, hogy egy csoport tagjává váltunk, bármi legyen is az a csoport” (Habermas 1987: 48). Ebben az értelemben írja Habermas, hogy a csoporttagból fakadó moralitási fok a legalapvetőbb tényező: „a kollektív tudat, az ősi szimbólumokkal alátámasztott normatív konszenzus és a kollektív identitás (...) „eredendőbbek” mint a nyelvtanilag szabályozott interakció” (Habermas 1987: 61).

47 A fentiekkel megegyező szellemben McCarthy is a kölcsönös elismertség fokára vezeti vissza a cselekvés-koordináció fokát: „a [Habermas által megfogalmazott] állítás nem arra vonatkozik, hogy a reciprocitás minden interakció fundamentális normája lenne per se, hanem arra, hogy minden beszédképes szubjektum birtokában van a reciprocitás intuitív koncepciójának, minthogy ez az interakció immanens struktúrájához tartozik. És ehhez az intuitív koncepcióhoz lehet fordulni, ha a morális konfliktusok tudatos megoldását keressük” (McCarthy 1978: 350–351). Vagyis az intuitív kölcsönös elismertségi forma (cselekvés-perspektíva foka) az interakció (cselekvés-koordináció) immanens meghatározója.

meghatározza, hogy milyen cselekvés-koordinációs mechanizmust választok, vagyis a szimbolikus interakció formáját.⁴⁸

A jelentés-létrehozáshoz képest tehát előzetes tényezőként a morális fejlődési fokot azonosíthatjuk. A tudatosítás során ennek megfelelően egy morális mérce szerint tanulja újra a racionalizálандó fél a cselekvés-koordinációt. Kérdéses, melyik morális fok szolgáljon mércéül, és, hogy ez a mérce állandó-e. Mint az közismert Kohlberg és Habermas unilineáris morális fejlődési modellel dolgozott. Eszerint a cselekvés-koordináció fejlődése csak fokozatosan, lépésről-lépésre, egy lépcsőfokot sem átugorva („megszüntette-megőrzés” szerint) zajlik. Ebből kiindulva amellet érvelhetünk, hogy a mindenkori racionalizálандó fél aktuális morális szintjéhez kell igazítania a reszocializáció mércéjét. Attól csupán egy szinttel feljebbi morális mérce szerint újratanult cselekvés-koordinációt tűzhet ki célul (egy prekonvencionális racionalizálандó nem ugorhat rögtön posztkonvencionális szintre, előbb konvencionális fokra kell eljutnia és csak ennek elsajátítása után léphet tovább). Így a tudatosítást úgy írhatjuk le mint a problematikussá vált cselekvés-koordinációs szinthez képest eggyel magasabb morális fok mércéje szerint korrigált reszocializációt. Vagyis a tudatosítás során a racionalizálандó fél adott cselekvés-koordinációs szintjénél eggyel magasabb morális szinten tanulja újra a cselekvés-koordinációt. Az egy szinttel magasabb erkölcsi foknak megfelelően dönti el, hogy adott jelentéshez kapcsolódó cselekvés-koordinációja elfogadható-e.

Hogyan írható le a magasabb morális fok szerinti cselekvés-koordináció újratanulás folyamata? Ez minden esetben egy jelentés-létrehozási folyamat. A magasabb morális fokon lévő racionalizálандó fél a cselekvés-koordináció e magasabb fokának megfelelő jelentését igyekszik elfogadtatni társával. A cselekvés-koordinációra vonatkozó jelentés-kialakítás maga még nem a magasabb morális foknak megfelelő, hiszen ezt épp annak során igyekszik a racionalizálандó fél elérni. Összefoglalva a fentieket: a tudatosítás a cselekvés-koordináció racionalizálандó fél morális fokánál eggyel magasabb morális fokához tartozó jelentésének elfogadtatása, egy a racionalizálандó fél morális szintjének megfelelő cselekvés-koordinációs eljárás keretében. Ennek megfelelően vegyük végig a tudatosítás fokait.

Első fokon a cselekvés-koordinációt a tekintéllyel bíró konkrét személy parancsa biztosítja. Ennek megfelelően a második fokra való átmenet is a parancs általi jelentés-kialakítási folyamatra való reflexió révén történik. A racionalizálандó félnek azt kell megmutatnia, hogy a „parancs és engedelmesség komplementaritása” egy magasabb

48 Tallár Ferenc *Korlátozott szkepszis* című tanulmánygyűjteményében azt a kérdést járja körbe, hogy a radikálisan eltérő racionalitású életvilágú vitapartnerek között lehetséges-e KCS. Tallár válasza nemleges. Álláspontja szerint egy a boszorkányok létében hívó közösségnek hiába is érvelnénk egy boszorkánysággal gyanúsított nőt védve, azzal, hogy nincsenek is boszorkányok, hiszen így nem egy KCS-t folytatnánk, hanem egy életformát tennénk kritika tárgyává (Tallár 1994: 144). Márpedig egy életformával szemben nem nyújthatók be az igaz és a helyes érvényességi igények (egy életforma nem lehet igaz vagy hamis, sem pedig helyes vagy helytelen). Ugyanakkor nem hajlandó elfogadni Tallár a fenti belátásból következő relativizmust sem. Tartja, hogy az életvilágok között nyitottságuk szerint lehetséges differenciálni és hogy egy dogmatikus életvilágú egyénnek – még ha nem is lehet meggyőzni KCS-sel – nincs ugyanolyan mértékben igaza mint egy racionális életvilágú egyénnek (Tallár 1994: 136–139). A racionális életvilágú egyén ugyanis fel tud mutatni egy többletet a dogmatikussal szemben: ő képes megérteni a másik álláspontját, míg ez fordítva nem igaz. Ez a többlet azonban – mint azt Tallár is világosan látja – pusztán morális jellegű (nem pedig elméleti). Ez a gondolatmenet számunkra amiatt tanulságos, mert prezentálja, hogy egész más szempontok alapján is el lehet jutni a KCS morális alapjaiig.

igazságossági fokon a „kárptlások szimmetriájaként” fogalmazható újra. Vagyis a racionalizálандónak arról kell társát meggyőznie, hogy a parancs logikája csak annyiban követendő, amennyiben a kölcsönösség elve igazolja (nem a tekintélynek kell engedelmessé válni, csak annak, aki ezért ellenszolgáltatást nyújt). Ennek megfelelően a cselekvés-koordináció parancs révén való biztosítását a kölcsönösség szerinti biztosítása váltja fel. Az első átmenet esetében a racionalizáló fél nem tetszőleges személy: mint-hogy az első morális fokon álló cselekvés-koordinációs mechanizmusa a konkrét személyhez kötött tekintély, ezért a cselekvés-koordinációra vonatkozó új jelentést egy tekintéllyel bíró személy tudja elfogadtatni a racionalizálандóval.

A második fokról a harmadik fokra való átmenetet a kölcsönösség elvére való reflexió motiválja. A racionalizálандó azért fogadja el a harmadik morális fokhoz tartozó cselekvés-koordinációra vonatkozó jelentést, mert a racionalizáló megmutatja, hogy ez a kölcsönösség elvének egy magasabb racionalitási fokon való megvalósítása. A közvetlen kölcsönösség elve helyét (ahol a kapcsolatok szimmetriáját közvetlenül kell biztosítani, vagyis akinek szívességet teszek, attól várok ellenszolgáltatást) a szerepek közötti kölcsönösség elve veszi át (nem konkrét személytől, hanem az adott szerephez tartozó bármely személytől várok kárptlást). Ennek megfelelően a cselekvés-koordinációt sem a konkrét személyek közti viszonyok, hanem a szerepek közti viszonyok szabályozzák (ez a prekonvencionális fokról a konvencionális fokra való átmenet). A második átmenet esetében a racionalizáló fél tetszőleges személy lehet, egyetlen kikötéssel: a tudatosítást kölcsönösségi elvet szem előtt tartva kell végrehajtania (azt kell megmutatnia, hogy „megéri” átváltania a racionalizálандónak a szerep alapú cselekvés-koordinációra).

A harmadik fokról a negyedik fokra való átmenetet a szerep alapú cselekvés-koordinációra való reflexió segíti elő. A racionalizálандónak azt kell belátnia ebben a tudatosítási mechanizmusban, hogy a szerepek egy társadalmi normarendszerbe ágyazódnak. Ennek megfelelően a szerepek nem önmagukban igazoltak, hanem csak annyiban, amennyiben a normarendszernek megfelelnek. Így a cselekvés-koordinációt sem a puszta szerepek, hanem a normarendszer biztosítja. A harmadik átmenet során a racionalizálандó fél szerepe kötött. Minthogy a cselekvés-koordinációt harmadik fokon a szerepek biztosítják, ezért a racionalizálандó félnek olyan szerepben kell lennie, ami a meggyőzésre feljogosítja (pl. tanító, lelki vezető, elismert tudású ember).

A fenti leírásokból már látható, hogy az újabb fokokra való átmenet minden esetben az életvilághoz való egyre racionálisabb, egyre elmélyültebb, egyre reflektáltabb viszonyulást eredményezi.⁴⁹ Újabb fokokra érve, az életvilághoz való dogmatikus viszonyulást szünteti meg az egyén lépésről-lépésre haladva. Az egyes morális fokok és ehhez tartozó cselekvés-koordinációs mechanizmusok oly módon haladhatók meg, hogy egy absztraktabb perspektívából tekintve rájuk belátható relatív igazságossági-deficitjük (Habermas 2001c: 203). Az első átmenetnél a tekintély személyhez kötöttségének dogmatizmusa kérdőjeleződik meg és adja át helyét a kölcsönösség elvének (nem csak azokkal működök együtt, akiktől félek, hanem bárkivel, akitől legalább annyit elvárhatok, amennyit befektetek). A második átmenetnél a kölcsönösség elvének konkrét személyhez való kötöttségét a szerepek közti kölcsönösség elve váltja

49 A leírtakhoz hasonlóan az egyre absztraktabb cselekvő-perspektívák kognitív elsajátításának folyamatként jellemzi McCarthy a habermasi szocializáció-felfogást (McCarthy 1978: 344–350).

fel (nem konkrét személyek, hanem szerepek a kölcsönösség alanyai). A harmadik átmenetnél a szerepek dogmatikusságára reflektál az egyén és azokat a normarendszer egésze felől ítéli meg (a különböző szerepeket a normarendszernek való megfelelés alapján fogadom el).

A negyedik fokról a posztkonvencionális fokra való átmenet kétségtelenül a legizgalmasabb társadalomelméleti szempontból. A posztkonvencionális morális perspektíva ugyanis az elképzelhető legigazságosabb cselekvés-perspektívát implikálja (kölcsönös elismerést, a társ „célként és nem eszközként” való elismerését) és egyben a legracionálisabb cselekvés-koordinációs mechanizmust hívja életre (KCS-t).⁵⁰ Erre a fokra érve aktualizálható teljességében a kommunikatív racionalitás potenciál. A tudatosítás utolsó foka a KCS-koordináció formáját ölti. A negyedik átmenet során a posztkonvencionális morális szinten (ötödik vagy hatodik fokon) álló racionalizáló fél a társadalmi normarendszerre való reflexióra motiválja társát. Azt mutatja be neki, hogy a fennálló normarendszer (a Sittlichkeit) nem abszolút érvényű, igazságosságát tekintve bírálható.⁵¹ A negyedik morális foknak megfelelő cselekvés-koordinációs mechanizmus a „normavezérelt interakció”. Vagyis a cselekvés-koordinációt ebben az esetben a közös normarendszer biztosítja. A racionalizáló fél ennek megfelelően olyan tetszőleges személy, akivel közös normarendszer talaján áll a racionalizálandó.

A racionalizáló a posztkonvencionális szintnek megfelelő cselekvés-koordinációs mechanizmust úgy fogadathatja el társával, ha sikerül megmutatnia, hogy az a közösen elfogadott közerkölcsiségből következik. Ez azt jelenti, hogy a racionalizálandó csak abban az esetben fogja elfogadni, hogy saját a normarendszere nem abszolút érvényű, amennyiben ez magából a normarendszerből következik. Vagyis a tudatosítás utolsó lépcsőfoka csakis abban az esetben lehetséges, ha az adott normarendszer, tehát maga az életvilág már előzetesen elért egy adott racionalitás fokot, tehát ha magán a normarendszeren belül megfogalmazható az igény a kritikai reflexióra, a nem dogmatikus viszonyulásra.⁵² E feltétel fennállta esetén a racionalizálandó félnek csupán meg kell mutatnia, hogy közös normarendszerükből következik a rá való reflektálás, vagyis a hipotetikus viszonyulás. Amint ezt sikerült megmutatnia a racionalizálandó fél többé nem dogmatikusan viszonyul saját életvilágához és normarendszeréhez, hanem azt az igazságosság (illetve hatodik fokon az eljárás igazságossága) alapján ítéli meg.

50 Ennek kapcsán McCarthy megjegyzi, hogy a posztkonvencionális fokon gyakorlatilag a diskurzusetika morálfilozófusa áll. Ezért amennyiben posztkonvencionális fokon álló kutatási alannal beszélget a morálszociológus, úgy egyenlő vitapartnerrel folytat vitát. Habermas szerint ez gyökeresen új kutatási helyzetet eredményez, melyben eltűnik a kutató és kutatási alanya közti aszimmetria (Habermas 2001c: 206–207).

51 Ezen a ponton érthetővé válik, hogy az életvilág totalitása helyett annak egy részszeletét (a moralitást) tematizálva lehetséges az életvilágot racionalizálni (a hozzá való beállítódást megváltoztatni) a KCS-koordinációt végrehajtani (Némedi Dénesnek és Wessely Annának tartozom köszönettel, akik ilyen irányú megoldás keresésére bíztattak).

52 Ez a belátás a tudatosítás egy fontos korlátjára hívja fel a figyelmet: csakis azokban a társadalmakban lehetséges KCS, amelyekben az életvilág már elérte a racionalitás olyan fokát, hogy a reflexió értéké vált. Ilyen normarendszert leginkább a felvilágosodás örökségét magáénak valló társadalmakban találhatunk. Ez a belátás arra mutat rá, hogy a nem-rationális életvilágban élő egyén csak egy rationális életvilágú közösségben győzhető meg a KCS adekvátságáról. Mindez rávilágít a habermasi univerzalitás igényével kapcsolatos aggályok egy típusára. Minthogy a KCS kialakulása egy rationális életvilághoz, életformához kötött, ezért csak ilyen életforma esetén lehetséges KCS.

A kérdés ezen a ponton az, hogy miként mutathatja meg a racionalizáló fél társának, hogy saját normarendszerük már tartalmazza a reflexió és a kritikai viszonyulás normáit. Álláspontom szerint ez a kérdés a diskurzusetikából átvezet a habermasi demokrácielmélet és jogfilozófia területére. A racionalizáló fél a jog szerepére és a deliberatív demokrácia gyakorlatára utalva, abba bevezetve társát mutathatja be a diskurzusetika elvét működés közben. A proceduális demokráciában való participáció révén, a jogok legitimációs folyamatában való részvétel során szembesülhet a racionalizálандó azzal, hogy saját normarendszere már magában foglalja a reflexiót és az univerzális morális fokot. Ugyanis a jogok legitimációja során lefolytatott diskurzusok par excellence KCS-ek, posztkonvencionális fokot igényelnek, az általános igazságossági elvek (U elven) mércéjén alapszanak. Ebben az értelemben meglátásom szerint *a tudatosítás utolsó lépéseként felfogott KCS-koordináció az állampolgári szocializáció formáját ölti.*

Habermas a *Faktizität und Geltung*-ben a cselekvés-koordináció problematikájának közvetett megoldását nyújtja.⁵³ Elismeri, hogy a komplex társadalmakban a hétköznapi cselekvés-koordinációs feladatokat sem az életvilág sem a KCS nem tudja ellátni. Az így keletkező réseket a jog tömi be. A kommunikatív racionalitásnak egy ilyen felállásban a jog megalapozása révén juthat továbbra is szerep. Vagyis ahelyett, hogy közvetlenül koordinálná a KCS a cselekvéseket, közvetetten, az általa legitimált jupon keresztül koordinálja. A legitim jog tehermentesíti a cselekvőket: nem kell minden egyes cselekvésnél KCS-hez szükséges cselekvés-perspektívát felvenniük (és ki lépni a teleologikus cselekvés-összefüggésből), elég azt pusztán a jogi cselekvések kapcsán (Habermas 1996: 28, 114).

Ebben az értelemben a *Faktizität und Geltung*-ben a KCS hatókörének megváltoztatásáról beszélhetünk. Immáron nem általános cselekvés-koordinációs elvként gondol rá Habermas. A KCS az állampolgári cselekvés formáját ölti: jog-legitimáló eljárás.⁵⁴ Álláspontom szerint a KCS pontosabb lokalizálása leszűkíti ugyan a KCSE hatókörét, de egyúttal nagyobb magyarázóerőre is emeli. Mint láttuk az ideális beszédhelyzet létrejötte számos – a cselekvőkre és az intézményekre vonatkozó – előfeltételtől függ. A KCS a cselekvőktől külön erőfeszítést igényel, minthogy természetes beállítódásuk megváltoztatását feltételezi. Különleges erőfeszítés, csakis különleges cselekvési-helyzetben várható el a cselekvőktől. Ilyen különleges cselekvés-helyzetnek tekinthetjük az állampolgári cselekvés-helyzetet. Ennek során a cselekvő a minden további stratégiai cselekvésnek keretet adó jogi szabályozásról folytat vitát.

Amikor minden további cselekvési-helyzetben érvényes jogról vitatkozik a cselekvő speciális cselekvés-összefüggésbe kerül. Míg a teleológiai társas cselekvések során a cselekvő a konkrét cselekvés-helyzetre összpontosítja figyelmét, addig az állampol-

53 Wessely Anna így fogalmaz *Habermas politikafilozófiájának szerkezetváltozása (a társadalmi válság esélyétől a társadalmi integráció esélyéig)* című tanulmányában: „konkrét tárgyiaságotól, a kognitív vagy normatív meghatározott érvektől és elvektől visszalép a létrehozásuk vagy elismerésük lehetőségfeltételeit hordozó eljárások nem megkérdőjelezhető szabálykészletéhez” (Wessely 1997: 43.).

54 A KCS szerepének beszűkítése alighanem a kritikák jogosságának elismerése motiválta. Az ilyen irányú kritikák közül alighanem az egyik legjelentősebb – ahogy arra Felkai Gábor is felhívja a figyelmet – McCarthy-é. McCarthy amellett érvel, hogy az életformák pluralizálódása miatt nem pusztán a társas cselekvések, de a KCS-ek koordinációja is kétségessé vált. Amire Habermas azzal válaszolt, hogy újrafogalmazta a KCS-ek reális lehetőségét, az állampolgári cselekvés szintjén (Felkai 2001: 41).

gári cselekvés-helyzetben *per definitionem* a konkrét cselekvés-helyzet meghaladására kell fókuszálnia, ahhoz megfigyelőként kell viszonyulnia. Az állampolgári cselekvés szükségyszerűen azt implikálja, hogy a cselekvő meghaladja a cselekvés-összefüggés konkrétságát, és általában a cselekvés-helyzetekhez viszonyuljon. Visszaútnék ezen a ponton a már korábban idézett KCS jellemzésre: annak során egyik világhoz sem viszonyul közvetlenül a cselekvő: ehelyett „magához a cselekvő-világ viszonyuláshoz viszonyul” (Habermas, 1984: 94). Pontosan ez történik a jog-legitimációs diskurzusban (az állampolgári cselekvés-helyzetben a természetes beállítódás: a kritikai beállítódás).

A legitimációs diskurzusnak az a célja, hogy egy a konkrét cselekvés-helyzetektől független, általános cselekvés-koordinációs elvben megállapodjanak a felek. A legitimációs diskurzusban részt véve – jogalany helyett, jogalkotóként fellépve – a cselekvő abban a helyzetben találja magát, hogy értékek között kell mérlegelnie. Így első kézből tapasztalja meg, hogy a normák közötti mérlegelésnek kell valamilyen mércét szabni. A jogot mint minden belátható jövőbeni cselekvés-koordináció során érvényes elvet azonosítja. Ebből következően a cselekvőnek azt a jogot kell érvényesnek elismernie, amely bármely cselekvés-összefüggésben igazságos helyzetet teremt az összes érintett számára (hiszen a jövőben, bármely cselekvés-összefüggés bármely szerepbe kerülhet a cselekvő).⁵⁵ Ezért a cselekvő akkor jár el a legracionálisabban, ha az általánosíthatóságot (az U elvet) és a D elvet ismeri el a jog érvényességének mércéjeként. Így a KCS-koordináció nem más, mint a cselekvés-koordináció legmagasabb morális fok mércéje szerinti újratanulása (a posztkonvencionális morális fok egyúttal a jog legitimációjának mércéje is). A KCS-koordinációnak a demokratikus keretek között elképzelt állampolgári cselekvés-helyzetek adnak keretet. A tudatosítási helyzet mint együtt-cselekvőkre értelmezhető helyzet ezen a ponton felszámolja önmagát. A KCS-koordináció nem két személy közti interakció formáját ölti, hanem a demokratikus participációt, vagyis egy „nyilvánosságban való megmutatkozását”.⁵⁶ Ebben az értelemben bizonyos intézményi háttérre (adminisztratív hatalom) és nyilvánosságra utalt folyamat.

KONKLÚZIÓ

A tudatosítás folyamatának vázaltszerű ismertetése olvasható úgy, mint az Apel által megfogalmazott kiegészítő tartalmi cselekvési maxima konkretizálása. Tehát annak kifejtése, hogy mit értsünk azon, hogy a „cselekvőknek az ideális és reális beszédhelyzet közötti különbség csökkentésére kell törekedniük”. Amennyiben a cselekvés-koordináció megakad és maga is koordinációra szorul, a mindenkori racionálisabb életvilágú félnek társa életvilágának racionalizálását kell célul kitűznie. A tu-

55 Ezen a ponton a habermasi koncepció rawlsi „eredeti állapottal” való rokonsága jól kivehető. Csak míg Rawlsnál egy hipotetikus állapotban lefolytatott hipotetikus dialógust, addig Habermas a proceduális legitimáció torzításmentes vázát írja le.

56 Itt csak jelezném a tanulmány egy lehetséges folytatásának irányát. Ennek keretét az a kérdés jelöli ki, hogy „mit jelent egy nyilvánosságban megmutatkozni?”. Ezt a kérdést egzisztenciális mélységében Hannah Arendt világította meg. Így az állampolgári cselekvés és az állampolgári szocializáció fogalmát az ő elemzései felől kell áttekintenünk az esetleges további vizsgálatok során.

datosítás pontos formája a racionalizálандó fél morális fejlődési fokától (és az ennek megfelelő cselekvés-koordinációs gyakorlatától) függ. A tudatosítás első három foka stratégiai cselekvés, annak során a racionalizáló fél műveletet hajt végre társán (szubjektum-objektum relációba helyezkedik vele). Ebben az értelemben a KCSE kiegészítő elveként tekintendő. A tudatosítás negyedik foka (a tényleges KCS-koordináció) állampolgári cselekvés keretében valósítható meg. Ebből fakadóan túlmutat két együtt cselekvő fél cselekvési helyzetén. A KCS-koordináció proto-demokratikus keretet és proto-nyilvánosságot igényel.

A tudatosítás ennek megfelelően olvasható úgy is, mint egy olyan szocializációelmélet vázlatja, melynek végpontja az állampolgári szocializáció. Habermas társadalomelméletének zavarba ejtő pontja a szocializációelmélet.⁵⁷ Centrális jelentőségéhez⁵⁸ képest nem mondható, hogy részletes formában kidolgozásra került volna.⁵⁹ Ebben a vonatkozásban egyfelől Mead elméletét említhetjük irányadónak, másfelől Kohlberg morális fejlődési fokait és a hozzájuk rendelt cselekvés-koordinációs típusokat. Ami pedig az állampolgári szocializációt illeti: annak ellenére, hogy Habermas számos helyen megemlékezik fontosságáról (Habermas 1993: 41, 1996: 302, 317), rendszeres kifejtésére szintén nem tesz kísérletet. Mint arra a tudatosítás fogalmának felvázolásával rá szerettem volna világítani, álláspontom szerint az életvilág fokozatos racionalizálásaként (az egyre racionálisabb cselekvés-koordinációs mechanizmusok elsajátításaként) felfogott szocializáció folyamatának végső eleme az állampolgári szocializáció formáját ölti. Szocializáció és állampolgári szocializáció – ezzel párhuzamosan társadalomelmélet és demokráciaelmélet – kapcsolatának feltárása megkülönböztetett figyelmet irányít az olyan szocializációs ágensek vizsgálatára, amelyben intézményi és életvilági feltételek egyaránt adottak. Ilyen ágensnek tekinthető az iskola.⁶⁰ A tudatosítás folyamatának részletes kidolgozása ebben az értelemben az iskolai szocializációs folyamatok kritikai elemzésének bázisául szolgálhat.⁶¹

57 Több mint egy évtizeddel a KCSE előtt 1968-ban írt *Stichworte zur Theorie der Sozialisation* címmel tanulmányt explicite a szocializáció kérdéséről Habermas (1973).

58 Centrális abban az értelemben, hogy a KCS-re képes egyén kialakulásának folyamatát tárja fel, vagyis a KCS legelemibb előfeltételét. Érdekes, hogy a *Megismerés és érdek*ben Habermas maga is az egyén „művelődési folyamatainak” (szocializációjának) átvilágításában látta a kritikai társadalomelmélet lehetőségét. Ehhez a szemlélethez való visszatérés tehát nem tekinthető idegennek Habermastól.

59 Balogh István érdekes elemzésében ennek magyarázataként azt hozza fel, hogy Habermas pályája során mindvégig került a – tönnesi értelemben vett – közösség problematikáját és ebből fakadóan mulasztotta el a szocializációelmélet részletes kidolgozását is. Hiszen ez utóbbi csakis az előbbi probléma kidolgozását követően lehetséges (Balogh 2000: 121).

60 *Szocializáció* című monográfiájában Somlai Péter is kiemeli a rendszer és életvilág határán lévő iskola sajátos szocializációs szerepét (Somlai 1997: 43).

61 A KCS-koordináció szocializációelméleti aspektusának kidolgozása olvasható *Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében* című tanulmányomban (Sik 2008b).

IRODALOM

- Alexander, J. (1991): Habermas and Critical Theory. In Honneth, A.–Joas, H. eds.: *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action*. Cambridge: MIT Press.
- Apel, K-O. (1992a): A diskurzusetika határain? In Apel, K-O.: Két erkölcsfilozófiai tanulmány. *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4. számának különnyomata.
- Apel, K-O. (1992b): *Utópia-e az ideális kommunikációs közösség etikája?* In Apel, K-O.: Két erkölcsfilozófiai tanulmány. *Magyar Filozófiai Szemle*, 3–4. számának különnyomata.
- Arendt, H. (1998): *The Human Condition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Arendt, H. (2002): Előadások Kant politikai filozófiájáról. Arendt, H.: *A sivatag és az oázisok*. Budapest: Gond – Palatinus.
- Balogh I. (2000): A diskurzív közösség problémája Habermas munkáiban. In Szabó M. szerk.: *Beszélő politika*. Budapest: Jó Szöveg Műhely.
- Dombos P. (2007): Habermas önkorrekciója. *Szociológiai Szemle*, 1–2.
- Felkai G. (1993): *Jürgen Habermas*. Budapest: Áron.
- Felkai G. (1999): Kordiagnózis, tudásszociológia, tudományos program. In Felkai G. szerk.: *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum.
- Felkai G. (2001): A diskurzusetika és a demokratikus politikai eljárások eszménye. In Felkai G. szerk.: *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum.
- Gadamer, H.G. (2004): *Igazság és módszer*. Budapest: Osiris.
- Habermas, J. (1973): Stichworte zur Theorie der Sozialisation. In Habermas, J.: *Kultur und Kritik*. Frankfurt am Main.
- Habermas, J. (1974): Some Difficulties in the Attempt to Link Theory and Praxis. In Habermas, J.: *Theory and Practice*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1984): *The Theory of Communicative Action vol.1: Reason and the Rationalization of Society*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1987): *The Theory of Communicative Action vol.2: Lifeworld and System: A critique of Functionalist Reason*. Boston: Beacon Press.
- Habermas, J. (1991): A Reply. In Honneth, A.–Joas, H. eds.: *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action*. Cambridge: MIT Press.
- Habermas, J. (1993). *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltása*. Budapest: Gondolat.
- Habermas, J. (1994). *A társadalomtudományok logikája*. Budapest: Atlantisz.
- Habermas, J. (1996): *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*. Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1998). *Filozófiai diskurzus a modernségről*. Budapest: Helikon.
- Habermas, J. (2001a): Előkészítő megjegyzések a kommunikatív kompetencia elméletéhez. In Felkai G. szerk.: *A kommunikatív etika*, Budapest: Új Mandátum.
- Habermas, J. (2001b): Gondolatok a kommunikációs patológiákról. In: Felkai G. szerk.: *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum.
- Habermas, J. (2001c): *Morális tudat és kommunikatív cselekvés*. In Felkai G. szerk.: *A kommunikatív etika*. Budapest: Új Mandátum.
- Habermas, J. (2001d): Reflections on the Linguistic Foundation of Sociology: The Christian Gauss Lecture (Princeton University, February-March 1971. In Habermas, J.: *On the Pragmatics of Social Interaction*. Cambridge: MIT Press
- Habermas, J. (2005): *Megismerés és érdek*. Pécs: Jelenkor.
- Honneth, A. (1986): Diskursethik und implizites Gerechtigkeitskonzept. In Kuhlmann, W. ed.: *Moralität und Sittlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Honneth, A. (1990): A racionalizálódás dialektikája. Interjú Jürgen Habermassal. *Replika*, 2.

- Horton, R. (1970): African Thought and Western Science. In Wilson, B.R. ed.: *Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Huszár Á. (2006): A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In Némedi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek 2005*. Budapest: ELTE TáTK.
- Jarvie, I.c. (1972): *Concepts and Society*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Joas, H. (1985): *G. H. Mead – A Contemporary Re-examination of his Thought*. Cambridge: Polity Press.
- Kant, I. (1995): *Az örök békéről*. In Mesterházi M. szerk.: *Történelemfilozófiai írások*. Budapest: ICTUS.
- Karácsony A. (2000): Eljárásbeli racionalitás és a társadalomkritika lehetősége. In Karácsony A.: *Jogfilozófia és társadalomelmélet*. Budapest: Pallas Stúdió.
- Mannheim K. (1996): *Ideológia és utópia*. Budapest: Atlantisz.
- McCarthy, Th. (1978): *The Critical Theory of Jürgen Habermas*. London: Hutchinson.
- Mead, G.H. (1973). *A pszichikum, az én és a társadalom szociálbehaviorista szempontból*. Budapest: Gondolat.
- Némedi D. (2000a): Az értékmentesség elve a szociológiában. In Némedi D.: *Társadalomelmélet – Elmélettörténet*. Budapest: Új Mandátum.
- Némedi D. (2000b): A kritikai elmélet normatív bázisának problémája Habermasnál. In Némedi D.: *Társadalomelmélet – Elmélettörténet*. Budapest: Új Mandátum.
- Némedi D. (2005): *Klasszikus szociológia*. Budapest: Napvilág.
- Popper, K. (1972): *Objective Knowledge*. Oxford: clarendon Press.
- Schändelbach, H. (1991): *The Transformation of Critical Theory*. In: Honneth, A.–Joas, H. ed.: *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action*. Cambridge: MIT Press.
- Somlai Péter (1997) *Szocializáció*. Budapest: Corvina.
- Sik D. (2008a): Tudatosítás és terápia. *Elpis*, 2(1).
- Sik D. (2008b): Szocializáció és állampolgári szocializáció a habermasi társadalomelmélet tükrében. In: Némedi D.–Szabari V. szerk.: *Kötő-jelek 2007*. Budapest: ELTE TáTK.
- Tallár F. (1994): *Korlátozott szkepszis – A kommunikatív racionalitás elméletéhez*. Budapest: T-Twins.
- Taylor, Ch. (1991): Language and Society. In Honneth, A.–Joas, H. eds.: *Communicative Action – Essays on Jürgen Habermas's The Theory of Communicative Action*. Cambridge: MIT Press.
- Tugendhat, E. (1979): *Selbsbewußtsein und Selbstbestimmung. Sprachanalytische Interpretationen*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Weber, M. (1987): *Gazdaság és társadalom*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
- Weiss J. (1994): Felkai Gábor: „Jürgen Habermas” című könyvéről. *Szociológiai Szemle*, 3.
- Weiss J. (1997): A kommunikatív cselekvés elméletének fogadtatása. In Weiss J.: *A Frankfurti Iskola – Tanulmányok*. Budapest: Áron.
- Wessely A. (1997): Habermas politikafilozófiájának szerkezetváltozása (a társadalmi válság esélyétől a társadalmi integráció esélyéig). *Világosság*, 12.
- Winch, P. (1970): Understanding a Primitive Society. In: Wilson, B.R. ed.: *Rationality*. Oxford: Blackwell.
- Winch, P. (1988): *A társadalomtudományok eszméje*. Budapest: Akadémiai.
- Wittgenstein, L. (1992): *Filozófiai vizsgálódások*. Budapest: Atlantisz.

MŰHELY

DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK A MAGYARORSZÁGI FIATALOK KÖRÉBEN*

NAGY Réka

Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Közraktár utca 4-6.; e-mail: rekanagy@yahoo.com

Összefoglaló: Jelen tanulmány egy speciális célcsoportban, a magyarországi internetet használó fiatalok körében végzett, a digitális egyenlőtlenségekkel kapcsolatos empirikus kutatás eredményeit mutatja be. Jelen tanulmányban bemutatott empirikus elemzés a digitális egyenlőtlenség modelljére épül, kiegészítve az elemzést olyan kulturális-kognitív tényezők vizsgálatba való beemelésével, mint az életstílus és tudásstílus fogalmak. Mind két fogalmat az új információs technológiák használatát meghatározó komplex fogalmaknak, független változónak tekintetem, amelyek azonban nem függetlenek az egyén társadalmi-demográfiai helyzetétől. Feltételezéseim szerint a tudásstílus és az életstílus fogalmakkal kiegészített vizsgálat jobban ragadja meg a digitális egyenlőtlenségeket, mint a hagyományos foglalkozási-jövedelmi vagy más rétegződési modellek.

Kulcsszavak: digitális egyenlőtlenségek a fiatalok körében, életstílus, tudásstílus, empirikus elemzés

BEVEZETÉS

Jelen tanulmány egy speciális célcsoportban, a magyarországi internetet használó fiatalok körében végzett, a digitális egyenlőtlenségekkel kapcsolatos empirikus kutatás eredményeit mutatja be. Az első fejezetben az empirikus kutatás elméleti háttérét, a digitális egyenlőtlenség modellt mutatom be röviden, valamint amellet érvelek, hogy az új technológiák használatának vizsgálatát érdemes kiegészíteni olyan kulturális-kognitív változókkal, mint az életstílus vagy tudástípus. A második fejezetben azt indoklom, hogy miért esett választásom az ifjúságra, a harmadik fejezetben a kutatási kérdéseket, hipotéziseket mutatom be. A negyedik fejezetben a kutatás eredményeit, az ötödik részben a következtetéseket összegzem.

* Az empirikus tanulmány részlet a szerző Digitális egyenlőtlenségek az ifjúság körében: mítosz vagy valóság? című PhD-disszertációjából. A teljes disszertáció megtekinthető a következő oldalon: <http://phd.lib.uni-corvinus.hu/89/>.

A KUTATÁS ELMÉLETI HÁTTÉRÉRŐL RÖVIDEN

Jelen tanulmány empirikus jellegéből adódóan a kutatás elméleti háttérére, röviden utalok csupán.¹

Az információs társadalommal kapcsolatos egyik legerőteljesebb kutatási irány az, amely a kommunikációs technológiákhoz való hozzáférésben és használatban a társadalmi egyenlőtlenségekre fókuszál. A kezdeti kiindulópont az innovációk terjedésére született diffúziós modellek és az ahhoz kötődő digitális szakadék (hozzáférők versus hozzá nem férők) fogalma (elsősorban Norris 1999, 2001) jelentik.

Az új kommunikációs technológiákhoz való hozzáférés dichotóm megközelítését ért bírálatokat követően a hozzáférés egyenlőtlenségeinek vizsgálatát árnyaltabb megközelítések váltották fel, amelyek a formális internet-hozzáféréssel rendelkező személyek közötti különbségeket (digitális egyenlőtlenségek) is a kutatás tárgyává teszik.

A digitális egyenlőtlenség legátfogóbb fogalmának megalkotása során DiMaggio és Hargittai elsősorban a klasszikus szociológiai egyenlőtlenségvizsgálatok fogalmatárához közelítik az elemzéseket, másodsorban pedig – tágabb keretet adva a kutatásnak – az internet társadalmi hatásainak vizsgálatát is szükségesnek tartják (DiMaggio–Hargittai 2002; Hargittai 2002, 2003; DiMaggio et al. 2001).

A legfrissebb kutatási eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy az új technológiák kapcsán sem a radikális változásokra, sem a jelenlegi viszonyok konzerválódására számító álláspontok nem helyesek; az új kommunikációs technológiák a már megindult társadalmi folyamatokat erősítik fel; a folyamatban lévő változások kiteljesedéséhez járulnak hozzá, és hatásukat a működésben lévő erők felerősítésén keresztül fejtik ki (felerősítés modell: Agre 2002; Calhoun 1998).

A digitális egyenlőtlenség modellje átvéve a felerősítési modell alapkoncepcióját, egyrészt áthelyezi a hangsúlyt az elemzésekben a hozzáférésről a felhasználás minőségét jelző változók vizsgálatára, másrészt az információs technológiák és a társadalom közötti viszony átgondolására készlet. Ezen elképzelés szerint az új technológiák és a társadalom közötti kapcsolat sokkal inkább „együttfejlődő” (co-evolutionary), mint kauzális (DiMaggio et al. 2004).

Jelen tanulmányban bemutatott empirikus elemzés a digitális egyenlőtlenség modelljére épül, amelynek értelmében a digitális egyenlőtlenségeknek legalább öt dimenzióját kell meghatározni a valódi egyenlőtlenségi mechanizmusok regisztrálásához: az eszközök minőségét, a használat autonómiáját, a használathoz nélkülözhetetlen készségek és tudások meglétét, a társadalmi támogatást és a használat céljának dimenzióit.

A digitális szakadékkal kapcsolatos elemzések már korán felhívták a figyelmet arra, hogy a hozzáférés egyenlőtlenségeit kulturális-kognitív tényezők is okozzák (Wilson 2000; Warschauer 2002; Rogers 1995; Rét 2002). E korábbi kutatási eredményekből kiindulva a digitális egyenlőtlenségek vizsgálatába érdemesnek tartottam beemelni az *életstílus* és a *tudásstílus* fogalmakat.

Mindkettőt az új információs technológiák használatát meghatározó komplex fogalmaknak, független változónak tekintetem, amelyek azonban nem függetlenek az egyén társadalmi-demográfiai helyzetétől. Feltételezéseim szerint a tudásstílus és az

1 Az empirikus kutatás elméleti háttérét részletesen tárgyaltam a *Szociológia Szemle* 2007-es 1–2. számában.

életstílus fogalmakkal kiegészített vizsgálat jobban ragadja meg a digitális egyenlőtlenségeket, mint a hagyományos foglalkozási-jövedelmi vagy más rétegződési modellek.

Az *életstílus* vizsgálatát a posztindusztriális (vagy információs) társadalmakban bekövetkező individualizáció indokolja. Az individualizációs folyamatok nyomán jelentős mértékű *társadalmi és kulturális eróziós és evolúciós folyamatok* indulnak meg, s ennek következtében többek között az életstílusok pluralizálódása figyelhető meg.²

Ezeknek megfelelően a posztindusztriális (információs, illetve tudás-) társadalmakban bekövetkező individualizáció során az egyének cselekedeteiben és életvezetésében háttérbe szorul a társadalmi osztályhoz való tartozás. Az individualizáció során mind nagyobb szerepet kap az egyéni választás, a „normalizált” életutak helyett mindinkább a „választásos” életutak válnak jellemzővé (Kohli 1990), de ez nem minden rendezőelv, minden társadalmi intézmény megszűnését, hanem ezeknek az átalakulását jelenti.

A *tudásstílusok* esetében Angelusz Róbert és Tardos Róbert (1991, 1992) kulturális-interakciós rétegződésmodelljét, illetve Ferge Zsuzsának (1980, 1984) és Fritz Machlupnak (1962, 1984) a tudástípusokra vonatkozó elméleteit tekintetem kiindulópontnak.³

Úgy véltem, hogy a magyar szociológiában gazdag hagyománnyal rendelkező kulturális-interakciós rétegződéskutatás újrafelfedezése és előtérbe helyezése hozzájárulhat az információs kor tudásstílusainak feltérképezéséhez, a társadalmilag releváns újfajta tudások, illetve tudásstruktúrák eloszlásának és a különböző tudásstílusok mentén létrejövő differenciálódásnak a meghatározásához. Feltételezésem szerint az új információs technológiák használatában fellelhető eltérések (digitális egyenlőtlenségek) magyarázatához érdemi adalékkal szolgálhatnak az eltérő tudásstílusok.

A KUTATÁS CÉLCSOPORTJA: AZ IFJÚSÁG

Az empirikus elemzésben egy szűkebb réteg, az ifjúság technológiahasználatát vizsgáltam.

A digitális egyenlőtlenségek vizsgálatát az ifjúság körében több ok is alátámasztja.

Az első okot a *fiatalok és az új technológiák közötti viszony* szolgáltatja: mivel az új technológiákhoz való hozzáférést és használatot leginkább az életkor határozza

- 2 Az életstílussal kapcsolatos kutatásoknak/definícióknak a nemzetközi szakirodalomban és Magyarországon gazdag hagyományai vannak. Jelen írásban e szerteágazó hivatkozásokra részletesen nem térek ki, de itt megemlítem a fontosabb szerzőket: M. Weber, M. Kohli, U. Beck, G. Schulze, S. Hradil, Losonczi Á., Utasi Á., Róbert P.
- 3 Angelusz és Tardos (1991) empirikus kutatásaikban több mint száz elemi változó bevonásával a tudásfajták három „stílusrendjét” különítették el, amelyek kombinációi a kulturális-kommunikációs rétegződésben eltérő pozíciókat határoznak meg. E három stílusrend: kognitív-instrumentális tudás, kapcsolatteremtő-önreprezentációs tudás és szimbolikus-reprezentációs tudás. A három stílusrend „produktuma” alapján strukturálódik: a kognitív-instrumentális tudás a tárgyias természetű tevékenységekben mutatkozik meg, a kapcsolatteremtő-önreprezentációs tudás eredménye a személyes hatás, a kapcsolatok kiterjedése, a szimbolikus-reprezentatív tudás eredménye a saját társadalmi pozíció hatékony kifejezése, érvényesítése, az identitás erőteljes bemutatása. Ugyan mindhárom tudásstílus esetében nagy szerep jut az egyéni készségeknek, a szocializációs intézmények mégis jelentős mértékben hozzájárulnak a birtoklásukhoz.

meg, ezért a fiatal generációk kiemelt célcsoportjai az információs társadalommal kapcsolatos elméleteknek és empirikus vizsgálódásoknak.

Ugyan a fiatalok nagyobb mértékben férnek hozzá az új technológiákhoz, és intenzívebben használják azokat, mint az idősebbek, mégis az „internetgeneráció” és a „cyberkid” fogalmak csupán mítosznak bizonyultak. A fiatalok technológiahasználatával kapcsolatos hazai és nemzetközi kutatások eredményei azt támasztják alá, hogy a fiatalok között is egyenlőtlen a szélesen értelmezett informatikához való hozzáférés és használat, és ez az ő köreikben is újfajta esélyegyenlőséghez vezethet (Ifjúság 2000; Török 2001; Facer–Furlong 2001; Keegan 2004; Gábor et al. 2003).

A fiatalok szélesebb körű technológiahasználatából kiindulva azt feltételezhetjük, hogy körükben már nemcsak a hozzáférés differenciál, hanem a használat intenzitása, célja és milyensége. Következésképpen *lehetőség nyílik a felhasználás módjait illető árnyaltabb különbségtételre, ezáltal pedig a digitális egyenlőségekkel kapcsolatos elemzésekre is.*

Az ifjúság mint célcsoport választása mellett szól az is, hogy *a globális kapitalizmus (információs társadalom) meghatározó jelenségei* (foglalkoztatási problémák, polarizálódás, társadalmi feszültségek, közösségvesztés, az identitás bizonytalanságai) *kiemelten érintik a generációs újratermelés feltételeit és körülményeit.* (Gábor 2003; Z. Karvalics–Molnár 2004).

A fiatalok körében mutatkozó digitális egyenlőségek vizsgálata előrejelzésekkel szolgálhat arra nézve is, hogy a technológiai diffúzió egy előrehaladottabb fázisában hogyan alakulhatnak Magyarországon a digitális egyenlőségek.

KUTATÁSI KÉRDÉSEK, HIPOTÉZISEK, MÓDSZERTAN

A digitális egyenlőség kiegészített modelljének öt dimenziójából egyet, *a használat céljait* emeltem ki, kutatási kérdéseim e dimenzióhoz kötődnek.

Ugyan az új technológiák pozitív vagy negatív kimeneteleivel explicit módon nem foglalkoztam, a kutatási kérdések megválaszolásától azt vártam, hogy implicit módon hozzájárulnak az új technológiák társadalmi hatásaival kapcsolatos vitákhoz is.

A korábban bemutatott *digitális egyenlőség problémafelvetéseire, kutatási agendájához kapcsolódóan*, empirikus elemzéseke alapozva, jelen cikkben a következő két kutatási kérdést vizsgálom:

1. A fiatal korosztályok körében, a szélesebb körű hozzáférésből adódóan értelmet nyer annak vizsgálata, hogy a kezdeti egyenlőségek kiegyenlítődnek-e, vagy az „információs társadalomhoz tartozó tárgyak és *skillek* maguk is tovább generálják az egyenlőségeket?” (Tardos 2002). *A fiatal korosztályok esetében megfigyelhetőek-e az internethasználat eltérő válfajai, és ha igen, milyen társadalmi-demográfiai, infrastrukturális, valamint életstílusbeli tényezők határozzák meg ezeket az eltéréseket?*

2. A számítógépes tudás milyen helyet foglal el a különböző mértékben releváns tudástípusok között, és relevanciájának megítélésében milyen társadalmi-demográfiai különbségek figyelhetők meg? E kérdés megválaszolása bizonyítékokat szolgáltat arra vonatkozóan, hogy az információs vagy tudástársadalomban milyen tudástípusok bizonyulnak értékesnek, relevánsnak. Ezen kívül lényeges kérdés az is, hogy *az új tech-*

nológiák használatában fellelhető eltérések egyértelműen kötődnek-e az eltérő tudáspraxisokhoz. Az eltérő tudástípusok meghatározzák-e a felhasználás jellegét?

Egy fontos kérdés merül fel az életstílus és tudásstílus magyarázó változókként való alkalmazásai során. Mivel az információs technológiák használata mára már az életstílus és tudásstílus integráns részévé vált, a használatban tetten érhető különbségek hogyan magyarázhatók olyan változókkal, amelyeket részben a magyarázandó változók alkotnak? A válasz az új kommunikációs technológiák újszerűségében és a sajátos célcsoportban keresendő. Tekintettel arra, hogy az életstílus és tudásstílus fogalmak kidolgozásakor az új kommunikációs technológiák még nem voltak jelen, a tipológiák megalkotásában sem szerepelhettek. Ily módon elméletileg is fontos megvizsgálni azt, hogy az új információs technológiák eltérő használata milyen életstílus- és tudásstílus-típusokhoz kapcsolódik.

További kutatás tárgyát képezheti az életstílus és tudásstílus változók egy közös modellben való szerepeltetése, a kapcsolatuk vizsgálata.

Az életstílussal, tudásstílussal kiegészített magyarázó modellek alkalmazását a speciális célcsoport melletti választás is indokolja. Az életstílus fogalmának tárgyalásakor röviden kitértem a vertikális versus horizontális rétegződés problematikájára, azaz azon elképzelésekre, melyek szerint a hagyományos jövedelmi-foglalkozási stratifikációs vagy osztálymodellek egyre inkább érvényüket veszítik. A hagyományos társadalmi rétegződési struktúrák eróziója, az életutak diverzifikálódása, az életstílusok pluralizálódása kiváltképpen érvényes a fiatalok körében. Ennek következtében előre jelezhető, hogy a fiatalok technológiahasználatában fellelhető eltérések a hagyományos modellekkel kevésbé, az életstílussal, tudásstílussal kiegészített modellekkel jobban megragadhatók.

Hipotézisek

Az első kutatási kérdéssel kapcsolatos hipotézis:

H1: Az új kommunikációs technológiákkal kapcsolatos egyenlőtlenségek magasabb penetrációs és használati szint esetén a használat jellegében érhető tetten, azaz a felhasználás céljait tekintve egyértelműen elkülöníthetők bizonyos felhasználói motívumok, és egyes motívumok magasabb gazdasági-kulturális erőforrásokhoz és eltérő életstílusokhoz köthetők, mint mások.

A második kutatási kérdéssel kapcsolatos hipotézis:

H2: Az internetet használó fiatalok nem képeznek homogén réteget, legalábbis ami az általuk relevánsnak, értékesnek gondolt tudásfajtákat illeti. A preferált tudások alapján meghatározott tudástípusok egyértelműen elkülöníthetők, és az internethasználat különböző válfajai összefüggésben állnak az egyes tudástípusokkal.

Módszertan

A megfogalmazott kutatási kérdések vizsgálatát és a hipotézisek tesztelését egy rendelkezésre álló adatbázis másodlagos elemzésére építettem. A kutatást – 19-29 évesek perspektívaképe – a Marketing Centrum készítette 2002-ben a Miniszterelnöki Hi-

vatal megrendelésére. A *19–29 éves fiatalok perspektívaképe* című kutatásban összesen 2000 véletlenszerűen kiválasztott, 1975 és 1985 között született fiatalt kérdeztek meg. A kutatásba 959 internetező fiatalt vontak be. Az adatbázis reprezentálja a 19-29 éves, internetező fiatalokat.

DIGITÁLIS EGYENLŐTLENSÉGEK A FIATALOK KÖRÉBEN

A kutatási kérdések megválaszolása során először az internethasználat tipológiáját vizsgáltam. Majd az empirikus vizsgálatba bevont fiatalokat életstílus és tudástípus szerint szegmentáltam. Harmadik lépésként magyarázó modellek (regressziós elemzések) segítségével arra kerestem a választ, hogy az egyes internethasználói típusokat milyen módon határozzák meg az egyéni életstílus, tudástípus és más társadalmi-demográfiai változók.

Az internethasználat tartalmi vonatkozásai – tipológiák kialakítása

Az internethasználat tartalmi vonatkozásait a felhasználás céljain keresztül lehet megragadni. Az internet alkalmazásai, fejlesztései közül talán a kapcsolattartási funkció a legkorábbi, és ez a felhasználás jellegében is visszatükröződik. A 19–29 évesek közül legtöbben kapcsolattartásra, e-mailezésre használják az internetet. A második leggyakoribb felhasználási cél az erőforrás-bővítésnek tekinthető tanulással, munkával kapcsolatos információkeresés, harmadik az aktuális, napi információk keresése. Az internet információszerzésben betöltött szerepének fontosságát már számos elemzés jelezte (Angelusz et al. 2005). Ezen alkalmazás korai megjelenése az interneten mint komplex technológián belül nagymértékben hozzájárulhatott ahhoz, hogy a felhasználói célokban ilyen előkelő pozíciót foglaljon el.

A rekreációs, szórakozási célú felhasználás a fiatalokra jellemzőbb, mint az idősebbekre, ez nemcsak életkori sajátosság, hanem azzal is összefügg, hogy a fiatalok életkorukból adódóan később kezdték el használni az internetet. A szórakozási funkciók az internetalkalmazások közül később jelentek meg, nagyrészt kötődnek a szélessávú internetelés terjedéséhez, valamint az üzleti szféra egyre erőteljesebb internetes jelenlétéhez. Az üzleti szféra megjelenése nemcsak a szórakozási célú internetes felhasználásnak kínál egyre szélesebb terepet, hanem a hagyományos elektronikus szórakozási tartalmakat is integrálja, a filmek, zenék letöltésétől kezdve a rádiós és televíziós tartalmak kínálatáig. Ezáltal maguknak az internetes alkalmazásoknak a fejlődése is nagymértékben meghatározhatja azt, hogy a különböző korosztályokhoz tartozó felhasználók milyen online tevékenységeket részesítenek előnyben.

Ahhoz, hogy a továbbiakban a tartalmi vonatkozások, a felhasználás motívumai magyarázhatóak legyenek, a vizsgálatba bevont 10 felhasználási célt főkomponens-elemzés segítségével rendszereztem (1. táblázat). Ezzel 3 felhasználói motívumot sikerült elkülöníteni:

1. A *rekreációs motívum* valószínűsíthetően a szélessávú, az internettechnológián belül is később megjelenő célokhoz, a letöltés és a játék tevékenységéhez köthető.

2. Az *információszerző-erőforrásbővítő felhasználói motívum* a kapcsolattartási, informálódási funkciókhoz köthető.

3. Az *instrumentális-üzleti felhasználói motívum* a legkevésbé jellemző, az internet használatában legnagyobb bizalmat igénylő területekhez, az online bankoláshoz, hivatalos ügyek intézéséhez, illetve az online vásárláshoz kötődik.

1. táblázat Az internethasználat felhasználói motívumai
– főkomponens-elemzés eredménymátrixa

	Főkomponensek		
	„rekreációs” motívum	„információszerző- erőforrásbővítő” motívum	„instrumentális” motívum
	21,7%	16,2%	11,8%
Zeneszámok letöltése	0,853	-0,031	0,086
Játékok/filmek letöltése	0,795	0,050	0,023
Szoftverek letöltése	0,611	0,235	0,304
Játék	0,520	-0,145	-0,091
Információk/tanulás/munka	-0,033	0,667	0,114
E-mail	-0,043	0,664	0,038
Napi hírek/tájékozódás	0,037	0,627	0,206
Banki, illetve hivatalos ügyek intézése	0,001	0,197	0,728
Chatelés	0,341	0,441	-0,510
Online vásárlás	0,217	0,180	0,476
Sajátérték	2,17	1,62	1,18

Megjegyzések:

N = 959

Összes magyarított hányad: 50%

Életstílus-csoportok kialakítása

Az empirikus elemzés során – a rendelkezésre álló adatok függvényében – az életstílus tág értelmezéséből indultam ki, egyaránt szem előtt tartva az anyagi, illetve a kulturális aspektusokat.⁴ Ennek megfelelően az életstílust az anyagi fogyasztás, a tevékenységek/magatartások, valamint az értékrendszer organikus egységeként definiáltam és vizsgáltam.

Mind a négy dimenzió esetében első lépésben főkomponens-elemzés segítségével tártam fel a fogyasztási, szabadidő-eltöltési, értékstruktúrákban megfigyelhető, illetve a zenehallgatással kapcsolatos rendező motívumokat, majd e motívumok alapján hierarchikus klaszterelemzés segítségével meghatároztam a körvonalazódó életstílus-csoportok számát, és K-Means klaszterelemzés segítségével alakítottam ki e csoportokat.

4 Az életstílus e komplex megközelítésében Utasi Ágnes (1982) munkáit tekintetem mérvadónak.

A fogyasztás szerkezete – fogyasztói státusok

A fogyasztás szerkezetén keresztül történő életstílus-csoportok meghatározásai a társadalmi helyzet demonstrálását, az önreprezentációt és a hasonló pozícióban lévő más személyek felismerését egyaránt kiemelik. A fiatalok esetében a fogyasztásnak hangsúlyosabb szerep jut, rájuk egyre jobban hat a fogyasztási kényszer, már csak abból kiindulva is, hogy körükben a fogyasztást erőteljesen propagáló média fontosabb szocializációs csatorna.

A 19–29 éves, internethasználó fiatalok fogyasztási mintázatainak feltérképezésére főkomponens-elemzést használtam. A főkomponens-elemzés során csupán két főkomponenst sikerült egyértelmű módon elkülöníteni:

1. A társasági élethez és a látványos sikerhez köthető az első fogyasztási motívum, amelyet „*társas és szórakozás-orientált*” motívumnak neveztem el. E fogyasztási motívum kialakulásában a bulizás, szórakozás, mobiltelefonra költés, a ruha- és cipővásárlás, az autófenntartás, üdülés, nyaralás volt meghatározó.

2. A második főkomponens a mindennapok fenntartása és otthoni élet fogyasztási területhez köthető. Az „*otthoni élet*” fogyasztói motívumnak elkeresztelt főkomponens kialakulásához döntő módon járultak hozzá az alapszükségletek kielégítését jelző, a lakhatáshoz és az étkezéshez köthető fogyasztások. A kialakult modell szerint e főkomponenshez tartoznak az otthoni élethez kapcsolható fogyasztási típusok, a háztartási felszerelésekre, valamint bútorra, lakberendezésre fordított költségek (11. táblázat a *Mellékletben*).

Hallgatott zenei műfajok

A fiatalok identitásának meghatározó része a hallgatott zenei műfaj. Következésképpen az életstílusuk leírásában megkerülhetetlen a hallgatott zenei műfaj vizsgálata. A fiatalok zenei ízlésének elemzését 9 zenei műfaj-kategória felhasználásával végeztem el. A hallgatott zenei műfajokat főkomponens-elemzés segítségével három komponensbe sikerült rendezni. Az első főkomponensbe a rockzenei műfajok, a másodikba az elit (jazz, komolyzene, népzene) műfajok, a harmadikba a „populáris” műfajok sorolódtak. (12. táblázat a *Mellékletben*).

Szabadidő-eltöltés

A szabadidő-eltöltésben megfigyelhető eltérések feltárására, rendszerezésére, akárcsak a fogyasztás és zenehallgatás esetében, főkomponens-elemzést használtam (13. táblázat a Mellékletben). Három főkomponenst sikerült többé-kevésbé egyértelmű módon elkülöníteni.⁵

1. Az első főkomponens kialakulásában az olyan „magas” kultúrához köthető tevékenységek, mint a komolyzenei koncertek, színház, kiállítás, múzeumok, könyvesbolt látogatása játszottak szerepet, ezért „magaskultúra-orientációnak” neveztem el.

2. A második főkomponens létrejöttében a legnagyobb szerep a partik, diszkók, kávézók, kocsmák látogatásának, a mozizásnak és a könnyűzenei koncerteknek jutott, ezért e komponenst „szórakozásorientációnak” neveztem el.

3. A harmadik főkomponens az egészséges életmód, a fittség és a természetbarátság jegyében született meg, ezért „egészségorientált” szabadidős tevékenységnek kereszteltem el. Az elemzés eredményei visszaigazolják azt a – felnőtt lakosság körében is megfigyelhető – tendenciát, mely szerint a jó fizikai kondíció, a szépség, a fittség egyre fontosabb egyéni és társadalmi értékke válik. E tevékenységek középpontjában végső soron a szépség fenntartása, az egészség megőrzése, a harmonikus élet kialakítása, azaz a testtel való foglalkozás, az egészséges test kultusza áll (Featherstone M.1995).

Az internetet használó fiatalok értékstruktúrája

A 19–29 éves, internetet használó fiatalok életstílusainak meghatározásában az értékek struktúráját is vizsgáltam. Az értékek vizsgálatában a kiindulópontot az az elképzelés képezte, hogy az értékek individuális és nem kollektív egységek, vagyis az egyéni életvezetéshez kapcsolódnak és ez különösen érvényes azon átmeneti történelmi időszakokban, amikor a korábbi bizonyosnak ítélt életvezetési minták megrendülnek, elbizonytalanodnak, problémássá válnak, ekkor nagyobb szerep jut az individuális választásoknak.

A kilencvenes évek közepétől kezdődően az ifjúságszociológiai kutatások a fiatalok körében, akárcsak a teljes népesség körében (Füstös–Szokolczai 1999) is regisztrálták a materialista értékrend középpontba helyeződését, amely nemcsak az anyagi javak megszerzését és az előmenetelt jelentette, hanem a fogyasztás, a fogyasztási státus növekvő szerepét is (Gábor 2002). A „konzervatív” fordulatként is értelmezett értékrendváltás nem jelenti egyértelműen a posztmaterialista (pontosabban önkifejező) értékek háttérbe szorulását a fiatalok körében. Valójában a magyar fiatalok értékrendjének átalakulását leginkább a személyes útkereséssel, új értékrend keresésével

5 Három változó több főkomponens kialakulásában is szerepet játszott. Mivel olyan változókról van szó, amelyek a kérdezettek számára többféleképpen is értelmezhetőek voltak, úgy véltem, nem hagyhatók ki az elemzésből. A más műfajú filmklubok, mozik, vagy könnyűzenei koncertek látogatása egyaránt lehet jellemző a magas kultúrára fókuszáló és a szórakozásorientált személyekre. Az uszodába, strandra járás is – más-más konnotációkkal – egyaránt jellemezheti a szórakozásorientált és az egészségorientált életmódot előtérbe helyezőket. E három változót úgy tekintettem, mint „híd”-változókat, amelyek összekötik az eltérő irányultságokat.

ragadhatjuk meg, hiszen a magyar fiatalokra jellemző a tradicionális, immateriális vagy a materiális értékrend egyidejű követése. Az értékrend ilyenszerű bizonytalanságát számos kutatás empirikusan is bizonyította.

A vizsgálatba bevont 13 értéket főkomponens-elemzés segítségével rendeztem, három markánsan elkülönülő értékstruktúrát ragadva meg.

1. Az első főkomponens kialakulásához vegyes értékek járultak hozzá a legnagyobb mértékben. E komponensben helyet kaptak olyan hagyományosnak tekinthető értékek mint a család, biztonság. Ugyanakkor ehhez a főkomponenshez tartoznak a posztmaterialista értékeknek tekinthető igaz barátságok, és a belső harmónia is. Minden valószínűséggel e főkomponensben a korábbi magyarországi értékutatásokban regisztrált „privát szféra” értékeit, az emberi kapcsolatokat, érzelmeket és a személyiséghez való ragaszkodást kifejező irányultságot sikerült regisztrálni. Ebből kiindulva az első főkomponenst „*privát szférához köthető értékeknek*” neveztem el.

2. A második főkomponens kiválóan képezi le a fiatalok új értékrend utáni kutatását, kialakulásában egyaránt szerepet játszanak az olyan hagyományos értékek, mint a nemzeti érzés, a rend, a társadalom számára hasznos élet, valamint az individualista szemléletet tükröző siker, előrejutás, karrier, kreatív élet értékei. Ebből kiindulva, e vegyes értékeket tartalmazó főkomponenst „*az útkeresés értékei*”-nek neveztem el.

3. A harmadik főkomponens kialakulásához a legnagyobb mértékben az olyan hedonista, individualista, materialista értékek járultak hozzá, mint a bulizás, ismerkedés, az érdekes, változatos élet, a gazdagság, anyagi javak és a siker, előrejutás. A harmadik főkomponensre a „*hedonista-individualista*” értékek kifejezést használtam (14. táblázat a *Mellékletben*).

Életstílus-csoportok

Az internetező fiatalok fogyasztásában, zenei ízlésében, szabadidő-eltöltésében és értékrendjében megfigyelhető különbségek alapján arra következtethetünk, hogy ezek az eltérések rendszerre állnak össze, kijelölve az életstílus-csoportok határait.

A korábbiakban bemutatott fogyasztási, zenei ízlésbeli, szabadidő-eltöltési és értékpreferenciákat jelző főkomponenseket, indexeket felhasználva alakzatfelismerő módszerekkel, klaszterelemzések segítségével különböztettem meg az internetező 19–29 évesek életstílus-csoportjait. Az életstílus-csoportok kialakítása során az volt a célom, hogy egyszerűbb kategóriarendszer alkalmazásával tudjam magyarázni az internet használatában fellelhető különbségeket, figyelembe véve nem csupán a társadalmi-demográfiai hátteret, hanem az individuális választásokat, döntéseket is.

A K-means klaszterelemzés segítségével egyértelműen elkülöníthető életstílus-csoportokat a végső klaszterközpont-értékek alapján definiáltam (2. táblázat):

1. A fiatalok *elit, intellektuális orientációjú* csoportjába azon internetezők tartoznak, akik szabadidő-eltöltésükben a magas kulturális tevékenységeket részesítik előnyben, fogyasztásuk elsősorban az otthoni élet területére koncentrálódik, az elitként definiált zenei műfajokat kedvelik. Az elit, intellektuális orientációjú felhasználókat egyszerre jellemzik a privát és útkereső értékek. Az internetező fiatalok 36%-a tartozik az első életstílus-csoportba.

2. A *bizonytalan, kiforratlan* fiatal internetezők csoportjába olyan személyek tartoznak, akik életkorukból (is) adódóan nem rendelkeznek teljesen egyértelmű, kialakult preferenciákkal. Ezt jelzi az, hogy az e csoportba tartozók egyaránt kedvelik a rock, illetve populáris műfajú zenéket, hogy egyaránt jellemzi őket a privát szférához köthető és hedonista-individualista értékrend, hogy fogyasztási mintáik gyengén körvonalazottak. Szabadidő-felhasználásuk szórakozásorientált, de rájuk jellemző leginkább az „egészségorientált” szabadidő-eltöltés is. Az összes internetet használó fiatal 43%-a tartozik ebbe a csoportba.

3. A harmadik életstílus-csoportot leginkább a szórakozásorientált szabadidő-eltöltés és a szórakozás vagy élmény-orientált fogyasztás, hedonista-individualista értékrend jellemzi, ezért e csoportot *szórakozás- vagy élmény-orientált* életstílus-csoportnak neveztem el. Az internetező fiatalok 21%-a tartozik ide.

Az internetező fiatalok eltérő életstílusai eltérő társadalmi hatásokat közvetítenek, de a társadalmi háttérrel és egyéni választásokat is tükröző életstílusok közötti kapcsolatot nem determinisztikus.

2. táblázat Az internetet használó fiatalok életstílus-csoportjai
– az egyes főkomponensek, indexek végső klaszterközpontjai a különböző életstílus-csoportokban (K-Means klaszterelemzés)

	Életstílus csoportok		
	Elit, intellektuális csoport	Bizonytalan, kiforratlan csoport	Szórakozás vagy élményorientált csoport
<i>Százalékos megoszlás</i>	36%	43%	21%
Magaskultúra orientált szabadidő eltöltés	0,518	-0,251	-0,449
Szórakozás orientált szabadidő eltöltés	-0,516	0,177	0,565
Egészség orientált szabadidő eltöltés	0,039	0,125	-0,326
Privát szférához köthető értékek	0,283	0,447	-1,456
Az útkeresés értékei	0,190	0,024	-0,391
Hedonista-individualista értékek	-0,640	0,447	0,140
Szórakozás vagy élményorientált fogyasztás	-0,087	-0,113	0,336
Otthoni élethez köthető fogyasztás	0,604	-0,311	-0,395
Rock	-0,303	0,257	0,023
Elit műfaj	0,732	-0,392	-0,474
Populáris műfaj	-0,325	0,264	-0,061

Megjegyzés:

K-Means klaszterelemzés

N = 889

Az internetező fiatalok tudástípusai

A kulturális-interakciós rétegződésmodell által definiált tudásstílusokat ebben a kutatásban nem tudtam reprodukálni, a rendelkezésre álló adatbázis ezt nem tette lehetővé. A komplex, több mint 100 változót alkalmazó kulturális-interakciós rétegződésmodell tudásstílusai helyett a 19–29 éves internetezők által relevánsnak tartott tudástípusokat/készségeket, illetve a közéleti hírek fogyasztását strukturálva próbáltam megragadni az eltérő tudástípusokat/irányultságokat. Ez a fajta rendszerezés közelebb áll a Ferge Zsuzsa vagy Fritz Machlup által kialakított, egyszerűbb tipológiához. A tudás meghatározásában Machlup iránymutatásait követtem, a tudás szubjektív értelmezéséből indultam ki, abból hogy a „tudó” számára mi definiálódik tudásnak.

Az egyszerűbb tipológia kialakításához 10, a fiatalok életében fontos tudás/készség/adottság értékelését használtam fel.

Ferge és Machlup tipológiáit tartva szem előtt, a 19–29 éves, internetet használó fiatalok által relevánsnak gondolt tudásfajták rendszerezésére főkomponens-elemzést használtam. Ennek során három tudástípust sikerült többé-kevésbé egyértelmű módon elkülöníteni:

1. Az „*intellektuális, szimbolikus*” tudástípusnak elnevezett első főkomponens a Ferge-féle „ünnepnap” tudástípushoz, illetve a Machlup-féle intellektuális tudástípushoz köthető. Kialakulásában jelentős szerepet játszik a tudás szimbolikus reprezentálását jelző diploma, az állandó tanulás-önképzés, a világnyelvek ismerete és az általános műveltség. Az állandó tanulás, önképzés lényeges elem: a tudástársadalom elméleteiben nagy hangsúly helyeződik az élethosszig tartó tanulásra (*life-long learning*), amely egy újfajta munkaerő-piaci követelménnyel, a rugalmassággal is kapcsolatos. Ilyen irányú elemzések a munkaerő-piaci rugalmatlanságok kiküszöbölésében nagy jelentőséget adnak nemcsak az állandó tanulásnak-önképzésnek, hanem az atipikus foglalkoztatási formáknak, amelyek az új kommunikációs technológiák intenzív közvetítésével zajlanak.

2. A második főkomponens lényegében a Ferge Zsuzsa tipológiájában „magas szintű szaktudásként” jelölt tudásszettet fedi le, és nagymértékben rokonítható a Machlup-féle praktikus tudással, azzal a megszorítással, hogy speciális praktikus tudásokat, szaktudásokat ölel fel. E főkomponens kialakulásában a politikai kapcsolatok, a pénzügyi ismeretek és a magas szintű számítógépes, informatikai ismeretek játszottak szerepet.

3. A harmadik főkomponens kialakulásához ugyancsak praktikus tudások, szaktudások járultak hozzá, azonban ezek általános szakmai ismeretek voltak. Ennek következtében a harmadik, tudásfajtákat rendszerező főkomponenst „*alacsonyabb szintű szaktudás*”-nak neveztem el (3. táblázat).

A kulturális-interakciós rétegződésmélet feltételezése szerint az eltérő tudásstílusok részben a hasonló érdeklődés, időtöltés, nézetek alapján is megragadhatóak.

Éppen ezért a relevánsnak tartott tudásokat/készségeket többfajta közéleti hírtípus fogyasztásával egészítettem ki. Négy hír (belpolitikai, külpolitikai, EU-val kapcsolatos, gazdasági hírek) iránti érdeklődés alapján a személyek jellemzésére egy közéleti hírek fogyasztását mérő indexet alakítottam ki főkomponens-elemzéssel (4. táblázat).

3. táblázat Releváns tudástípusok az internetet használó fiatalok körében, a főkomponens-elemzés eredménye

	Főkomponensek		
	Intellektuális, szimbolikus tudás	Magas szintű szaktudás	Alacsonyabb szintű szaktudás
	<i>Százalékos megoszlás</i>	25,6%	20,0%
Diploma	0,813	0,245	-0,105
Állandó tanulás-önképzés	0,802	0,153	0,168
Világnyelvek ismerete	0,750	0,233	0,124
Általános műveltség	0,726	-0,023	0,357
Politikai kapcsolatok	0,094	0,776	0,014
Pénzügyi ismeretek	0,155	0,757	0,259
Számítógépes ismeretek	0,300	0,640	0,204
Szakmai ismeretek	0,185	0,023	0,835
Autóvezetői jogosítvány	0,054	0,223	0,570
Szakmai/üzleti kapcsolatok	0,114	0,484	0,548
Sajátérték	2,58	2,00	1,61

Megjegyzések:

N = 959

Összes magyarázott hányad: 62%

4. táblázat Közéleti hírek iránti érdeklődés indexe az internetet használó fiatalok körében, a főkomponens-elemzés eredménye

	Rotálatlan főkomponens
	Közéleti hírek iránti érdeklődés
	<i>Százalékos megoszlás</i>
	74,8%
Belpolitikai hírek	0,901
Külpolitikai hírek	0,896
EU-val kapcsolatos hírek	0,834
Gazdasági hírek	0,826
Sajátérték	2,58

Megjegyzések: N = 959

Az életstílus-csoportokkal és tudástípusokkal kiegészített magyarázó modellek

A hipotézisek tesztelésére logisztikus regressziós elemzéseket használtam.⁶

A logisztikus regressziós elemzés jellegéből adódóan nem tudtam függő változóként bevonni a főkomponens-elemzés segítségével létrehozott felhasználói motívumokat. Helyette a főkomponensek kialakulásában legnagyobb súllyal bíró változót magyaráztam. Annak ellenére, hogy ily módon bizonyos szintű információvesztés következik be, úgy ítélt meg, hogy a logisztikus regressziós elemzés adhat a legbiztosabb módon választ a kutatás kérdéseire.

A három felhasználói motívum „képviselésében” három függő változót magyaráztam: a rekreációs célú felhasználói motívumot a zeneletöltés, az információszerző-erőforrásbővítő felhasználói motívumot a tanulással, munkával kapcsolatos információszerzés, az instrumentális felhasználói motívumot pedig a banki, hivatalos ügyek online intézése „képviselte”.

A logisztikus regressziós elemzések⁷ során csak azt regisztráltam, hogy a vizsgálatba bevont életstílus és tudástípus változók⁸ a társadalmi-demográfiai, illetve családi helyzetet jelző változók kontrollja mellett is meghatározzák-e vagy sem a felhasználás jellegét. Mivel a kutatás célja elméleti magyarázatok ellenőrzése és nem egy jelenség előrejelzése volt, az elemzés során nem tértem ki a szignifikáns hatással bíró változók magyarázó erejének összehasonlítására vagy a magyarázó modell erejének elemzésére,⁹ csupán a hatások és irányuk regisztrálására.¹⁰

A tudástípusok egyike tartalmazza magát a számítógépes tudást is, ezáltal pedig a magyarázómodellel kapcsolatban felmerülhet egy fontos kérdés: hogyan magyarázha-

- 6 Az empirikus elemzés során felvetődött azt is, hogy talán érdekesebb volna a logisztikus regresszió-elemzés helyett más, testhezállobb változót választani a hipotézisek tesztelésére. Az empirikus elemzés során lineáris és kategoriális regresszió elemzéseket egyaránt kipróbáltam. A modellek jellegéből adódóan a kategoriális regresszió elemzés jöhetett volna leginkább szóba, de a módszertani bizonytalanságaim és a szóban forgó elemzések viszonylagos ritkasága miatt, a legbiztosabb módszert, a logisztikus regresszió elemzést választottam. Annak ellenére, hogy a logisztikus regresszió használata során – a főkomponensek kialakulásában legnagyobb súllyal bíró változót magyaráztam – bizonyos szintű információvesztés következett be, úgy ítélt meg, hogy ez a módszer adhat a legbiztosabb módon választ a kutatási kérdésekre. Mivel az eredmények nagymértékben egybecsengtek a tárgyban készült korábbi vizsgálatok eredményeivel, úgy véltem, hogy az információvesztés ellenére is az alkalmazott eljárás megfelelő volt.
- 7 A tanulmányban bemutatott összes regressziós modell szignifikáns, ezt a speciális khi-négyszet próbával, a modell illeszkedését pedig a találatmátrix értékeinek és a Hosmer–Lemeshow illeszkedési statisztikának a figyelembevételével ellenőriztem. Az analízis eredményeit a B együtttható (a hatás irányának jellemzésére), a Wald statisztikához tartozó szignifikanciaszint (a hatás regisztrálására) és az esélyhányados értékei segítségével mutatom be.
- 8 Az életstílussal kiegészített modellektől eltérően a tudástípusokat szintetizáló főkomponenseket korrelálatlan indexeknek tekintettem, és így építettem be őket az elemzésbe. A közéleti hírtípusok iránti érdeklődést összesítő rotálatlan főkomponens esetében ugyanezt az eljárást követtem.
- 9 A logisztikus regressziós elemzésben is rendelkezésre áll olyan mutató (parciális R érték), amely a független változók relatív fontosságát jelzi, de mivel céloom csupán a hatások és irányuk regisztrálása volt, az eredmények bemutatása során nem térek ki erre.
- 10 A magyarázómodellek magyarázó erejének mérésére gyakran használt determinációs együttthatóval kapcsolatos félreértelmzésekről Moksony Ferenc módszertani munkáját (1999) tekintettem irányadónak.

tó egy jelenség olyan tényezőkkel, amelyek tartalmazzák magának a jelenségnek az egyik meghatározó elemét? Ezt a látszólagos ellentmondást az oldja fel, hogy a magyarázandó változók a használaton belüli eltérések, és nem a hozzáférés vagy a digitális írástudás indikátorai.

Hosszú távon elképzelhető, hogy az információszerző-erőforrásbővítő felhasználás meghatározza a megszerzett jövedelmet, hatással van a kulturális erőforrások növekedésére vagy akár az egyén életstílusára, tudástípusára is. Azonban mivel az új technológiák viszonylag új keletűek, és a választott célcsoport is speciális, egyetlen esetben sem vizsgáltam a fordított oksági viszonyt, azaz a technológia eltérő használatának egyéni szintű kimeneteleit. Ily módon minden egyes feltételezés egyirányú oksági viszonyra vonatkozik.

A 19–29 éves magyar internetezők körében a felhasználás céljait magyarázó modellek szisztematikus digitális egyenlőtlenségeket jeleznek több dimenzió mentén.

A klasszikus, információszerző-erőforrásbővítő alkalmazás markánsan magasabb kulturális erőforrásokhoz kapcsolódik.

Az információszerző-erőforrásbővítő felhasználói cél képviselőjében elemzett tanulással, munkával kapcsolatos információszerzés a leginkább körvonalazható felhasználói cél. Az előzetes várakozásoknak és a korábbi, felnőtt internetezők körében végzett elemzések eredményeinek megfelelően (Angelusz et al. 2005) az információszerző-erőforrásbővítő motívumot legmarkánsabban a kulturális erőforrások határozzák meg. A 19–29 éves felhasználók körében az információszerző-erőforrásbővítő motívumot szignifikáns módon nem befolyásolja sem a kibocsátó család anyagi helyzete, sem a kérdezett egyéni szintű jövedelmei. Ezzel ellentétben úgy a kérdezett iskolai szintje, mint a kibocsátó család iskolázottsága érdemben befolyásolja e felhasználói cél jelenlétét.

A szabadidő-eltöltésben, fogyasztási preferenciákban és zenei ízlésben, értékrendszerekben egyaránt határozottan elkülönülő elit-intellektuális életstílus – kontroll alatt tartva is – szignifikánsan befolyásolja az információszerző-erőforrásbővítő használatot, kétszeresére növelve annak esélyét, hogy a kérdezett munkájával, tanulmányaival kapcsolatos információkat keressen a neten.

A tudástípusokkal végzett regressziós modell is alátámasztja a tudástípusok hatásával kapcsolatban megfogalmazott feltételezéseket: minél inkább releváns az intellektuális-szimbolikus tudás a kérdezettek körében, annál valószínűbb, hogy erőforrásaik bővítésére használják a világhálót. Ugyanez mondható el a közéleti információk iránti érdeklődésről: minél magasabb a 19–29 éves fiatalok körében a közéleti hírek iránti érdeklődés, annál valószínűbb, hogy munkájukhoz, tanulmányaikhoz keresnek információkat a világhálón (6–9. táblázatok).

A rekreációs célú felhasználás magasabb gazdasági erőforrásokhoz, technológiai ellátottsághoz köthető.

A rekreációs motívum képviselőjében vizsgált zeneszám-letöltést a kérdezett neme, kora, a település típusa, a kibocsátó család gazdasági helyzete és a háztartás új technológiákkal való ellátottságát jelző IKT-index, valamint az egyéni választásokat szintetizáló életstílus-csoportok és tudástípusok egymástól függetlenül egyaránt meghatározzák. Ez arra enged következtetni, hogy a rekreációs felhasználói motívum a fiatalok körében elsősorban életkorbeli és életstílusbeli sajátosság, inkább anyagi és nem annyira kulturális tényezők függvénye. A fiatal férfiak nagyobb valószínűséggel tar-

toznak azok közé, akik zeneszámokat töltenek le az internetről, mint a fiatal nők. Ha azt tekintjük, hogy a különböző fájlok letöltése speciális tudást is igényel, úgy tetten érhető egy speciális, nemek szerinti egyenlőtlenség a felhasználói tudások terén. Az életkor hatása negatív, azaz minél idősebb az internet-felhasználó, annál kevésbé valószínű, hogy rekreációs célra használja a világhálót.

A rekreációs motívum a jobban szituált, kedvezőbb anyagi helyzettel rendelkező fiatalokra lényegesen jellemzőbb: minél magasabb a kibocsátó család új technológiákkal való ellátottságát mérő, szélessávú internetelérést is magába foglaló index, annál jellemzőbb, hogy a kérdezett fiatal zeneszámokat tölt le az internetről. A származási család anyagi helyzetének szubjektív mutatója (szubjektív jólét) is megerősíti a gazdasági aspektusok jelentőségét: azon fiatalok, akiknek a családjában anyagi gondokkal küszködnek, vagy jövedelmeikből éppen kijönnek, lényegesen kisebb valószínűséggel használják rekreációs célra az internetet, mint azon családok fiataljai, akiknek nincsenek anyagi gondjaik. A településtípus hatása is szignifikáns, azaz a budapesti fiatalok körében a nem budapesti fiatalokhoz viszonyítva lényegesen romlik annak az esélye, hogy rekreációs célú felhasználót találjunk.

A fenti kontextusban vizsgált zeneletöltést szignifikánsan meghatározza az egyén életstílusa: ha a kérdezett a privát szféra és individualista-hedonista értékekkel, de alacsony fogyasztással jellemezhető bizonytalan, kiforratlan életstílus-csoportba tartozik, másképpen nagyobb valószínűséggel használja zeneszámok letöltésére az internetet, mint a szórakozás-orientált életstílus-csoportba tartozók (5. táblázat).

A regressziós elemzés során bizonyítást nyert az a feltételezés, mely szerint az internet használatában megfigyelhető különbségek eltérő tudástípusokhoz köthetők: az intellektuális, szimbolikus tudást relevánsnak gondoló fiatalok – függetlenül attól, hogy milyen korosztályhoz tartoznak, milyen iskolai végzettséggel vagy milyen családi háttérrel rendelkeznek – kevésbé valószínű, hogy rekreációs célokra használják az internetet (8. táblázat).

Az instrumentális felhasználói motívum a legkevésbé körvonalazható alkalmazás, magasabb kulturális erőforrásokhoz és aktív munkaerőpiaci státuszhoz köthető.

Az instrumentális felhasználói motívum, akárcsak az információszerző-erőforrásbővítő, magasabb kulturális erőforrásokhoz köthető. A már felsőfokú végzettséggel rendelkezők, a középiskolai végzettséggel rendelkezők nagyobb valószínűséggel használják banki vagy hivatalos ügyek intézésére a netet, mint a legfeljebb szakvégzettséggel rendelkezők. A gazdasági aktivitás is hatással van a felhasználói motívumra: a kereső tevékenységet folytatók nagyobb eséllyel intézik ezen ügyeiket az interneten, mint az inaktív, de internetet használó fiatalok. A kulturális erőforrások meghatározó voltát erősíti az az eredmény, mely szerint a közéleti érdeklődés pozitív hatással van az instrumentális felhasználói motívumra (7–10. táblázatok).

5. táblázat A rekreációs felhasználói motívumot magyarázó modell
– a logisztikus regressziós elemzés eredménye

	Zeneszámok letöltése (a „rekreációs” főkomponens képviselőjében)		
	B	Szignifikancia- szint	Esély- hányados
Elit, intellektuális életstílus-csoport	-0,215	0,421	0,807
Bizonytalan, kiforratlan életstílus-csoport	0,442	0,049	1,557
Kor	-0,111	0,002	0,895
Nem	-0,925	0,000	0,396
Szakvégzettség	0,609	0,137	1,838
Középiskola	0,099	0,799	1,104
Felsőfokú végzettség	-0,031	0,947	0,969
Tanul	0,124	0,707	1,132
Kereső tevékenységet folytat	-0,165	0,607	0,848
Budapest	-0,480	0,033	0,619
Anya – érettségi	0,192	0,358	1,212
Anya – felsőfokú végzettség	0,195	0,446	1,215
A család vagyoni helyzete	-0,076	0,119	0,927
A rendelkezésre álló felhasználható pénz	0,000	0,072	1,000
A család anyagi státusának szubjektív megítélése		0,018	
Rendszeresen vannak anyagi gondjaik	-0,953	0,033	0,386
Éppen hogy kijönnék a jövedelmeikből	-0,859	0,010	0,424
Beosztással kijönnék a jövedelmeikből	-0,305	0,285	0,737
IKT-index	0,012	0,009	1,012
Konstans	2,382	0,016	10,829
Cox&Snell R2	0,126		
Nagelkerke R2	0,182		

Megjegyzések: N = 878

A logisztikus regresszióban használt viszonyítási kategóriák: az iskolai végzettség esetében a legfeljebb 8 osztály, a gazdasági aktivitás esetében az inaktív, az anya iskolai végzettsége esetében a legfeljebb szakvégzettséggel rendelkezők, a településtípus esetében a nem budapesti, a család anyagi helyzetének megítélésében a „gondok nélkül élnek” kategóriák voltak. A család vagyoni helyzete, az egyéni szintű felhasználható jövedelmek, az IKT-index magas mérési szintű változók.

6. táblázat Az információszerző-erőforrásbővítő felhasználói motívumot magyarázó modell – a logisztikus regressziós elemzés eredménye

	Tanulással, munkával kapcsolatos információszerzés (az „információszerző-erőforrásbővítő” főkomponens képviselőjében)		
	B	Szignifikancia- szint	Esély- hányados
Elit, intellektuális életstílus-csoport	0,707	0,006	2,028
Bizonytalan, kiforratlan életstílus-csoport	0,284	0,204	1,328
Kor	-0,019	0,581	0,982
Nem	0,208	0,256	1,232
Szakvégzettség	0,148	0,696	1,160
Középiskola	1,035	0,004	2,815
Felsőfokú végzettség	1,759	0,000	5,807
Tanul	0,932	0,003	2,539
Kereső tevékenységet folytat	0,050	0,859	1,052
Budapest	-0,167	0,419	0,846
Anya – érettségi	-0,154	0,428	0,857
Anya – felsőfokú végzettség	0,813	0,004	2,255
A család vagyoni helyzete	0,048	0,320	1,050
A rendelkezésre álló felhasználható pénz	0,000	0,311	1,000
A család anyagi státusának szubjektív megítélése	0,701		
Rendszeresen vannak anyagi gondjaik	-0,102	0,807	0,903
Éppen hogy kijönnék a jövedelmeikből	0,042	0,902	1,043
Beosztással kijönnék a jövedelmeikből	0,196	0,532	1,217
IKT-index	0,005	0,238	1,005
Konstans	-1,003	0,287	0,367
Cox&Snell R2	0,160		
Nagelkerke R2	0,223		

Megjegyzések: N = 878

7. táblázat Az instrumentális felhasználói motívumot magyarázó modell
– a logisztikus regressziós elemzés eredménye

	B	Szignifikancia- szint	Esély- hányados
Banki, hivatalos ügyek online intézése (az „instrumentális” főkomponens képviselésében)			
Elit, intellektuális életstílus-csoport	0,367	0,344	1,443
Bizonytalan, kiforratlan életstílus-csoport	0,397	0,294	1,488
Kor	0,061	0,217	1,063
Nem	0,139	0,581	1,149
Középiskola	1,211	0,005	3,355
Felsőfokú végzettség	1,742	0,000	5,710
Tanul	0,795	0,172	2,215
Kereső tevékenységet folytat	1,037	0,050	2,820
Budapest	-0,152	0,579	0,859
Anya – érettségi	0,133	0,639	1,142
Anya – felsőfokú végzettség	0,189	0,578	1,208
A család vagyoni helyzete	-0,041	0,525	0,960
A rendelkezésre álló felhasználható pénz	0,000	0,178	1,000
A család anyagi státusának szubjektív megítélése	0,586		
Rendszeresen vannak anyagi gondjaik	-0,097	0,872	0,908
Éppen hogy kijönnek a jövedelmeikből	-0,443	0,341	0,642
Beosztással kijönnek a jövedelmeikből	0,024	0,949	1,024
IKT-index	0,008	0,199	1,008
Konstans	-6,662	0,000	0,001
Cox&Snell R2	0,079		
Nagelkerke R2	0,153		

Megjegyzések: N=878

8. táblázat A rekreációs felhasználói motívumot magyarázó, tudásstílusokkal kiegészített modell – a logisztikus regressziós elemzések eredménye

	Zeneszámok letöltése (a „rekreációs” főkomponens képviselőjében)		
	B	Szignifikancia- szint	Esély- hányados
Intellektuális, szimbolikus tudás	-0,297	0,004	0,743
Magas szintű szaktudás	0,029	0,753	1,029
Alacsonyabb szintű szaktudás	-0,029	0,737	0,971
Közéleti hírek iránti érdeklődés indexe	-0,001	0,989	0,999
Kor	-0,136	0,000	0,872
Nem	-0,869	0,000	0,419
Szakvégzettség	0,702	0,088	2,018
Középiskola	0,416	0,299	1,515
Felsőfokú végzettség	0,378	0,430	1,459
Tanul	0,304	0,353	1,355
Kereső tevékenységet folytat	-0,083	0,787	0,920
Budapest	-0,573	0,009	0,564
Anya – érettségi	0,210	0,309	1,234
Anya – felsőfokú végzettség	0,213	0,399	1,238
A család vagyoni helyzete	-0,069	0,146	0,934
A rendelkezésre álló felhasználható pénz	0,000	0,221	1,000
A család anyagi státusának szubjektív megítélése		0,087	
Rendszeresen vannak anyagi gondjaik	-0,744	0,097	0,475
Éppen hogy kijönnek a jövedelmeikből	-0,617	0,057	0,540
Beosztással kijönnek a jövedelmeikből	-0,167	0,545	0,846
IKT-index	0,013	0,004	1,013
Konstans	2,542	0,010	12,699
Cox&Snell R2	0,120		
Nagelkerke R2	0,173		

Megjegyzések: N = 899

A logisztikus regresszióban használt viszonyítási kategóriák: az iskolai végzettség esetében a legfeljebb 8 osztály, a gazdasági aktivitás esetében az inaktív, az anya iskolai végzettsége esetében a legfeljebb szakvégzettséggel rendelkezők, a településtípus esetében a nem budapesti, a család anyagi helyzetének megítélésében a „gondok nélkül élnek” kategóriák voltak. A család vagyoni helyzete, az egyéni szintű felhasználható jövedelmek, az IKT-index magas mérési szintű változók. A tudástípusokat szintetizáló főkomponenseket indexként, folytonos változóként kezelve építettem be a modellbe.

9. táblázat Az információszerző-erőforrásbővítő felhasználói motívumot magyarázó, tudásstílusokkal kiegészített modell – a logisztikus regressziós elemzések eredménye

	Tanulással, munkával kapcsolatos információszerzés (az „információszerző-erőforrásbővítő” főkomponens képviselőjében)		
	B	Szignifikancia- szint	Esély- hányados
Intellektuális, szimbolikus tudás	0,463	0,000	1,589
Magas szintű szaktudás	0,045	0,620	1,046
Alacsonyabb szintű szaktudás	0,062	0,479	1,064
Közéleti hírek iránti érdeklődés indexe	0,204	0,036	1,226
Kor	-0,026	0,436	0,974
Nem	0,272	0,141	1,312
Szakképzettség	0,085	0,823	1,089
Középiskola	0,676	0,068	1,966
Felsőfokú végzettség	1,267	0,005	3,550
Tanul	0,544	0,094	1,723
Kereső tevékenységet folytat	0,024	0,932	1,024
Budapest	-0,002	0,992	0,998
Anya – érettségi	-0,232	0,235	0,793
Anya – felsőfokú végzettség	0,566	0,045	1,762
A család vagyoni helyzete	0,048	0,319	1,050
A rendelkezésre álló felhasználható pénz	0,000	0,402	1,000
A család anyagi státusának szubjektív megítélése	0,482		
Rendszeresen vannak anyagi gondjaik	-0,392	0,362	0,676
Éppen hogy kijönnek a jövedelmeikből	-0,180	0,609	0,835
Beosztással kijönnek a jövedelmeikből	0,043	0,893	1,044
IKT-index	0,005	0,303	1,005
Konstans	0,166	0,862	1,181
Cox&Snell R2	0,183		
Nagelkerke R2	0,257		

Megjegyzések: N = 899

10. táblázat Az instrumentális felhasználói motívumot magyarázó, tudásstílusokkal kiegészített modell – a logisztikus regressziós elemzések eredménye

	Banki, hivatalos ügyek online intézése (az „instrumentális” főkomponens képviseletében)		
	B	Szignifikancia- szint	Esély- hányados
Intellektuális, szimbolikus tudás	-0,043	0,764	0,958
Magas szintű szaktudás	0,085	0,498	1,088
Alacsonyabb szintű szaktudás	-0,011	0,928	0,989
Közéleti hírek iránti érdeklődés indexe	0,294	0,040	1,342
Kor	0,059	0,229	1,060
Nem	0,141	0,568	1,151
Középiskola	1,124	0,010	3,077
Felsőfokú végzettség	1,697	0,000	5,457
Tanul	0,834	0,168	2,302
Kereső tevékenységet folytat	1,247	0,024	3,480
Budapest	-0,096	0,714	0,908
Anya – érettségi	0,147	0,602	1,158
Anya – felsőfokú végzettség	0,286	0,391	1,330
A család vagyoni helyzete	-0,053	0,399	0,949
A rendelkezésre álló felhasználható pénz	0,000	0,610	1,000
A család anyagi státusa (szubjektív jólét)	0,393		
Rendszeresen vannak anyagi gondjaik	-0,273	0,648	0,761
Éppen hogy kijönnek a jövedelmeikből	-0,658	0,153	0,518
Beosztással kijönnek jövedelmeikből	-0,094	0,792	0,911
IKT-index	0,006	0,331	1,006
Konstans	-6,013	0,000	0,002
Cox&Snell R2	0,090		
Nagelkerke R2	0,172		

Megjegyzések: N = 899

ÖSSZEZÉS

Az empirikus elemzések megerősítették a digitális egyenlőtlenségekre vonatkozó hipotéziseket:

- Az új kommunikációs technológiákkal kapcsolatos egyenlőtlenségek a használat jellegében érhetők tetten, egyértelműen elkülöníthetők a felhasználói motívumok.
- Az internethasználatban megnyilvánuló különbségek a társadalmi-kulturális egyenlőtlenségek szokásos mintáit követik.
- Az internetet használó fiatalok nem képeznek homogén réteget, legalábbis, ami az általuk relevánsnak, értékesnek gondolt tudástípusokat illeti, ezek egyértelműen elkülöníthetők.
- Az életstílus és a tudástípus a bevont társadalmi-demográfiai, jövedelmi tényezőktől függetlenül is meghatározzák az internethasználat jellegét.

Összegezve a digitális egyenlőtlenségek szisztematikusak és a már meglévő társadalmi egyenlőtlenségekhez adódnak hozzá.

Várhatóan a klasszikus, információszerző-erőforrásbővítő internetalkalmazás esetén következhet be a technológiahasználattal pozitív egyéni szintű hatása. Mivel ez esetben figyelhető meg legmarkánsabban a kulturális meghatározottság, és mivel olyan viszonylag lassan változó tényezők is meghatározzák, mint az életstílus és tudástípus, vélhetően e területen olyan egyenlőtlenségek jelennek meg, amelyek újfajta társadalmi exkluzivitás irányába mutatnak.

Az információszerző-erőforrásbővítő motívum ilyen szintű kulturális meghatározottsága kétségessé tesz számos, a digitális egyenlőtlenség felszámolására hozott kormányzati intézkedést. Amennyiben a kevesebb kulturális erőforrással rendelkező fiatalok lényegesen kisebb eséllyel használják erőforrásaik bővítésére az új technológiákat, úgy vitathatóvá válik körükben az online, munkaerőpiacra való belépést elősegítő, az online ügyintézését lehetővé tevő kezdeményezések vagy az oktatási célú tartalmak fejlesztésének eredményessége is. A digitális egyenlőtlenségeket felszámolni igyekvő kormányzati politikákat valószínűsíthetően más szociális, oktatási politikákkal kellene integrálni ahhoz, hogy a digitális szakadék és a digitális egyenlőtlenség minimalizálható legyen.

A fiatalok körében megfigyelt digitális egyenlőtlenségek az új technológiák terjedésének későbbi diffúziós szakaszában minden valószínűséggel markánsabban jelennek meg a teljes lakosság körében.

IRODALOM

- Agre P. (2002): Real Time Politics: The Internet and the Political Process. *The Information Society*, 18(5): 311–331.
- Angelusz R.–Tardos R.–Fábián Z. (2005): *Digitális egyenlőtlenségek és az info-kommunikációs eszközhasználat válfajai. Társadalmi Riport 2004*. Budapest: TÁRKI.
- Angelusz R.–Tardos R. (1991): *Hálózatok, stílusok, struktúrák*. Budapest: MKI–ELTE.
- Angelusz R.–Tardos R. (1992): Kapcsolathálózati minták, tudásstílusok és gondolkodásmódok az egyetemi hallgatók körében. In Váriné Szilágyi I. szerk.: *Társadalom és felsőoktatás, II. kötet, Hivatalos ifjúságkép, az ifjúság társadalomképe*. Budapest, 169–203.
- Calhoun, C. (1998): Community without Propinquity Revisited: Communication Technology and the Transformation of Urban Public Sphere. *Sociological Inquiry*, 68(3): 373–397, <http://www.ssrc.org/programs/calhoun/articles.page>.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E. (2002): *From the „Digital Divide” to „Digital Inequality”: Studying Internet Use as Penetration Increases*. Working Paper Series 15, Center for Arts and Cultural Policy Studies.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E.–Celeste, C.–Shafer, S. (2004): From Unequal Access to Differentiated Use: A Literature Review and Agenda for Research on Digital Inequality In Neckerman, K. ed.: *Social Inequality*. New York: Russell Sage Foundation.
- DiMaggio, P.–Hargittai, E.–Russell, W.–Robinson, J.P. (2001): Social Implications of the Internet. *Annual Review of Sociology*, 27: 307–336.
- Featherstone, M. (1995): *Undoing Culture. Globalization, Postmodernity and Identity*. London: Sage Publication.
- Facer, K.–Furlong, R. (2001): Beyond the Myth of the „Cyberkid”: Young People at the Margins of the Information Revolution. *Journal of Youth Studies*, 4(4): 451–469.
- Ferge Zs. (1980): Az iskola, a pedagógusok és a társadalom. In Ferge Zs.: *Társadalompolitikai tanulmányok*. Budapest: Gondolat, 121–135.

- Ferge Zs. (1984): *Az iskolarendszer és az iskolai tudás társadalmi meghatározottsága*. Budapest: Akadémiai.
- Füstös L.–Szakolczai Á. (1999): Kontinuitás és diszkontinuitás az értékpreferenciákban (1977–1998). *Szociológiai Szemle*, 3: 54–72.
- Gábor K. (2003): Előszó. Sebezhető ifjúság. In. Andé F.–Stalder, B.–Azzopardi, A. szerk.: *Sebezhető ifjúság. Sebezhetőség az oktatásban a munkavállalásban és a szabadidőben Európában*. Szeged: Belvedere Meridionale, 7–11.
- Gábor K.–Kabai I.–Matiscsák A. (2003): *Információs társadalom és az ifjúság*. Szeged: Belvedere Meridionale.
- Hargittai, E. (2002): Second Level Digital Divide: Difference in People Online Skills. *First Monday*, 7(4), http://www.firstmonday.dk/issues/issue7_4/hargittai/.
- Hargittai, E. (2003): The Digital Divide and What to Do about It. <http://www.eszter.com/papers/c04-digitaldivide.html>
- Ifjúság 2000. Gyorsjelentés (2001)*. Budapest: Nemzeti Ifjúságkutató Intézet.
- Z. Karvalics L.–Molnár Sz. (2004): Az információs társadalom találkozik az ifjúságpolitikával. *Új Ifjúsági Szemle*, tavasz: 90–96.
- Keegan, E.M. (2004): Digital Divide in Computer Access and Use Between Poor and Non-Poor Youth. *Journal of Sociology and Social Welfare*, June, 31(2): 91–112.
- Kohli, M. (1990): Társadalmi idő és egyéni idő. In Gellériné, L.M. szerk.: *Időben élni. Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest: Akadémiai, 175–212.
- Machlup, F. (1962): *The Production and Distribution of Knowledge in the United States*. Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Machlup, F. (1984): *Knowledge: Its Creation, Distribution, and Economic Significance*. Princeton, N.J.: Princeton University Press, Vol I–III.
- Moksony F. (1999): *Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése*. Budapest: Osiris.
- Nagy R. (2007): Új lencsék egy új társadalmi jelenség vizsgálatában: A digitális egyenlőtlenségek kutatásának átfogó szemléletéről. *Szociológiai Szemle*, 1–2: 41–59.
- Norris, P. (1999): “Who Surfs? New Technology, Old Voters and Virtual Democracy.” In Kasmarek, E.C.–Nye, J.S. eds.: *democracy.com? Governance in Networked World*. Hollis, NH: Hollis Publisher.
- Norris, P. (2001): *Digital Divide, Civic Engagement, Information Poverty and the Internet Worldwide*. Cambridge: University Press.
- Rét Zs. (2002): Az internet terjedésének gazdasági és kulturális gátjairól. ITHAKA, <http://www.ithaka.hu/Letoltheto>.
- Rogers, E.M. (1995): *Diffusion of Innovations*. New York: The Free Press.
- Tardos R. (2002): Az internet terjedése és használata Magyarországon 1997–2001. *Jel-Kép*, 1: 7–22.
- Török B. (2001): A diákok számítógép-használati szokásai – internetezés és elektronikus levelezés. *Új Pedagógiai Szemle*, július–augusztus: 105–122.
- Utasi Á. (1982): Életstílusok. Az életstílus-fogalom megjelenése a szociológiában In Kolosi T. szerk.: *Elméletek és hipotézisek. Rétegződés-modell vizsgálat I*. Budapest: Társadalomtudományi Intézet, 249–268.
- Warschauer, M. (2002): Reconceptualizing the Digital Divide. *First Monday*, 7, http://www.firstmonday.org/issues/issue7_7/warschauer/index.html.
- Wilson, E.J. (2000): Closing the Digital Divide: An Initial Review. Briefing the President. Washington: The Internet Policy Institute, <http://www.internetpolicy.org/briefing/ErnestWilson0700.html>

MELLÉKLET

11. táblázat Fogyasztói motívumok
– főkomponens-elemzés eredménymátrixa

	Főkomponensek	
	„Társas és szórakozás-orientált”	„Otthoni élet”
<i>Százalékos megoszlás</i>	25,5%	23,8%
Mobiltelefon	0,726	0,135
Bulizás, szórakozás	0,655	-0,258
Ruha-, cipővásárlás	0,639	0,160
Autó	0,635	0,198
Üdülés, nyaralás	0,633	0,300
Fodrász, kozmetikai cikkek	0,436	0,268
Háztartási felszerelések	0,101	0,775
Bútor, lakberendezés	0,077	0,736
Lakhatás	0,127	0,732
Étkezés	0,409	0,630
Sajátérték	2,55	2,38

Megjegyzések:

N = 959

Összes magyarázott hányad: 49%

12. táblázat Zenehallgatás
– főkomponens-elemzés eredménymátrixa

	Főkomponensek		
	Rock	Elit műfaj	Populáris műfaj
<i>Százalékos megoszlás</i>	20,7%	19,4%	14,9%
Metál	0,828	0,062	0,061
Punk	0,827	0,028	0,081
Rock	0,636	0,211	-0,070
Komolyzene	0,007	0,822	0,050
Népzene	0,085	0,741	0,075
Jazz	0,207	0,636	-0,087
Lakodalmas zene	-0,039	0,082	0,739
Pop	-0,045	0,104	0,649
Elektronikus zene	0,200	-0,226	0,592
Sajátérték	1,86	1,74	1,34

Megjegyzések:

N = 959

Összes magyarázott hányad: 55%

13. táblázat Szabadidő-eltöltés
– főkomponens-elemzés eredménymátrixa

	Főkomponensek		
	„magaskultúra-orientáció”	„szórakozás-orientáció”	„egészség-orientáció”
<i>Százalékos megoszlás</i>	22,0%	14,8%	13,6%
Komolyzenei koncertek	0,787	0,070	-0,041
Színház	0,734	0,154	0,196
Opera	0,730	0,076	-0,117
Kiállítás, múzeumok	0,704	0,025	0,322
Könyvesbolt	0,637	-0,075	0,294
Parti, diszkó	-0,102	0,743	0,001
Kávézó, kocsmá	-0,004	0,687	0,076
Filmklub, mozi	0,354	0,516	0,132
Könnyűzenei koncertek	0,353	0,473	0,192
Kirándulás	0,128	-0,124	0,766
Sportolás	0,090	0,246	0,647
Uszoda, strand	0,076	0,390	0,573
Sajátérték	2,88	1,78	1,63

Megjegyzések:

N = 959

Összes magyarázott hányad: 52%

14. táblázat Az internetet használó fiatalok értékstruktúrája
– főkomponens-elemzés eredménymátrixa

	Főkomponensek		
	„Privát szférához köthető” -értékek	„Útkeresés”- értékek	„Hedonista-individua lista” értékek
<i>Százalékos megoszlás</i>	<i>20,1%</i>	<i>17,9%</i>	<i>16,1%</i>
Békés, rendezett élet	0,805	0,105	-0,115
Belső harmónia	0,792	0,168	-0,026
Biztonság	0,731	0,177	0,029
Család	0,666	0,216	0,022
Igaz barátságok	0,566	0,154	0,167
Nemzeti érzés, magyarságtudat	0,079	0,783	0,040
Rend	0,221	0,741	-0,056
A társadalom számára hasznos élet	0,239	0,680	-0,018
Siker, előrelépés, karrier	0,110	0,581	0,363
Kreatív élet	0,223	0,559	0,193
Bulizás	-0,068	-0,078	0,818
Csajozás/pasizás	-0,168	-0,032	0,780
Érdekes, változatos élet	0,192	0,160	0,657
Gazdagság, anyagi javak	0,105	0,263	0,577
Sajátérték	2,82	2,51	2,26

Megjegyzések:

N = 959

Összes magyarázott hányad: 54%

VÁLTOZÓ GAZDASÁGI-TÁRSADALMI KAPCSOLATOK EGY CIGÁNYOK LAKTA FALUBAN

VIRÁG Tünde

MTA Regionális Kutatások Központja
H-1067 Budapest, Teréz krt. 13.; e-mail: viragt@rkk.hu

Összefoglaló: Esettanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen változások következnek be egy gettósodó falu társadalmában, amikor a térség gazdasága fejlődésnek indul, és az egy évtizedig „felesleges”, gazdaságilag kirekesztett munkaerőre ismét szükség lesz. A megváltozott gazdasági környezet milyen új megélhetési, munkavállalási formákat, stratégiákat alakít ki? Mindennek hatására hogyan változnak a településen a társadalmi kapcsolatok? A munkalehetőségek bővülése, az anyagi gyarapodás a társadalom alsó osztályához való közeledéssel, esetleges betagozódással jár együtt, vagy a többségi társadalomhoz csak néhány laza szállal kötődő, sajátos társadalomszervezetet alakít ki?

Kulcsszavak: szegregáció, etnicitás, társadalmi kapcsolatok

A magyarországi gettósodott települések, a „cigányfalvak”, általában perifériális helyzetű, aprófalvas területen helyezkednek el. A rendszerváltást követő gazdasági-társadalmi átalakulással, a térbeli egyenlőtlenségek növekedésének következményeként ezen települések száma jelentősen gyarapodott, egyes területeken már térséggé szerveződtek. A gettósodó térségekben a növekvő lélekszámú, fiatalodó népesség a munka világából szinte teljesen kirekesztve él, és ez a léthelyzet a szélsőségesen szegregált iskolarendszeren keresztül generációk között is átöröklődik (Virág 2006). A Wilson (1987, 1997) által kialakított, Ladányi János és Szelényi Iván (2004) révén a posztkommunista országok változásban levő, átmeneti társadalmaira alkalmazott elmélet szerint – vagyis szegregált lakóhely, társadalmi és gazdasági kirekesztettség, valamint mindezek átöröklődése a következő generációra – az e falvakban élő népesség helyzete az underclass pozíciójával jellemezhető.

Tanulmányomban arra keresem a választ, hogy milyen változások következnek be egy évtizedek óta etnikailag homogén „cigányfalu” társadalmában, amikor a térség gazdasága fejlődésnek indul, és az egy évtizedig „felesleges”, gazdaságilag kirekesztett munkaerőre ismét szükség lesz. Kérdés, hogy a gazdaságilag nyitott helyzet, amely például a hetvenes években, az állam asszimilációs politikája mellett a cigányok számára lehetőséget teremtett a többségi társadalomhoz való közeledésre (Fleck–Virág 1999), napjainkban milyen változásokat indukál a helyi társadalomban? A munkalehetőségek bővülése, az anyagi gyarapodás a társadalom alsó osztályához való közeledéssel, esetleges betagozódással jár együtt, vagy a többségi társadalomhoz csak néhány laza szállal kötődő, sajátos társadalomszervezetet alakít ki?

Esettanulmányom települése a hetvenes években az első cigányfaluként „elhíresült” Alsószentmárton¹ (Havas 1976; Tamás–Révész 1977; Csalog 1979), Baranya megye déli részén, az országhatárral párhuzamosan elhelyezkedő aprófalvas területen található, a villányi szőlők és a harkányi gyógyfürdő közelében.

TÁRSADALMI-TÉRBELI MOBILITÁS A SZOCIALIZMUS IDŐSZAKÁBAN

Migrációs minták

Az etnikai viszonyok alakulását tekintve Alsószentmárton már a két világháború között is egyedi helyzetben volt: lakónépességén belül már ekkor többségben voltak a magukat cigánynak vallók, valamivel kevesebb sokac (katolikus horvát) élt a településen, mellettük változó számmal, közel azonos arányban éltek magyarok és németek.² A háború előtti időszakban a településen belüli térbeli elhelyezkedésre a szigorú elkülönülés volt jellemző. A cigány családok a falu melletti telepen éltek, amit akkoriban éles határ választott el a falutól: ide építettek egy görög katolikus harangtornyot, „*hogya cigányok legalább a halottaiknak tudjanak harangozni*”.

A hatvanas évek elején a járási tanács arra törekedett, hogy az alsószentmártoni telep zsúfoltságát, a cigány családok igen erős koncentrációját valamennyire enyhítse, ezért szervezetteren telepítették át őket/ösztönözték átköltözésüket más településekre.

„*Az 1960-61-es gazdasági évben a kisharsányi és a nagyharsányi termelőszövetkezetek mérleghiánnyal zártak, főként munkahiány miatt. Az éhező, nagyon rossz körülmények között élő alsószentmártoni cigányoknak felajánlották az áttelepülés lehetőségét. Harminckét család vállalkozott erre önként.*” (Faludi 1964: 62)

Hasonló módon telepítettek a közeli Siklósnagyfalu megüresedett házaiba is cigány családokat, de ezen akciók ellenére az alsószentmártoni telepen uralkodó viszonyok csak akkor változtak meg, amikor a faluból elköltöző sokacok házaikat kezdték cigány családok felvásárolni.

„*Ma már csak néhány sokac család él a községben. A cigányok azt mondják: „elzavartuk őket...” A józanabbja helyesbít: „megvettük a házaikat...” Tulajdonképpen egyre megy, az eredmény a fontos: Alsószentmárton cigányfaluvá lett, kisebbségbe kerültek a sokacok.*” (Tamás–Révész 1977: 141)

A fenti leírást némiképp árnyalja, hogy a cigány családok beköltözése a faluba fokozatos, évekig tartó, hosszú folyamat volt. A jobb módú cigány családok már a negyvenes évek elején a putriknál magasabb színvonalú házakat építettek a telep és a falu

1 A terepmunkát 2005 és 2007 között az „Aprófalvak és aprófalusiak esélyegyenlőségéért” című NKFP kutatás, a „Hátrányos helyzetű cigány fiatalok iskolai sikereinek/kudarcainak okai az állami és alternatív oktatás keretei között” című OKTK kutatás, és az „Illegalitás peremén” című OFA kutatás keretében végeztük. Az interjúk jelentős részét a PTE Kommunikáció és Médiatudományi Tanszékének hallgatói, Baracsi Kitti, Horváth Inez, Katus Eszter, Labancz Eszter, Nyóger Linda, Szabolcska Orsolya készítették. A terepmunka során sok segítséget kaptam Kovács Évától és Derdák Tibortól. Külön köszönet Alsószentmárton lakóinak, akik szeretettel fogadtak minket, és elmesélték nekünk történeteiket.

2 Az 1941-es népszámlálás adatai szerint 523-an cigány, 461-en sokac, 116-an magyar, 99-en német és ketten tót anyanyelvűnek vallották magukat.

közötti részen, ezzel mintegy felvezették a telepet a faluhoz, majd a sokac, német és magyar családok elköltözésének ütemében vásárolták fel a házakat (Havas 1976).

A sokac családok elköltözése már a negyvenes évek végétől megkezdődött, hiszen a Jugoszláviával határos, lezárt övezetben a horvát nyelv egy változatát beszélő családokat nem látták szívesen, gyakran zaklatták, kémkedéssel vádolták őket (Havas 1999). A népszámlálás adatai alapján 1949 és 1960 között a lakónépesség 15,5%-a, 183 fő költözött el a településről. A zaklatások miatt elköltöző sokacokat követték az első tsz szervezés, a kuláküldözés és beszolgáltatások elől menekülő módosabb családok, így a hatvanas évekre a településen már csak néhány nem cigány család maradt. Egy 1972-es helyi összeírás szerint a faluban 56 magyar, 17 német, 151 sokac és 940 cigány élt.³ Ezek az adatok csak hozzávetőlegesen hasonlíthatók össze az 1941-es népszámlálás adataival, mégis, a településen élő etnikai csoportok közötti arányok megváltozása több mint szembetűnő: egyértelműen a sokac, sváb és magyar lakosok elköltözésének volt köszönhető.

A hetvenes években a falu életében egy-egy család elköltözése számított a legfontosabb eseménynek, így nem meglepő, hogy a község krónikájában⁴ 1972 és 1980 között évről évre pontosan feljegyezték, hány család hagyta el a falut.

1. táblázat Az Alsószentmártonból elköltöző családok száma etnicitás és a költözés helye szerint 1972–1980 között

Elköltözés éve	Elköltöző családok				Elköltözés helye ⁵
	Német	Sokac	Magyar	Cigány	
1972	4 család	7 család	–	–	na.
1973	–	11 család	–	21 fő	6 család Siklóstra, 3 Beremendre, 1-1 Kistapolcára és Szalántára
1974	2 család, 14 fő	8 család, 30 fő	1 család, 4 fő	30 fő	Siklóstra 6 család, Kásádra, Bostára, Pécsre, Beremendre és Mattyra 1-1 család.
1975	2 család	19 család	3 magyar	–	Siklóstra 14 család, Kásádra 2, Beremendre 2, Egyházasharaszti 2, Pécsre, Terehegyre és Siklósnagyfaluba 1-1 család.
1976	–	25 fő	3 fő	29 fő	na.
1977	–	1 család (3 fő)	–	2 család (8 fő)	A sokac család Siklóstra, az egyik cigány család Siklóstra, a másik Siklósnagyfaluba költözött.
1978	–	–	–	4 család	2 család Siklóstra, 2 Siklósnagyfaluba
1979	–	–	–	5 család	na.
1980	–	–	–	18 fő	na.

3 Baranya Megyei Levéltár Alsószentmárton község krónikája 1972.

4 A Baranya Megyei Levéltárban őrzik az 1972 és 1989 között íródott települési krónikákat. Az évtizedek során a krónikairó személye többször cserélődött, amely erősen befolyásolta a beszámolók tartalmát. Az első években még két nyelven, magyarul és sokacul írták a krónikát, majd csak magyarul.

5 1973-ban és 1974-ben nem jegyezték fel, hogy a cigány családok hova költöztek el.

A táblázatból jól látható: már a hetvenes évek első felében a német, sokac és magyar családokkal együtt cigány családok is költöztek el a településről, még az elköltözések iránya is hasonlatos volt, többségük a közeli kisvárosban, Siklóson, vagy a környékbeli településeken telepedett le. A hetvenes évek végén, az utolsó sokac család elköltözése (1977) utáni években még számos cigány család hagyta el a falut.

1970–79 között a település lakónépessége, az élve születések magas száma mellett, 1127-ről 908 főre csökkent, a vándorlási különbözet -414 (36%) volt. 1980–89 között a lakónépesség száma szinte alig változott, a születések száma ellensúlyozta a csökkenő mértékű elvándorlást, ebben az időszakban „csak” -139 (15%) volt a vándorlási különbözet, azaz a nyolcvanas években továbbra is költöztek el családok a településről.

Mindezek azt mutatják, hogy a cigány családok is követték a sokac, német és magyar családok által kialakított mintát, azt, hogy a megszerzett társadalmi státusz megőrzése csak egy másik településen képzelhető el. Bár a vizsgált település nem tartozik az aprófalvak kategóriájába, ugyanis lakónépessége mindig ezer fő körül alakult, de az ott zajló társadalmi folyamatok nagyon hasonlatosak azokhoz, amelyek a hatvanas évek közepétől az aprófalvakra általánosan elmondhatók. A szocialista körzetesítési politika az aprófalvas vidékek településeinek legtöbbször nemcsak megfosztotta a fejlesztés lehetőségének legcsekélyebb esélyétől, de a falvakat vegetáló, szerepkör nélküli településekké fokozta le. Ilyen módon az ezer fő körüli lakónépességű Alsószentmártont a szomszédos, jóval kevesebb lakosú Egyházasharasztihoz körzetesítették, innen próbálták igazgatni a „cigányfalu” életét.

Bár a legtöbb gettósodó település esetében a társadalmi és etnikai homogenizálódás párhuzamosan zajlott (Fleck–Virág 1999; Havas 1999; Durst 2002; Ladányi–Szelényi 2004), Alsószentmártonban – elsősorban a nem cigányok társadalmi összetételének köszönhetően – az etnikai homogenizálódás gyorsabban történt. Ugyanakkor a cigány családokra is jellemző szelektív migráció, majd a nyolcvanas évek közepétől a munkalehetőségek összeszűkülése, a faluban élők jelentős részének kirekesztődése a munkaerőpiacról, Alsószentmártonban is a gettósodott aprófalvakhoz hasonló helyzetet eredményezett.

Megélhetési stratégiák

A hetvenes években zajló társadalmi folyamatot Havas Gábor „faluba, faluvá növekedésként” írja le (Havas 1976), azaz, a hetvenes évek elején Alsószentmárton etnikailag homogén, de társadalmilag differenciált település volt. Az egyes családok társadalmi státuszának emelkedése annak volt köszönhető, hogy a szocializmus időszakában munkahelyeiket, megélhetési stratégiáikat a változatosság és a lehetőségekhez való teljes alkalmazkodás jellemezte, a bőven kínálkozó munkaalkalmak közül mindig a legjobban fizetőt választották. Voltak, akik állandó munkájuk mellett állatot tartottak, kosarat fontak – több forrásból gyarapodtak. Többségük a térség mezőgazdasági szövetkezeteiben, állami gazdaságokban dolgozott, ugyanakkor a közeli drávaszabolcsi lengyár munkásai között is találunk több alsószentmártonit (Kovács 2007).

„Villány és Nagyharsány. Kisharsány és Villány között Virágos... ott a környéken. Papám az meg járt... ilyen... nem vállalkozó volt, mert régebben a Tsz-nél voltak, s ő ilyen brigádvezető volt. A szőlészetnél volt brigádvezető. Cukorrépat kapálni, akkor a metszés, meg kapálni, szüretelni... Otthon meg amikor szombat, vasárnap nem kellett dolgozni, akkor a nagypapám, meg a nagymamám összeálltak, mert ott volt anyukám, s akkor volt aki főzön, tudod. Ketten leültek és akkor fonták a kosarakat. Most például egy héten keresztül csinálták, vagy szombatonként ezt a kosárfonást, és akkor elmentek harmadik hétre rá, negyedik hétre rá. Mert akkor csinálták, amikor ráértek. És akkor elmentek, vagy kocsival valakinek akkoriban volt kocsis, hát volt olyan egy-kettőnek itt Szentmártonban falusit, vagy valakit megkértek, vagy busszal, s akkor bementek Villányig. Siklóra először, s akkor Siklósról úgy Villányba, meg minden, a kosarakkal, és akkor estefele jöttek vissza.

- Apukád mit dolgozott?

- Ő kubikus volt nem tudom hány éven keresztül, 20, 25, 27 éven keresztül... Pécsen a Közútépítő Vállalatnál.”

„– Szép ez az utca, csak most egy kicsit szegényesek vagyunk. A munkanélküliség, ami... sajnos ez van! Na itt ez van, akkoriban, mint mi sokat lehetett dolgozni, az ember épp hogy kijárta az iskolát, már mindenki kereste a munkát. Szakmunka nem volt, mert hát a szülők nem úgy léteztek, hogy lehetett volna továbbküldeni a gyerekeket tanulni. És ezekben a 70-es években, 72, 73-ban amit el tud képzelni, itt három műszakban ment ez a dolog. Három műszakban ment a lengyár, és az rengeteg ember, most ugye ez a gubózó rész... hát jórészt kicsit porosabb, mint a nagyüzem, mert ott két műhely, vagyis két nagyüzem, itt lett előkészítve, a másikon meg már van a többi dolog. És a gubózóban ez három műszakban ment. Közben dolgoztak a másikon is, de innen ment, amit tovább csináltak, a lent. És itt, itt kezdődött a lentermelés, onnan meg mentek a vizesblokkokba, azokba a gödrökbe, áztattak... áztatóba mentek és azokba meg sátorozni is rengetegen jártak. Hát nem akarom mondani, hogy természetesen magyarok is voltak, de sok, sok, sok fiatal... több volt a cigány, nem, dolgoztak ott. Több volt a fiatal cigány, mint a magyarok. Hát most hogyan mondjam, azokban az években... szintén délelőtt az ember kezdte 7-től, mit tudom én meddig bírtuk, és ezekben az időkben elég jó pénz volt az, ahhoz képest.”

A nyolcvanas években már egyre nehezebben lehetett munkát találni a térségben, egyre többen kényszerültek Pécssett vagy távolabb, akár az ingázást is vállalva munkát keresni. A településen mindig is a munkaerőpiac azon „tartalékseregei” éltek, akik többnyire a legnehezebb, legrosszabbul fizetett munkákat végezték el, mindig csak ott és akkor, amikor szükség volt rájuk, de erre a rétegre egyre kevésbé volt szükség, így a nyolcvanas évek végére szinte mindenki munkanélküli lett a településen. Ezzel az Alsószentmártonban élő családok térbeli-társadalmi kirekesztettsége teljessé vált: a többségi társadalomhoz való kapcsolódásaik felszámolódtak, és a liberalizálódó oktatási piacon is a leghátrányosabb pozícióba kerültek. Csak a helybeli szegregált iskola fogadta be őket, ahonnan a magasabb státuszú, többségében nem cigány szülők, élve a szabad iskolaválasztás lehetőségével elvitték gyerekeiket. Így az alsószentmártoni gyerekek a társadalom által felkínált egyetlen intézményben is csak azonos társadalmi státuszú és etnikai csoporthoz tartozó gyerekekkel találkozhattak. Ezzel más társadal-

mi rétegek és csoportok térben és társadalmilag messze kerültek a településtől, eltűntek a továbblépés lehetőségét, az alternatívát felmutató minták.

A végletes kirekesztés, a szegénység, az információtól való teljes izoláltság következtében a településen egy sajátos, etnikus és szegény kulturális jegyeket magában foglaló és azokat ötvöző életforma alakult ki, amely lényegesen eltért a többségi társadalom által követett mintáktól, ezért felerősítette és rögzítette a többségi társadalom előítéleteit a falu teljes egészével szemben. Már a hetvenes években is komoly konfliktusokat okozott a településen, hogy a „cigányok elfoglalták a falut” (Tamás–Révész 1977), de mindezek az ellenérzések felerősödtek akkor, amikor a többségi társadalom a munkahelyeit, és ezzel a megélhetését látta a cigányoktól veszélyeztetve (Kerteszi 2000). A többségi társadalom előítéletes magatartása, egyre nyíltabb etnikai diszkriminációja a „cigányfaluvál” szemben, további bezáródáshoz, lecsúszáshoz vezetett, alsószentmártoninak lenni erősen stigmatizált létet jelentett, és jelent a mai napig. A lakóhely, mint negatív, elutasítandó jellemző tapad hozzájuk, ez pedig jelentős mértékben meghatározza munkaerő-piaci pozícióikat is.

„De nehéz ezt átlépni ám, én nem tudom mi ez, de egy cigány az mindig cigány marad. Nincs az, hogy na most legyen akármilyen ruha rajtad, vagy akárhogyan nézzél ki... ha visszaemlékszem arra, hogy 91-ben, mikor jöttek ezek a munkanélküliség, hát had mondjam el, hogy amilyen ruha van rajtad, az volt rajtam. Szóval akkor voltam a te korodban, 23 éves... és ugye rövid hajam volt, fiús frizurám persze, kissé festetten, szóval nem az a ... hogy is mondjam neked... a lényeg az, hogy jól néztem ki. Nem mondtad volna azt rám, hogy cigány vagyok, na! Más szemmel nézve, ahogy mások mondták. A lényeg az, hogy amikor elmentem jelentkezni, olyan szépen kikérdeztek, munkahelyekről, ugye, hogy hol dolgoztam idáig, hány gyerekem van... Vette elő az illető a papírt, hogy kitöltse a papírokat, ugye, mert fölvesznek... mondtam, hogy alsószentmártoni. Hát rám nézett, és akkor azt mondta, hogy ne haragudjon, betelt a létszám.”

„A férjem autószerelő. Itt a környéken rengeteg autószerelő műhely van, nem is minden sarokban, de van. És sehova nem vették föl. Csak ennyit mondott, hogy Alsószentmárton... meg azt hogy Jovánovics.”

A TÁRSADALMI DIFFERENCIÁLÓDÁS ÚJ ÚTJAI

Régi-új megélhetési stratégiák

A rendszerváltást követő években a faluban élő családok legtöbbször mindennapi megélhetési gondokkal küszködött. A mélyszegénységben, máról-holnapra élő családok közül többen sodródtak az illegalitás peremére, lehetőségként adott volt a szomszédos ország háború sújtotta övezetében való – nem veszélytelen – üzletelés⁶. Az igazán jövedelmező üzletekhez csak kevesen jutottak hozzá, általában azok, akiknek voltak, vagy ki tudtak alakítani megfelelő kapcsolatokat, ezeken keresztül gyorsan, pontos információkhoz jutottak. Ez a lehetőség időben néhány évre korlátozódott, a

6 Erről a témáról lásd bővebben: Liszt a gyóntatófülkében Népszabadság 2006. január 28.

horvátországi helyzet konszolidálódásával megszűnt. Ezért a faluban élő családok többsége nem tudott bekapcsolódni ebbe a folyamatba, a legmobilabb, a lehetőség megjelenésére leggyorsabban reagáló családok közül is legtöbb csak mindennapi megélhetési gondjain javított valamelyest ezzel a tevékenységgel. Csak néhány családnak sikerült annyi tőkét felhalmoznia, amit más, jövedelmező vállalkozásba tudott átforgatni.

Ennek az időszaknak a település szempontjából az volt a legnagyobb hozadéka, hogy valamennyi pénz elkezdett forogni a családok között, házak cseréltek gazdát, új házak építésébe fogtak, amihez szükség volt a munkáskézre. Erre az időszakra tehető, hogy a „meggazdagodott” családok távoli célkitűzései között már megjelent a gyerekek középiskolai, esetleg magasabb szintű oktatása is.⁷

A kilencvenes évek közepétől a településen valamelyest enyhültek a megélhetési gondok. A foglalkoztatottsági gondok enyhítésére az alsószentmártoni önkormányzatnak komoly lehetőségei adódtak: a közmunkaprogramok mellett ezekben az években sikerült elnyerniük több hazai és uniós pályázatot is, amelyekkel több százmillió forintos beruházás és bérköltség áramlott a faluba. Volt olyan időszak, hogy az önkormányzat hónapokon keresztül hatvan főt foglalkoztatott, azaz ennyi családnak tudott megélhetést biztosítani. Ezek a foglalkoztatási programok időlegesen sok család megélhetését megkönnyítették, bár az azokba való bekerülés – mint az országban sok más helyen (Várad 2004) – mindig szelektív volt, az „érdemesség”, és a falu vezetésével való lojalitáson alapult.

A transzfer jövedelmek lehetőségeinek bővülésével párhuzamosan, a kilencvenes évek közepétől a térségben ismét fellendült a mezőgazdaság, elsősorban a szőlészetek, borászatok, illetve a harkányi gyógyfürdőre épülő turizmus. A gazdasági környezet megváltozásával ismét szükség lett, ha nem is a hetvenes évekhez mérhető mennyiségben, a szinte képzetlen munkaerőre, akik általában csak szezonálisan és többnyire informálisan, de mégis munkát tudtak vállalni. A térségre jellemző gazdasági ágazatok jellege miatt különböző munkavállalási, munkaszervezési formák jelentek meg a településen.

A térségben elsődlegesen jelen lévő mezőgazdasági ágazatokban „bandákban” véggezhető munkákra van igény. A mezőgazdasági vállalkozók az illegális foglalkoztatás kockázatának áthárításával, alvállalkozókkal kötnek szerződést bizonyos területek megmunkálására. Egy-egy vállalkozó egyszerre akár több területet is elvállal, „csúcsidőben” naponta 80-100 főt is foglalkoztat.

Napszámos pedig akad bőven. Alsószentmártonban – és más környékbeli falvakban is – a foglalkoztatott nélküli háztartások aránya eléri a 60-90%-ot. Ezekben a falvakban a családok többségében a felnőtteknek nemhogy állandó munkahelye nincs, de még a közfoglalkoztatás valamelyikébe is csak ritkán, vagy egyáltalán nem sikerül bekerülniük. Ezek a családok hosszú évek óta csak transzfer jövedelmekből – gyes, családi pótlék, aktív korúak szociális segélye – élnek. A képzetlen, tartósan munkanélküli felnőttek alkotják a napi 2500-2800 forintért dolgozó napszámosok népes taborát. Tavasztól őszig jelentősebb mennyiségű napszámos munkára van igény, azaz az év egyik

7 Durst Judit észak-magyarországi településeken végzett terepmunkája során figyelt fel hasonló jelenségre: a kamatos pénzből meggazdagodott családok szinte mindegyike különös figyelmet fordít a gyerekek iskoláztatására.

felében a szerencsésebb családok havonta kb. ötven - nyolcvanezer forint plusz jövedelemre tudnak szert tenni.⁸

Az alsószentmártoniak egy része a hetvenes-nyolcvanas években a termelőszövetkezet, vagy valamelyik környékbeli nagyüzem alkalmazottjaként ismerte, „kapcsolatban állt” a térség gazdasági szereplőivel, elsősorban a középvezetőkkel. Sokan közülük, elsősorban a termelőszövetkezetben, a szocializmus alatt is megbízhatóan szervezték az idénymunkára jelentkezőket. Talán a szocializmus idejéből örökölt, széleskörű, bár természetesen nagyon gyenge kötésekben alapuló, semmire sem kötelező ismeretségi kör könnyítette meg azon családok helyzetét, akik napjainkban napszámos munkát szerveznek a térségben. A rendszerváltást követően a térség gazdasági szereplői a különböző tulajdon és szerkezetváltozások során sem cserélődtek ki teljes mértékben, csak szerepük, funkciójuk változott, például az agronómus mezőgazdasági vállalkozóvá avanszált. Hasonló módon a képzetlen, napszámos munkát végző emberek is ugyanazok maradtak, csak a munkaszervezés módja, jellege igazodott a megváltozott feltételekhez.

A napszámosokat szervező helybeli vállalkozók⁹ és a különböző napszámos munkák között lényeges eltérések vannak – nem a fizetett összeg mértékében, hanem a munka nehézségében és rendszerességében, a jól dolgozó, megbízható napszámóst nem a magasabb napszámberrel jutalmazták, hanem a folyamatos munkával.

Minden munkaszervező vállalkozónak meg vannak a fix emberei, de egy-egy nagyobb munka alkalmával szükséges a baráti, rokoni, ismerősi hálózat mozgósítása is. Ezen hálózatok ápolása és fenntartása hosszadalmas és rendszeres „munkával” jár, a közösségben való folyamatos jelenlétet kötött. A munkaszervezést könnyíti, a családi hálózatok használatát legitimálja, hogy általában a „vállalkozók” családja is részt vesz a mindennapi munkában:

„Amikor embereket viszek napszámba mindig ott kapál a feleségem is. Én nem lehetek ott mindenhol, meghogy lássák az emberek, hogy mi is dolgozunk. A fiaim hordták a vizet a napszámosoknak, egyszer csak jön a tulaj, kérdezi, hogy kinek a fiai ezek. Mondom az enyéme. És mennyit adsz nekik? Ötszáz forintot. Na akkor írd fel a mai napra egyet többet, azután add a fiaidnak. (...) Azért kell jönniük dolgozni, hordani a vizet, hogy tudják értékelni a pénzt. Hiába volt, csak úgy nem kaptak. Akkor tudják, hogy azért ők dolgoznak.”

A napszámosok és a munkaszervező vállalkozók közötti kapcsolat legtöbbször nem piaci jellegű, kölcsönös egymásrautaltságon, az írásbeli szerződések hiányából fakadó szükségszerű bizalmon, a rokoni, ismerősi hálózatok megtartó erején alapul. A

8 Hasonlóan a hetvenes-nyolcvanas évekhez, e társadalmi réteg számára a megélhetési lehetőségek és stratégiák igen változékonyak és tünékenyek. 2005 nyarán ezen falvak lakóinak többsége még napszámos munkával tett szert jelentősebb jövedelemre, de 2006 nyarára – elsősorban az adóhatóság ellenőrzéseinek megszorodása, ennek következtében a vállalkozókat sújtó büntetések miatt – a napszámos munka jelentősége erősen csökkent. Viszont a Pécs mellett működő Elcoteq vállalat ebben az évben jelentősen bővítette kapacitását, így ezekből a falvakból is tucajtájal alkalmazta a képzetlen munkaerőt, bár általában csak 1-3 hónapos próbaidőre. (egy másik, hasonló helyzetben levő település esetét lásd: Ungár Tamás: Hitelképes romák Népszabadság 2007. 01. 27.)

9 Egyes vállalkozók már nemcsak mezőgazdasági napszámos munkákra szerveznek „bandákat”, hanem más, elsősorban építőipari munkákra is az ország különböző pontjain.

településen megjelenő alkalmi munkák, azok szervezése, vagy az azokban való részvétel, illetve az abból való kimaradás, az önkormányzati foglalkoztatásban való részvétel lehetősége vagy lehetetlensége a településen élő családok között hosszabb-rövidebb időre szóló szolidaritási csoportokat, szövetségeket alakít ki. Bár a településen belül szinte mindenki mindenkivel fel tud mutatni valamilyen tényleges rokonsági kapcsolatot, az éppen aktuális szolidaritási rendszerek hálóját éppen az mutatja, hogy az adott pillanatban ki kivel vállalja a rokonságot. Ezeket a rokonsági kapcsolatokat sok esetben a közeli településeken élő, a faluból évtizedekkel ezelőtt elköltözött családokra is kiterjesztik és használják. Például az egyik család felnőtt tagjait már évek óta, rendszeresen hívta napszámba a közeli településen élő cigány munkaszervező. A folyamatos és kölcsönös megelégedettséggel járó kapcsolat eredményeként ez a család lett a munkaszervező helyi toborzója. Nekik szóltak telefonon, hogy másnap hány emberre van szükség, mennyien mehetnek napszámba. Ezzel párhuzamosan felfedezték a két család közötti távoli rokonságot is, amit a gyerekek születésnapjainak ünnepeire való kölcsönös meghívásokkal tartanak fenn. Ebben az esetben a bizalmon és megbízhatóságon alapuló munkakapcsolatot egy szimbolikus kapcsolattal, a rokonsággal erősítették meg. A településen napszámosokat toborzó család elsősorban saját, helybeli rokonságából választja ki a munkásokat, azonban ha a vállalkozó valamelyikük munkájával nincs megelégedve, akkor a rokoni szolidaritás háttérbe szorul, és nem hívják többet dolgozni. Azaz a családok a rokonság vállalását, esetleges „feltalálását” és folyamatos fenntartását a gyakorlati érdekeknek megfelelően működtetik.

Napjainkban, ahogy a hetvenes években is, a napszámos munka az etnikailag elkülönülő két világ közötti kapcsolódási pontot jelenti. A napszámosok általában nem, csak a közvetítők, a munkaszervező vállalkozók állnak kapcsolatban a mezőgazdasági termelőkkel. Ezzel a tulajdonképpeni munkát végző napszámos mellett, hogy a munkaszervező(k)höz való viszonya meghatározza a település társadalmában elfoglalt helyét, többszörösen kiszolgáltatott: hasonló pozícióban levő társaival versenyben áll a munkákért, kiszolgáltatott a munkaszervezőnek, és rajta keresztül a mezőgazdasági vállalkozóknak, ami általában a ki nem fizetett munkabérekben tárgyasul.

Ugyanakkor a munkaszervező vállalkozók helyzete is labilis, folyamatosan változó. Hiába vannak valakinek jó kapcsolatai, a vállalkozás megfelelő „szakértelmet” is kíván. A munkaszervező vállalkozók fix összegért vállalják el az adott munkát, amit írásban is rögzítenek. Innentől az ő kockázata, hogy jól mérte-e fel az adott munka nagyságát, el tudja-e végezteni megfelelő színvonalon az adott összegért a munkát, belekalkulálva a megfelelő emberek „belátó-félrenéző” magatartását, vagy a fekete-munkáért járó esetleges bírságot. Tudja-e különböző hálózataiból a megfelelő számú megbízható munkaerőt biztosítani, és előteremteni azt a forgótőkét, amiből munkásait rendszeresen fizeti, hiszen ő csak a teljes munka elvégzése után kapja meg a szerződésben kialakított összeget.

Ezek után nem csodálkozhatunk, hogy a vállalkozók között nagyon nagy a fluktuáció: általában azok tudnak hosszú távon is sikeresen működni, akik több lábón állnak; a napszámos munka szervezése mellett más „vállalkozásban” (jellemzően a bolt, vagy a kocsmák üzemeltetésében, „szocpulos” házak építésében), vagy a transzfer jövedelmek elosztói között is meg tudnak jelenni, vállalkozásaikba be tudják vonni legközelebbi családtagjaikat is.

A transzfer jövedelmek elosztása, az alkalmi munka lehetőségéhez való hozzáférés a településen élő családok közötti társadalmi differenciálódáshoz vezetett, amely megváltoztatta a családok közötti kapcsolatok jellegét is. A családok egyre szűkülő lehetőségei miatt a korábban jellemző, kölcsönös segítségnyújtáson alapuló, családon belüli szolidaritás lassan visszaszorul, általában csak szűkebb családi körre (szülők, testvérek) korlátozódik. Ezt a funkciót egészíti ki a településen klasszikus szegénygondozást végző katolikus pap, akinek konyháján ebédet főznek a szegényeknek és elesetteknek, rendszeresen ruhát osztanak a rászorulóknak.

A hetvenes években a cigány családok legtöbbször volt olyan támogató, kliens-patrónus jellegű kapcsolata is a többségi társadalom tagjaival („minden parasztnak megvolt a maga cigánya”), amelyek a rendszeres munkavégzés idején visszaszorultak, és megritkultak, de egy-egy nehezebb időszak idején aktiválhatóak voltak a továbbélés érdekében. Ezen kapcsolatok legtöbbször a rendszerváltás körüli évek gazdasági válságában, a térség mezőgazdaságának teljes összeomlása idején felszámolódtak, ekkor már a szomszédos településeken élő „parasztnak” is olyan szegények lettek, hogy nem tudtak a ház körüli munkákhoz segítséget hívni. Napjainkban a sikeresebb, lehetőségekkel rendelkező családok, akik a kapcsolataikon keresztül, pozíciójukból adódóan munkához, lehetőségekhez, forrásokhoz, és azok elosztásához jutnak, a faluban élő cigány családokkal alakítanak ki alá-fölrendeltségen alapuló, kliens-patrónus jellegű kapcsolatokat, - a korábbi sűrű, rokoni szolidaritáson alapuló, megkötő kapcsolatokat egyre inkább ezek a gyenge kötések alapuló kapcsolatok váltják fel. A településen belül cigány és cigány családok között kialakuló kliens-patrónus kapcsolatok jelen esetben mindkét fél számára előnyösek: az egyik fél ezeken keresztül tudja magának biztosítani a kellően megbízható és bármikor mozgósítható munkaerőt, a másik fél csak ezeken a kapcsolatokon keresztül tudja biztosítani megélhetését, hiszen rendszeres, hosszú távú munkavállalásra, amely – a korábbi időszakhoz hasonlóan – helyettesíthetné ezt a kapcsolatot, csak nagyon kevés családnak van lehetősége.

A harkányi és siklói turizmushoz köthető vállalkozásoknál (étteremben, szállodában, strandon) takarítóként, konyhalányként lehet időlegesen munkát találni. Ide általában fiatal nők és asszonyok jelentkeznek, személyes ismeretségekre alapozva, egyéni megbízhatóságra apellálva tudnak munkát szerezni.

„Ha nincs ismerősöd, nincs protekció, aki azt mondja, hogy figyelj, ez megbízható, jó, akkor nem vesznek fel. Nincs aki támogasson. Eleve nem. Egy cigány embernek úgy kell indulnia, hogy valaki ott áll mögötte, és biztosítja a másik magyart, hogy figyelj, ne aggódj, nem lesz semmi baj, rendesen elvégzi a munkát.”

„A 8. elvégzése után még gyerek ésszel élettársi kapcsolatba kerültem, vagy nem is tudom hogyan mondjam, a mostani férjemmel, tehát nem tanultam tovább. És hát 3 gyerekünk lett az évek alatt. Utána elmentem több helyre dolgozni. Már az első gyerek után elmentem dolgozni, és ott már rájöttem, ha nem fogok tanulni, akkor mindig vagy takarítani fogok, vagy egy konyhán robotolni, ahol reggeltől estig kell dolgozni és nincs szabad nap meg minden. Vendéglátó helyeken próbálkoztam, oda fel is vettek, meg a harkányi strandon, utána a harkányi kórházban, bár ott már volt szabadnap, de akkor is egész nap fizikai munkát kellett dolgoznom. Aztán jött a 2. és a 3. gyerek, amikor már a siklói strandon dolgoztam, ott elég sok, szóval magyarokkal dolgoztam. És ott hallottam, hogy beszélgetnek és elmondták, hogy mi volt az érettségim, meg hát az

élményeiket az iskolával kapcsolatban és nekem annyira rossz volt, kellemetlen volt, hogy mondják, hogy Antigoné, meg Szophoklész, meg minden, hogy én csak néztem, hogy hú de le vagyok maradva és nem igaz, hogy ők többet tudnak. Már akkor is motoszkált a fejemben, hogy ezt nekem is meg kell próbálnom, tanulnom kell. Még mindig vártam vele 1998-ig, akkor szintén Siklóson dolgoztam egy központi étteremben, ott megint egy kollegám elkezdte mesélni, hogy megy levelező tagozatra. A baj az volt, hogy nem tudtam egyszerűen ezt az információt, hogy levelező tagozat is van, mert én úgy gondoltam, hogy van a nappali tagozat, ahova a fiatalok mennek és nem is tudtam a levelező tagozatról addig.”

Akinek sikerül szezonális, vagy alkalmi munkát vállalnia Harkányban vagy Siklóson, nemcsak a család megélhetését biztosítja, hanem – még ha időlegesen is – kilép Alsószentmárton izolált világából, a többségi társadalom tagjaival való találkozások, kapcsolatok új mintákat, viselkedési formákat, információkat juttatnak vissza a településre, újabb kapcsolatokat tudnak kialakítani más társadalmi rétegek, csoportok képviselőivel. Ezek a kapcsolatok már nem a korábban a paraszttal kialakított, alá-fölérendeltségen alapuló, kliens-patrónus viszonyok, hanem olyan „hídszerű” kapcsolatok, amelyekben keresztül a csoport tagjai különböző lehetőségekhez, információkhoz jutnak (Messing 2006). Ezekkel a nagyon értékes és ritka összeköttetésekkel csak a családok egy kis része rendelkezik, ők azok, akik „vállalkozóként” napszámokat szerveznek, esetleg egyénileg időszakosan munkát tudnak vállalni Siklóson vagy Harkányban. Ezekben a kapcsolatokon keresztül különböző viselkedési minták, fogyasztási szokások szivárognak be a településre, a családok mindennapjainak részévé válik a többségi társadalom tereinek használata, ami nemcsak a bevásárlásban, hanem a harkányi gyógyfürdő használatában, vagy a vasárnap délutáni fagyizásban is megnyilvánul.

Új távlatok – bővülő oktatási lehetőségek

Az elmúlt tizenöt évben a térségben a közoktatást a teljes dermedtség jellemezte, azaz az állami oktatás keretein belül semmilyen előrelépés nem történt annak érdekében, hogy az Alsószentmártonra – és a térség más, hasonló helyzetű településeire – jellemző, nagyon alacsony iskolai végzettség közeledjen – ha nem is az országosan tapasztalhatóhoz – legalább a Magyarországon élő cigány csoportok átlagához.

Az alábbi táblázat pontosan mutatja, hogy napjainkban a településen élő nemzedékek között az iskolai végzettségben csupán annyi a változás, hogy a fiatalabbak közül egyre többen fejezik be az általános iskolát. Bár a nyolcvanas évek közepétől jellemző lesz, hogy a fiúk egy része az általános iskola elvégzése után már szakmunkásképző intézetbe kerül – a cigány és nem cigány tanulók közötti oktatási szakadék itt talán mélyebb, mint az országban bárhol (Havas et al. 2000). Ezek az iskolázottsági adatok jelentős mértékben különböznek nemcsak az országos átlagtól, hanem még a cigány népesség iskolázottsági adataitól is (Janky–Kemény–Lengyel 2004: 80).

2. táblázat Iskolai végzettség Alsószentmártonban nemzedékek szerint¹⁰

	Életkor			
	1932–1966 között születettek „negyvenen túl”	1966–1975 között születettek „harmincasok-közép-generáció”	1976–1985 között születettek „huszonéves fiatalok”	1986–1990 között születettek „közép-iskolások”
Nem járt iskolába (N)	10,3% (9)	0	0	0
1-4 osztályt végzett (N)	19,5% (17)	0	0	0
Befejezetlen általános iskola (N)	26,4% (23)	13,6% (9)	28,6% (20)	4,4% (3)
Bef. az általános iskolát (N)	43,7% (38)	75,8% (50)	58,6% (41)	80,9% (55)
Szakiskolában, szakmunkásban tanult tovább, de nem fejezte be (N)	0	6,1% (4)	5,7% (4)	2,9% (2)
Érettségit adó középiskolában tanult tovább, de nem fejezte be (N)	0	0	1,4% (1)	8,8% (6)
Szakmunkás végzettsége van (N)	0	3% (2)	4,3% (3)	0
Érettségizett (N)	0	1,5% (1)	1,4% (1)	2,9% (2)
Összesen	87	66	70	68

Az oktatási helyzetben lényegi változást az hozott, hogy a településen kiépültek azok az alternatív oktatási csatornák, amelyeken keresztül az utóbbi években néhány fiatal középiskolába került, leérettségizett, esetleg főiskolára, egyetemre került, magasabb iskolai végzettséget tudott szerezni. Ezeket a törekvéseket képviseli és generálja a faluban a katolikus egyház képviselőjében Lankó József plébános, akinek segítségével, támogatásával több diák került a pécsi Gandhi gimnáziumba, a mánfai Collegium Martineumba.

A településen élő családok akkor kezdték igazán felismerni és érzékelni a képzettség fontosságát, amikor 1998-ban megszervezték a településen a katolikus óvodát, és már az induláskor egy helybeli óvónőt neveztek ki az intézmény élére, mai napig nagy hangsúlyt fektetnek arra, hogy lehetőleg minél több helybelit alkalmazzanak. Amikor a faluban, ahol szinte semmilyen munkalehetőség nincsen, azt látták, hogy egy cigány nő is lehet egy intézmény vezetője, hirtelen megnőtt a tanulás presztízse. Így lett a dajkának érettségije, így kerültek a helybeli katolikus pap támogatásával főiskolára, egyetemre tehetséges fiatalok. Jelenleg a hat óvónőből három helybeli, és természetesen a három dajka, a fűtő, és a takarító is szentmártoni. Ezzel a létszámmal a katolikus óvoda nemcsak jelentős foglalkozatóvá lett a településen, hanem elindított egy olyan folyamatot, amelynek eredményeként egyre többen gondolják úgy, hogy tanulással jobban tudnak majd boldogulni az életben.

¹⁰ Az adatfelvételt 2006 tavaszán került sor, a település 91 háztartásában, 423 személyről, közülük 291 fő 16 év feletti. Az érintett háztartások a település különböző státuszú részein helyezkednek el, az adatfelvételbe bekerülő személyek korösszetétele a településéhez hasonló. A táblázatban nem középiskolásként szerepelnek a településen működő Kis Tigris Gimnázium diákjai. Az adatfelvétel során segítségemre volt Petrovics Renáta.

„–...Mondtam, hogy nem az a gond, hogy mi nem tudnánk, vagy nem akarnánk megcsinálni valamit. Régebben nem kaptunk rá lehetőséget. Nem volt. Mondjuk anyagiilag sem igen tudtak volna minket támogatni, meg hát lehetőséget sem nagyon kaptunk. Mert hát nem úgy van, ahogy mondják, hogy van sok hely... hát sajnos még most is működik az, hogy a kisegítő iskolákban cigány gyerekek vannak többségben. Mert el volt könyvelve, hogy az cigány gyerek, és akkor az megy a kisegítőbe. Mert az hülye. Cigány az egyenlő a hülye. Mert kell a kisegítőbe is gyerek. Mert nem volt vele gond, betették oda a kisegítőbe, azt mondták, hogy nehezen kezelhető, ez hülyegyerek, ez megy oda.

– És akkor még jobban lemaradt.

– Igen. És hát azért ha valakit elkönyvelnek úgy, hogy hülye vagy fiam, akkor az nagyon nehéz.

– Minket nem is küldtek ilyen, hogy gimnáziumba.

– Hát épp ezt meséltem.

– Nem hogy nem küldtek, nem is ajánlották, hogy te menjél gimnáziumba, mert te jó tanuló vagy, vagy bármi... ááá. Neked még szakmád sem lesz, azt mondták.

– És a haraszi tanárok még mindig nem hiszik el, hogy a Móninak van diplomája. (nevetnek) Azt mondták, hogy a Móninak nem lehet diplomája.

– Mert ugye kérdezték, hogy kinek van Szentmártonból diplomája, és akkor mondta az unokaöcsém, hogy az én nenémnek van. Hát ismernek a tanárok, ugyanazok vannak még ott, hát nem mindenki, hanem a többség az maradt, és mondták, hogy á hát az nem létezik, a Móninak nem lehet diplomája. És pedig, amikor oda jártam, nem is úgy kezeltek, mint a többi cigánygyereket, mert ugye kicsit jobb volt a képességem, de akkor sem. Akkor sem úgy kezeltek, mint egy normális gyereket, cigány, és kész.”

A katolikus óvoda azt szorgalmazza, hogy a gyerekek a siklósi Szent Imre katolikus általános iskolába menjenek tanulni. Az első cigány gyerekek – az alsószentmártoni plébános ajánlásával és támogatásával – a kilencvenes évek végén kerülhettek be a helybeli iskolánál lényegesen jobb oktatási feltételeket biztosító intézménybe. Jelenleg az iskola 194 tanulója közül 120 bejáró, közülük 50 alsószentmártoni, és az iskola tanulóinak fele cigány.¹¹ Az iskola vezetése, bár továbbra is nagy hangsúlyt fektet az erkölcsi nevelésre, felvállalta a hátrányos helyzetű gyerekek oktatását, amit több-kevesebb sikerrel meg is valósít. Bár a gyerekek több, mint fele csak szakmunkásképző intézetben tanul tovább, de ebből az iskolából cigány gyerekek is sikeresen felvételiztek a Gandhi Gimnáziumba, vagy kerültek be az Arany János Program keretében a pécsi Leövey Gimnáziumba. Az iskolai előmenetelt segíti, hogy Alsószentmártonban a katolikus egyház fenntartásában működik egy tanoda is, ahol délután foglalkoznak a gyerekekkel.

11 A gyerekek számának folyamatos csökkenése miatt 2006 szeptemberétől már a siklósi református általános iskola is fogadja az alsószentmártoni gyerekeket. Ennek megfelelően a cigány gyerekek megoszlása a siklósi általános iskolában kiegyenlítettebb lesz. Ugyanakkor fontos megjegyeznünk, hogy Siklóson sokkal több általános iskolai férőhely van, mint gyerek, a demográfiai változások miatt az intézmények egy része feleslegessé vált. Miközben ezek az iskolák (még) tagadhatatlanul magasabb színvonalú oktatást nyújtanak a cigány családok számára, mint a helyi, vagy a volt körzeti általános iskola, a helyi intézményeket és pedagógusi állásokat is megmentik vele. Ugyanakkor kérdés, hogyan alakul majd az oktatás színvonala abban az iskolában, ahova már többségben cigány gyerekek járnak?

Ezekre a folyamatokra építve kezdte meg működését a településen 2004 szeptemberétől a Tan Kapuja Buddhista Egyház fenntartásában álló Kistigris Gimnázium és Szakiskola, amely arra a pragmatikus felismerésre alapozódik, hogy a faluban élő fiatalok legtöbbször csak általános iskolai végzettsége van, és többségüknek a jelenlegi oktatási struktúrában esélye sincs arra, hogy bekerüljön az államilag szervezett középiskolai oktatásba. Az iskola a Belvárosi Tanoda módszereit alkalmazva,¹² helyben nyújt lehetőséget a fiataloknak arra, hogy megszerezzék az érettségit.¹³ Ezzel, a faluban eddig sikeresen működő, egyéni mobilitási lehetőségeket nyújtó csatornák mellett, megjelent egy, a település minden lakosa számára elérhető középfokú oktatási intézmény. Az iskola diákjai között találunk fiatalokat, akik közül jó néhányan jártak már hosszabb-rövidebb ideig valamilyen középiskolába, fiatal anyákat, akik évekkal ezelőtt éppen gyerekek megszületése miatt hagyták abba az iskolát. Az esti tagozatra évek óta járnak munkanélküli felnőttek, akik abban reménykednek, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzésével találnak majd munkát.

„Tavaly óta járok, azért kezdtem el, a gyerekeim miatt, a jobblét miatt, hogy jobb... igen, a munkahely miatt. Hogy jobb keresetem legyen, el tudjam őket tartani. Mert az volt a baj... Cigány vagyok, de az hogy elutasítanak, és azt mondják nekem: mert nem. Ne mondják azt azért, mert cigány vagyok, vagy azért, mert nem elég az iskolám, mert 8 általánosom van. Hanem talán most másért utasítanak el, azért szeretném most megcsinálni az érettségit. Az érettségivel én úgy látom, hogy lehetséges, nem azt mondom, hogy 100 % hogy több lehetőségem lesz arra, hogy tanuljak, vagy az, hogy munkát kapjak. S hogy meg legyek becsülve, szóval ne menjek kapálni, ha lehetséges, hanem egy kicsit másképpen oldjam meg ezt az egész feladatot.”

Vitathatatlan tény, hogy a középiskola megjelenése a falu életében jelentős, és pozitív változásokat okozott: amellett, hogy számos fiatalnak lehetőséget nyújt a rendszeres iskolába járásra, találkozási lehetőséget teremt más társadalmi csoportokkal, elsősorban értelmiségiekkel. Új viselkedési mintákat közvetít: például nagyon fontos, hogy a fiatal nők a gyerekek megszületése után is hajlandóak újra beülni az iskolapadba, ezzel lassan változik a nő helyzete és szerepköre a családban. Az iskola közösségi teret biztosít találkozásokhoz, beszélgetésekhez, erre korábban csak az estéknént fórumként funkcionáló kocsmá előtti terecskén nyílt lehetőség.

Ugyanakkor felvethető kérdés, hogy ez az iskola, ahol csak azonos társadalmi és kulturális háttérrel rendelkező tanulókkal találkozhatunk, mennyiben nyújt mintákat a többségi társadalomba való beilleszkedéshez? Kérdés, hogy a legcélravezetőbb pedagógiai módszerek mennyiben helyettesítik más társadalmi csoportok, minták jelenlétének hiányát?

Az oktatási piac bővülésének hozadéka az is, hogy a különböző intézmények, illetve az azokhoz kapcsolódó támogató szervezeti formák (egyesületek, alapítványok, ösztöndíjak) megjelenése a településen, az oktatáshoz fűződő viszony megváltozásán, egyes esetekben a magasabb iskolai végzettség megszerzésén túl olyan kapcsolati erőforrások

12 www.belvarositanoda.hu

13 A középiskola oktatási módszereiből adódóan az intézmény második évében, 2006 tavaszán hat diák sikeres érettségit tett földrajzból.

megjelenésével járt együtt, amely kiegészítheti, egyes esetekben helyettesítheti is az alá-fölé rendeltségen alapuló, vagy lojalitást számon kérő kapcsolatokból származó jövedelmeket. Bár tagadhatatlan, hogy éppen a társadalmi differenciáltság, a viszonylag biztos és kiszámítható anyagi háttér az alapja annak, hogy a család hosszabb távú tervei, elképzelései között megjelenjen a következő generáció magasabb iskolai végzettségét célzó törekvés, azaz a továbbtanuló fiatalok legtöbbször, – de nem mindegyikük –, nem a legszegényebb, legkiszolgáltatottabb családok közül kerül ki.

„Hát most fel kell kötnünk a gatyánkat, még vállalnom kell több munkát, az biztos. Meg kell tennem mindent, hogy meglegyen mindene, mert gondolom elég sokba fog kerülni az az iskola, és nagyon igényes ő, én tudom, hogy nagyon válogatós a fiam. De ott majd megtanulja, a koleszos kaját, meg mindent. Legyen csak önálló minél előbb én azt mondom.

Ha ott megállja a helyét, akkor már elmondhatom, hogy bárhol megállja a helyét. Én gondoltam, hogy beadom egy gimnáziumba, és akkor van egy érettségije. De ezzel mégis van egy szakmája meg egy érettségije is. És ha elmegy esetleg egy közgáz egyetemre, akkor már neki kiszélesedett az út és neki már nem fog fájni a feje, hogy jaj most mi lesz, miből fogom eltartani a családomat. Amikor mentünk vele felvételizni, akkor mondtam neki, hogy szeretném, ha tanulna, mert elment ott egy ilyen öltönyös, bőrtáska fiatalember, látszott, hogy üzlet ember-féle, és akkor mondtam neki, fiam, látod szeretném, ha 5 év múlva te is így néznél ki.”

Térbeli mobilitás – a településen belül

A fentebb vázolt változások hatására egy erősen tagolt társadalom alakult ki a faluban. A gazdasági lehetőségek bővülésével a település életéből nem tűnt el a mélyszegénység, továbbra is több olyan család van, akik az éhezés szélén, napról napra élnek, akiknek az önkormányzat ad segínyt a mindennapi betevőre. Egyedül élő idős emberek, unokájukat nevelő nagymamák, sok gyermeket nevelő családok, tartósan betegek, szenvedélybetegek – azok, akik az ország más településein is nagy valószínűséggel a szegények közé tartoznának. De az ország egyik legszegényebb településén a legszegényebbnél lenni a nem megfelelő étkezést, sokszor éhezést, a fűtetlen, nyirkos lakást és a hiányos ruházatot jelenti.

Azok a családok, amelyek a transzfer jövedelmeken túl más, általában szezonális munkákból, a közfoglalkoztatásból származó bevételekhez is hozzájuthatnak már nem jelent gondot, hogy holnap vagy holnapután mi kerül majd az asztalra. Biztosak abban, hogy be tudják szerezni az alapvető élelmiszereket, megfelelő felszereléssel tudják elküldeni gyerekeiket az iskolába, esetleg egy autót is tudnak venni, amivel olcsóbban tudnak bevásárolni a közeli kisváros bevásárlóközpontjában.

A többségi társadalom jövedelmi, megélhetési körülményeihez viszonyítva még a falu elitjéhez tartozó tucatnyi család sem számít gazdagnak. Ebben a faluban az számít „gazdagnak”, aki komfortosítja, felújítja a házát, esetleg egy újat épít magának, mindig van üzemanyag az autójában, amivel bármikor el tud menni bevásárolni, vagy elintézni valamit, mindig tudja használni a mobiltelefonját, gyerekeit a térség bármelyik iskolájába nyugodt szívvel el tudja küldeni.

A hetvenes években zajló társadalmi differenciálódással ellentétben, napjainkban a társadalmi státusz emelkedéséből nem következik szükségszerűen az elköltözés, a térbeli mobilitás a településen belül történik. Elsősorban azért, mert az Alsószentmárton környékén elhelyezkedő falvak jelentős része nagyon hasonló helyzetben van, a kirekesztett települések térséggé szerveződése megállíthatatlan folyamatnak tűnik (Virág 2007), így az ezekre a településekre való átköltözés nem járna együtt státuszemelkedéssel. Viszont a térség jobb helyzetű településeinek ingatlanárjai, és az alsószentmártoni ingatlanárak között olyan mély szakadék van, hogy annak áthidalása még a település legmagasabb státuszú családjaitól is erőn felüli befektetést igényelne.

A családok differenciálódása települési térben jelenik meg. A korábbi cigánytelep a mai napig nem tűnt el, bár a hetvenes években a putrikat felváltó CS-házak mellett már csak néhány viskó áll, de azok a családok, akik a mai napig is a telepen laknak – nemcsak tényleges, hanem szimbolikus értelemben is – távol vannak a faluban egy térbe koncentrállódó intézményektől: a templomtól, az iskolától és az önkormányzati hivataltól. Az intézményekhez közeli utcákban – ahogy évtizedekkel ezelőtt is, jobb állapotú, nagyobb házakban, magasabb státuszú családok élnek, azaz a társadalmi differenciálódással párhuzamosan a településen belüli térbeli átrendeződés is zajlik.

Az, hogy napjainkban senki sem költözik el a faluból, más szempontból is megközelíthető. A településen élő családok anyagi helyzete csak az utóbbi években javult valamelyest, még mindenki emlékszik azokra az időkre, amikor csak a rokoni segítségnyújtás segítette át a családokat a nehezebb időszakokon. Az anyagi helyzet javulása is elsősorban olyan munkáknak köszönhető, amelyek folyamatosan változnak, és jelentős mértékben a helybeli családi, ismerősi hálózatokon alapulnak, a településhez köthetőek, így annak elhagyása a megélhetési viszonyok tekintetében is jelentős kockázattal járna. De a falu nemcsak az anyagi biztonságot nyújtja, hanem, ellentétben a többségi társadalom előítéletes, diszkriminatív megnyilvánulásaiival szemben, egy elfogadó társadalmi közeget is.

„Én nem akarok innen elmenni. Nem, a családi kötelék miatt... Itt mindenki mindenkire ismer. Nincs az, mint a városban, hogy csak... még a szomszédodat sem ismered. Te, én kimegyek, mindegy, hogy a falu másik végében lakik, és nem rokonom, mindenkivel tudok beszélni. Már úgy érte, hogy ez azért jó, mert az emberek lelki betegek lennének, ha nem ez lenne, hogy nincs kivel megbeszélni a problémát. Legyen az jó, az öröm, mi mindent megbeszélünk, a rossztól kezdve. És ugye sokan orvoshoz mennek... mi nem járunk orvoshoz, nekünk ők az orvosok. Mi megbeszéljük egymással a bajainkat, vagy akármi legyen. Ha van valami, akkor segíünk egymásnak, ha meg nem, akkor egy kis lelki is, hogy na figyelj, a következő alkalommal jobb lesz!

Kellene az emberek, kellene a rokonok, az ismerősök. Létfontosságú a mai világban, mert mi biztosít arról, hogy elmegy, és a gyerekek tényleg tanulni fognak, és fölveszik, amikor országszerte munkanélküliség van. Ha kimegyek, jön valaki, azt mondja: szia Évi! Nem azt mondja: Jó napot kívánok. Fontos az a kapcsolat, főleg a mai világban. Sokan Siklósról is visszajönnek ide, mindenki. Ha én őket látom... ide jönnek mulatozni, mert ott nem érzik jól magukat. Akármi, valamilyen ünnep van, már ők itt vannak, itt tudják magukat kitombolni. Nem tudnak ott ám... itt nincs az... itt úgy táncolsz, ahogy te akarsz, itt úgy vagy öltözve, ahogy te akarsz.”

ÖSSZEGZÉS

Alsószentmártonban az etnicitástól független szelektív migrációnak köszönhetően a nyolcvanas évekre etnikailag homogén, alacsony társadalmi státuszú, iskolázatlan népesség koncentráldott, de ebben az időszakban a cigány férfiak és nők még olyan munkahelyeken dolgoztak, ahol találkoztak, kapcsolatokat alakítottak ki a többségi társadalom tagjaival. Gyerekeik még olyan iskolában tanultak, ahol bár egyre kevésbé, de más társadalmi csoportok képviselői is jelen voltak, habár a gyerekek esélye a magasabb iskolai végzettség elérésére eleve reménytelen volt, de az intézményben találkozhattak más társadalmi mintákkal. Ebben az időszakban az alsószentmártoni családok többségének helyzete a társadalom alsó osztályához közelített.

A nyolcvanas évek közepétől, a rendszerváltást követő gazdasági válság hatására, a településen élő iskolázatlan népesség a munkaerőpiacon feleslegessé vált, a szabad iskolaválasztás bevezetésével a körzeti iskolában csak alacsony státuszú cigány gyerekek maradtak, a többségi társadalom elutasító-kirekesztő magatartása erősödött a településen élőkkel szemben. Ez a társadalmi helyzet ahhoz hasonló, amit más kirekesztett települések esetében „underclass” pozícióként jellemeztek (Ladányi–Szelényi 2004).

A többségi társadalom azzal, hogy kirekesztette a falu egész társadalmát, egyben szabad utat engedett annak, hogy a település maga szervezze meg mindennapi világát, életét, alakítsa ki saját szabályait. Az önálló önkormányzat megalakulásával, a pályázati lehetőségek bővülésével, a térség gazdaságának fejlődésével megjelenő források, lehetőségek, és azok elosztása is ezekhez a szabályokhoz igazodott, amelyek megváltoztatták a településen belüli társadalmi kapcsolatokat is. A településre érkező transfer jövedelmek elosztása, az alkalmi munka lehetőségéhez való hozzáférés, az időszakos munkavállalás és továbbtanulási lehetőségek a településen élő családok közötti társadalmi differenciálódáshoz vezetett. Ennek következtében megváltozott a családok közötti kapcsolatok jellege: a korábban jellemző, szolidaritáson és reciprocitáson alapuló megkötő kapcsolatok visszaszorultak, helyüket az alá-fölrendeltségen alapuló, kliens-patrónus jellegű kapcsolatok váltották fel.

A hetvenes években lezajlott és a kilencvenes évek közepétől elinduló társadalmi differenciálódás egy másik szempontból is jelentősen különbözik: míg a hetvenes években azok a családok, akiknek jobban ment, a többségi mintát követve elhagyták a települést, addig napjainkban már az anyagilag megerősödő családok sem tudnak/akarnak elköltözni a településről, a differenciálódás a településen belül zajlik, ami a térbeli elhelyezkedésben is megjelenik. Ennek eredményeképpen ma sikeres vállalkozók, tanítók és óvónők élnek a faluban, mégis mindezt a többségi társadalom egész csoportot sújtó, erős előítélete és elutasító magatartása kíséri.

A többségi társadalom évtizedes kirekesztő politikájának hatására Alsószentmártonban a többségi társadalom intézményeihez, szervezeteihez, a mindennapi élet mintáihoz csak laza szálakkal kötődő sajátos társadalomszerkezet alakult ki, amely belső szabályok alapján működteteti intézményeit, a családok ezekhez igazodva élik mindennapjaikat, a beköltözőknek, a falu intézményeiben munkát vállalóknak is ezekhez kell alkalmazkodniuk.

Felvethető kérdés, hogy vajon az esettanulmányban bemutatott példa egyedi eset, vagy az elmúlt években más kirekesztett, gettósodott településeken is hasonló változások indultak-e el? Véleményem szerint: az elmúlt évtized társadalompolitikája, a több-

ségi társadalom kirekesztő, előítéletes magatartása – amely nemcsak az egyéneket, hanem egész településeket is stigmatizál –, az oktatásban zajló nagyon erős szegregációs folyamatok, a gazdaság területi egyenlőtlenségei, a foglalkoztatási és munkaerő-piaci integrációt célzó programok kudarcának eredményeként napjainkban, elsősorban a hátrányos helyzetű területek etnikailag homogén falvaiban, nagyon hasonló helyzettel találkozhatunk.

IRODALOM

- Csalog Zs. (1979): Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. *Kritika*, 10: 13–16.
- Durst J. (2002): „Innen az embernek jobb, hogyha meg is szabadul”. Megélhetési stratégiák egy kistalusi cigány közösségben. *Esély*, 4.
- Faludi A. (1964): *Cigányok*. Budapest: Kossuth.
- Fleck G.–Virág T. (1999): *Egy beás közösség múltja és jelene*. Budapest: MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 52.
- Havas G. (1976): Faluba faluvá növekedés – egy kivételről. In Kemény I. szerk.: *Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*. Budapest: MTA Szociológiai Kutató Intézet.
- Havas G. (1982): A Baranya megyei teknővájó cigányok. In Andor M. szerk.: *Cigányvizsgálatok*. Budapest: Művelődéskutató Intézet, 61–140.
- Havas G. (1999): A kistelepülések és a romák. In Glatz F. szerk.: *A cigányok Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 163–203.
- Havas G.–Kemény I.–Liskó I. (2002): *Cigány gyerekek az általános iskolában*. Budapest: Oktatókutató Intézet–Új Mandátum.
- Kovács É. (2007): Aprófalú-e a lengyári telep? In Várad M. szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Janky B.–Kemény I. (2004): *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest: Gondolat.
- Ladányi J.–Szelényi I. (2004): *A kirekesztettség változó formái*. Budapest: Napvilág.
- Kerteszi G. (2000): A cigány foglalkoztatás leépülése és szerkezeti átalakulása 1984 és 1993 között. *Közgazdasági Szemle*, május: 406–443.
- Messing V. (2006): Lyukakból szőtt háló: háztartások közötti támogató kapcsolatok roma és nem roma szegények körében. *Szociológiai Szemle*, 2: 37–55.
- Tamás E.–Révész T. (1977): *Búcsú a cigányteleptől*. Budapest: Kossuth.
- Várad M.M. (2004): Zárványosodó munkaerő-piaci struktúrák és megélhetési stratégiák. In Pritz P.–Johancsik J.–Baranyainé Szabó P. (szerk.): *A tudomány a gyakorlat szolgálatában*. Budapest: MTA, 36–54.
- Virág T. (2006): A gettósodó térség. *Szociológiai Szemle*, 1: 60–76.
- Virág T. (2007): „Ez itt a reménytelenség vidéke” – falvak a Dráva mentén. In Várad M. szerk.: *Kistelepülések lépéskényszerben*. Budapest: Új Mandátum.
- Wilson, W.J. (1987): *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Wilson, W.J. (1997): *When Work Disappears: The World of the New Urban Poor*. New York: Vintage Books.

TÁJÉKOZÓDÁS

TÚL AZ ÉLMÉNYTÁRSADALMON? – avagy az élménytársadalom másfél évtizede*–

ÉBER Márk Áron

Ph.-D hallgató, ELTE TáTK
H-1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a.; e-mail: ebermark@t-online.hu

KETTÉHASADT SZAKTUDOMÁNY?

Nehéz volna tagadni, hogy a kortárs társadalomkutatásban ritkán találkozunk olyan kellően alapos empirikus munkával, amely egyúttal nagyívű és kiérlelt társadalomelméleti koncepcióval kapcsolódna össze. Merton óta az empirikus szociológusok szemei előtt a középszintű elméletek részletmunkálatainak ideája lebeg, a leggyakrabban még a nemzetközi kutatási projektek esetében is csak egy-egy szűkebb szakterület kiemelt összefüggésének vizsgálatáról van szó. Kortárs elméletalkotóknak egyfelől az új perspektívákat megnyitó, plauzibilisnek tetsző hipotézisek megfogalmazóit, másfelől a grandiózus társadalomelméletek fogalmi-logikai építőmestereit tekintjük, bár utóbbiak száma jelentősen csökkenni látszik Parsons, Foucault, Luhmann és Bourdieu halála, Giddens „pályaelhagyása”, Habermas – filozófiai kérdésfeltevésekhez történő – visszavonulása óta. Kevés jele mutatkozik annak, hogy az egyre mélyülő szakadék még egyáltalán áthidalható volna. Ki lehetne ma egyáltalán hídverő? Ki kapcsolhatná még össze e két, egyre inkább specializálódó oldalt úgy, miként azt Peter M. Blau vagy Pierre Bourdieu tette?

A nyolcvanas évek életstílus-kutató irányzatának képviselőjeként Gerhard Schulze (az empirikus társadalomkutatás módszertanának bambergi professzora) éppen erre tett kísérletet. Eredetileg 1992-ben megjelent *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart (Élménytársadalom. A jelenkor kultúrszociológiája)* című művét a 2005-ös újrakiadás teszi aktuálissá, melyhez a szerző – a változatlanul hagyott fejezetek elé – egy, a koncepcióval újra számot vető bevezetést is kapcsolt

* A címválasztás Ulrich Beck *Túl renden és osztályon?* című nagy hatású tanulmányára, valamint Kapitány Balázs *A rizikótársadalom másfél évtizede* címmel a *Szociológiai Szemle*-ben megjelent ismertetésére utal (Beck 1983; Kapitány 2002). E szöveg egy terjedelmesebb tanulmány fő gondolati fonalának összefoglalása (Éber 2007); munkámhoz nyújtott segítségükért, észrevételeikért és hasznos tanácsaikért köszönetet szeretnék mondani Wessely Annának, Felkai Gábornak, Bognár Bulcsunak, Némedi Dénesnek, Somlai Péternek, Tardos Róbertnek, Kapitány Balásznak, Weiss Jánosnak, Berger Viktornak és – nem utolsósorban – e szöveg két lektorának.

(Schulze 1992, 2005).¹ A mű első hallásra meglehetősen megdöbbentő címe még a „fogyasztói társadalom” napos oldaláról szőtt lapos és populáris fejtegetést is rejthetne, ennél azonban jóval többről van szó. Schulze a nyolcvanas évek közepén kezdte meg főként a kulturális fogyasztásra koncentráló empirikus vizsgálatát, melyre az élménytársadalom kordiagnózisa mellett egy átfogó kulturális struktúraelméletet is felépített.²

Központi tézise szerint a nyolcvanas évek Németországára (tágabban: a fejlett Nyugatra) vonatkozóan a javak és szolgáltatások szűkösségéből kiinduló társadalomelméleti gondolkodás idejémműlttá vált. A második világháborút követő gazdasági prosperitás, a jóléti rendszerek kiépítése a korábbi létviszonyokhoz mérten példátlan helyzetet teremtett: az élet anyagi feltételeinek biztosítottága következtében az egyének korábban másodlagosnak tekintett kérdésekkel kezdenek foglalkozni. Amikor a túlélés, illetve a „megélhetés” már nem jelent gondot, fokozottan vetődik fel a kérdés: *hogyan* kell úgy élni, hogy életüket értelmesnek és élményekben gazdagnak találhassák.

Márpedig ha a legfőbb egzisztenciális gondok már nem az élet fenntartásának szükségességéből és nehézségeiből adódnak, hanem az élet *értelemmel és élményekkel telítésének vágyából*, akkor annak a társadalom alapszerkezetére is hatással kell lennie. Schulze felhívja a figyelmet, hogy a fogyasztás, illetve a kulturális fogyasztás mintája a társas jelentésadás folyamatán keresztül nagy szerepet játszik a társadalom integrációjában is (vö.: Douglas–Isherwood 1998; Wessely 1998; Wessely et al. 2001). Nem pusztán az élvezetek hajszolásáról, a hedonizmus térhódításáról van tehát szó, hanem az életmód, illetve az élményszerzés módjának jelentőség-növekedéséről, valamint társadalomformáló erejének megnövekedéséről. „Az »élménytársadalom« egy olyan relatív állítást megfogalmazó koncepció, amely történeti és interkulturális összehasonlításban viszonylag nagy jelentőséget tulajdonít az élményeknek a társadalmi világ felépítésében. Abszurd volna ezt az aspektust az egésznek nyilvánítani. Egy társadalmat nem lehet ugyanolyan értelemben élménytársadalomnak (vagy munkatársadalomnak, kockázattársadalomnak, kultúrtársadalomnak stb.) nevezni, ahogyan a mindennapi életben egy almát almának nevezünk. A cím nem azt állítja, hogy ez a társadalom élménytársadalom, hanem azt, hogy sokkal inkább az, mint bármi más; még hozzá oly mértékben, hogy érdemes a szociológiai elemzést erre az aspektusára összpontosítani” (Schulze 1992: 15).

1 Vö. a magyarul megjelent fejezetekkel: Schulze 1998, 2000; valamint ismertetésekkel és elemzésekkel: Wessely 1996; Berger 2007; Éber 2007a, 2007b.

2 A koncepció ezért az elméleti szakemberek mellett az empirikus társadalomkutatók figyelmét is joggal keltheti fel. Miként lektorom fogalmazott, „Schulze munkájának unikális jellegéhez nagyban hozzájárul, hogy személyében a szociológia módszertanának nagy tudású professzora és kitűnő művelője írt egy elméletileg jól megalapozott empirikus kutatásokra épülő tanulmányt, [...] a monográfia kritikus elemzője aligha hagyhatja figyelmen kívül az empirikus hátteret.” Egyetértek lektorom észrevételével, egyúttal írással kapcsolatos hiányérzetét is tökéletesen meg tudom érteni, hiszen az alábbiakban nem térek ki Schulze kutatásának metodológiai kérdéseire, az alkalmazott módszerek és eljárások kritikai vizsgálatára, valamint az elméleti keret, illetve a mű fő téziseinek a módszertani apparátussal történő szembesítésére. Könyve végén Schulze egy igen részletes és terjedelmes függelékben mutatja be vizsgálati eszközeit és fejti ki metodológiai megfontolásait (Schulze 1992: 555–729). Ennek áttekintése és kritikai vizsgálata egy másik írás tárgyát képezhetné – talán egy e sorok írójánál gazdagabb kutatói élet-tapasztalattal bíró szerző tollából.

A SZINTEK ELTOLÓDÁSA ÉS A LEHETŐSÉGEK GYARAPODÁSA

Schulze kiindulópontja – és koncepciójának elnevezése – Ulrich Beck *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne* címmel 1986-ben megjelent munkájára emlékeztethet bennünket (Beck 1986 vö.: Némedi 1988; Kapitány 2002). A hasonlóság nem véletlen, a Kockázattársadalom szerzője az élménytársadalom-koncepció kidolgozása idején Schulze közvetlen kollégája volt Bambergben. Közös kiindulópontjuk, hogy a második világháborút követő évtizedekben Nyugat-Németországban a társadalmi szintek felfelé tolódásával (a „felvonóhatással”) valamennyi nagycsoport életkörülményei javultak, a munkásosztály szociális helyzete is stabilizálódott. Az egyenlőtlenségek mértéke ugyan nem csökkent, de jelentőségéből – a társadalmi észlelés és cselekvés vonatkozásában – sokat veszített.³ Egyetértenek abban, hogy „a szintek eltolódásával (egyebek mellett a gazdasági fellendüléssel, az oktatási expanzióval) a szubkulturális osztályidentitások fokozódó mértékben elenyésznek, a »rendi« színezetű osztályhelyzet hagyománya elvész, és megindul az élethelyzetek és életutak *diverzifikálódása* és *individualizálódása*, amely a társadalmi osztályok és rétegek hierarchia-modelljét aláássa, valóságtartalmát pedig mindinkább kérdésessé teszi” (Beck 1983: 38 – kiemelés az eredetiben). Amíg azonban Beck a gazdagságot egyenlőtlenül elosztó „ipari-”, illetve „hiánytársadalom” [Mangelgesellschaft], valamint a kockázatokat már egy másfajta logika szerint elosztó „rizikótársadalom” elkülönítéséből indult ki (Beck 1986: 12–29), addig Schulze a „szűkösség társadalmával” [Knappheitsgesellschaft] a „bőség társadalmát” [Überflugesellschaft], vagyis az „élménytársadalom” állította szembe.⁴ Az azonoságokra koncentrálva számos *közös* vonást találhatunk,⁵ ám összességében „hiánytársadalom” és „élmény-”, illetve „kockázattársadalom” megkülönböztetései közös pontból kiinduló *divergáló* koncepciókat eredményeztek.

Schulze szerint az élménytársadalom a mindennapokban tapasztalható lehetőségek páratlan kibővülésével veszi kezdetét.⁶ E folyamat négy dimenzióját emeli ki.

(1) A lehetőségtér megnövekedésének – Schulze szerint – a lehető legtágabb értelemben vett *kínálat* robbanásszerű felfutása a legfontosabb tényezője. „Időközben a mindennapi élet valamennyi területét mint piaci szegmenseket, ajánlatokkal vették körbe. Választhatunk, bármiről legyen is szó: ételről, lakásról, háztartásvezetésről,

3 Beck 1983-as *Túl renden és osztályon?* című tanulmánya után három évvel már kérdőjel nélkül ír az osztály-, a rend- és a rétegfogalom kritikájáról, illetve az ezt előfeltételező felvonóhatásról. Vö.: *Túl osztályon és rétegen* (Beck 1983, 1986: 121–160).

4 A szembeállítás látszólagos túlfeszítését az eltérések hangsúlyozásának szándéka vezérelte: „Csak a szegénység társadalmával szembeállítva válik világossá, mit jelent egy jóléti társadalomban élni” (Schulze 1992: 55). Szűkösség és bőség társadalmának szembeállítását lásd még: Schulze 1992: 14, 22, 67–71, 402–403.

5 „A Nyugat magasan fejlett, gazdag jóléti államaiban kettős folyamat megy végbe: egyfelől a »mindennapi kenyérért« folytatott harc – az anyagi ellátottságnak egészen a 20. század első feléig tapasztalható szintjéhez és az éhséggel fenyegetett harmadik világhoz képest – elveszítette mindent beárnyékoló kardinalisprobléma-jellegét és sürgősségét. Az éhség helyébe sok ember számára a »pocak« »problémái« léptek” (Beck 1986: 27). E kettős folyamat – Beck által itt jelzett – első aspektusa tulajdonképpen a schulzei koncepció kiindulópontja.

6 A lehetőségek kibővülésének folyamatára vonatkozóan Schulze megelégszik annyival, hogy utal a kortárs nyugati fogyasztás- és szabadidő kutatás gazdag szakirodalmára (Schulze 1992: 54–58).

szórakozásról, művelődésről, önismeretről, utazásról, egészségről, informálódásról stb.” (Schulze 1992: 56).

(2) A kínálati áradattal együtt bővült ki a fejlett Nyugat emberének *keresleti képessége* is. A Schulze (és Beck) hivatkozta források szerint e tényező mindkét komponense – a reáljövedelem és a konzumálásra számítható szabadidő – stabilan nőtt, miközben a munkával töltött idő rövidült. A fogyasztási esélyegyenlőtlenségek ugyan továbbra is fennállnak, azonban az önfenntartás szempontjából elengedhetetlen javakra fordított kiadások arányaikban jóval kisebb megterhelést jelentenek a személyes-családi költségvetésnek. A növekvő vásárlóerő és az ezzel összefüggésben felszabaduló idő felhasználásának lehetőségei együttesen a kereslet megnövekedését és az exkluzív ajánlatok relativizálódását eredményezik. „Világ körüli utak, luxusautók, saját otthon, kifinomult berendezési tárgyak, drága ékszerek, előkelő éttermek – ami tegnap a felső tízezer kiváltsága volt, mára a társadalmi-gazdasági középhelyzet bevett mércéje lett” (Schulze 1992: 57).

(3) A piacgazdaság jelen viszonyai között a javak és szolgáltatások *hozzáférhetőségének* – a kínálat és a kereslet által szabott kereteken túlmutató – egykori korlátozottsága mára az emlékezet homályába vész. „A diszkók előtti ajtónálló az utolsó üdvözlő a középkorból, ahol a szabad cserét írott és íratlan rendi szabályok, céhrendeletek és feudális korlátozások akadályozták” (Schulze 1992: 57). Ugyan a szimbolikus tőke elsajátítása terén inkább csak elvben beszélhetünk a hozzáférési korlátok jelentőségvesztéséről – gondoljunk csak a gazdasági tőkét hamarjában felhalmozó, ám az emelkedettebb körökben inkább csak „felkapaszkodtként”, „parvenüként” értékelt *self-made man*-ekre –, a fogyasztási javak és szolgáltatások elsajátítása tekintetében szemlátomást teljességgel elhárultak az akadályok. (4) A társadalmi világ *alakíthatóságára* vonatkozó képzet széles körű elterjedése a negyedik folyamat: „A lélek, a kapcsolatok, a család, az életpálya, a test – mindez növekvő mértékben *megcsinálható, javítható, módosítható*” (Schulze 1992: 58 – kiemelés tőlem). A potenciális identitáskonstrukciók, élettervek, karrierprojektek, partnerkapcsolatok, politikai irányvonalak túlkínálatában a szubjektum fokozott választási szabadság, sőt *döntési kényszer* előtt áll. A társas valóság formálható aspektusának térnyerésével állandó lehetőséggé lesz a választás mellett a változtatás, az (át)alakítás opciója is. Miután a társadalmi valóság „konstruálhatóságának” képzete a mindennapi gondolkodásban is rendkívül elterjedt, a lehetőségtér kitérülésével az élménytársadalomban az emberek mind szélesebb rétegei tapasztalják meg a korábban egyszer és mindenkorra adottnak és megváltoztathatatlanak tekintett jelenségek flexibilissé válását, átszabhatóságát.

Amíg a szűkösség társadalmában a társadalmi cselekvésre döntő befolyással bír a *situáció*, vagyis a valóság objektív meghatározottságú aspektusa, addig Schulze szerint az élménytársadalomban a cselekvést szűk keretek közé szorító situációs kényszer veszt jelentőségéből és felértékelődik a szubjektivitás cselekvésformáló szerepe. Szemben a szűkösség társadalmára jellemző „*kifelé irányuló*” cselekvéssel, mely az egyén számára külsődleges cél elérése érdekében a situációra vonatkozik, a „*befelé irányuló*” cselekvés célja a szubjektumban megjelenő, és csak az ő számára érzékelhető *élmény* kiváltása. Ez utóbbi esetben a cselekvés tehát közvetlenül arra irányul, hogy a szubjektum valamit *megéljen, átéljen*. „A kifelé irányuló életfelfogás alapján például akkor tekintik megvalósultnak a célt, hogy az embernek gyermekei legyenek, ha a gyerekek megszülettek; a befelé irányuló életfelfogásban viszont jellemzően csak akkor,

ha a gyerekek a szülőket boldoggá is teszik, vagy legalább nem mennek nagyon az idegeikre” (Schulze 1992: 37).

A befelé irányuló, azaz „*élményorientált*” cselekvés „szemben áll az elhalasztott kielégülés cselekvésmintájával, amelyre jellemző a spórolás, a hosszú udvarlás, a szívós politikai küzdelem, a megelőző magatartás minden formája, a kemény edzés, a munkában gazdag élet, a lemondás és az aszkézis. A cselekvések e típusánál a boldogság reménye a távoli jövőbe vetődik, míg az élményorientált cselekvésnél az igény halogatás nélkül az aktuális cselekvésszituációra irányul” (Schulze 1992: 14).⁷ A bőség társadalmában az egyének tipikus önképe is megváltozik: „A cselekvő önmagát nem morális lényként tapasztalja meg, mint egy távoli célért küzdő harcos, egy jobb világ vízióját dédelgető elnyomott, mint a túlélés művésze vagy a kötelességek rabja” (Schulze 1992: 58–59). Ehelyett „az életfelfogások legkisebb közös nevezője a szép, érdekes, szubjektíve érdekesnek tartott élet megformálásának eszménye” (Schulze 1992: 37). A szép élet projektje fokozott „befelé irányultságot” igényel, hiszen a „szépség” nem általánosan meghatározott fogalom; éppen ellenkezőleg mindenkor a szubjektum értelemadása során konstituálódik, a szubjektum önmegtapasztalásából ered: „[A] befelé irányultság: élményre orientálódás. A szép élet terve az élményszerzés terve” (Schulze 1992: 38). Schulze a „szépség” mellett a „boldogság” fogalmát is belefoglalja az élmény képzetébe. „Az élményorientáció a boldogság keresésének legközvetlenebb formája” (Schulze 1992: 14). Míg korábban csak szűk, privilegizált csoportokra volt jellemző az élményorientáció, addig a nyolcvanas évekre a népesség egyre szélesebb rétegeire is érvényessé vált, egyre nagyobb részt foglal el a cselekvők időfelhasználásából, és a mindennapi élet mind több területére kiterjed. Már nemcsak a szabadidőre korlátozódik, hanem a munka világát is áthatja: egyre inkább az élményigények válnak az élet értékének mérőeszközzé (vö.: Bauman 2005: 227–229). Schulze szerint „Az »éld meg az életed!« korunk kategorikus imperatívusza” (Schulze 1992: 59).⁸

AZ ÉLMÉNY FOGALMA ÉS JELENTŐSÉGE

Az „élet megélésének” szókapcsolatában tetten érhető az alapvető tapasztalat, miszerint e folyamat során valami „kívülről” „belülre” kerül. A „megélés”, az élményszerzés folyamata egy külső adottságot feltételez, amelyet megélve élményre teszünk szert. Ez a felfogás az élményt a „benyomás” fogalmával rokonítja, és a szituációt egy olyan „viaszpecsétként” képzelem el, amely meghatározott benyomást tesz a szubjektumra. Schulze ezt a bevett nézetet az élmény „naiv benyomáselméleteként” tárgyalja

7 A szűkösség társadalmára vonatkoztatva Schulze szavai mögött könnyen felfedezhetjük Max Weber „evilági aszkézis” fogalmát. (Weber 1982). Hasonlóan Schulzéhez, Bauman is a „munkaetikától” a „fogyasztás esztétikájáig” ívelő (késő) modern korról ír (Bauman 2005).

8 Hankiss Elemér hasonló álláspontot foglal el, amikor a fogyasztói civilizációkat „proletár reneszánszként” értelmezi. Hankiss a proletár reneszánsz beköszöntével többek között az értékek és magatartásformák alapvető átalakulására figyelmeztet. Míg a hagyományos európai civilizációban a „Szeresd felebarátodat!”, „Áldozd föl magad!”, „Korlátozd vágyaidat!”, „Dolgozz!” normái voltak meghatározók, addig a fogyasztói civilizáció a „Szeresd önmagad!”, „Valósítsd meg önmagad!”, „Éld ki szabadon a vágyaid!”, „Élvezd az életet!” célkitűzéseitől hangos (Hankiss 1999: 26).

(Schulze 1992: 42–43). E népszerű felfogás szerint a szép élményekhez elsősorban a szituáció olyan megszervezésére van szükség, amely a – kimondatlanul passzívnak tekintett – szubjektumra hatással lesz: „Drága utazásokon kell részt venni, előkelő szolgáltatásokat kell igénybe venni, ha szép élményekre vágyunk!” Mindez azt sugallja, hogy szép élmények döntően a szituáció menedzsmentje révén szerezhetők. Az egyre gyarapodó élménypiacon megjelenő élménykínálat – a szolgáltatók érdekeit szem előtt tartva – szintén azt a látszatot igyekszik kelteni, mintha az élményszerzés kulcsa a szolgáltatások, illetve a javak fogyasztásában rejlene.

Schulze szerint ez a naiv beállítódás nagyban leegyszerűsíti az élményképződés folyamatát, hiszen az élmény a szituáció és a szubjektum *kölcsönhatása* révén jön létre. Schulze ezért az élmény „feldolgozáselméletét” javasolja: „Az élményeket a szubjektum nem befogadja, hanem előállítja. Ami kívülről jön, csak feldolgozva válik élménnyé. A benyomások elszenvedésének gondolatát az asszimiláció, a metamorfózis, az alakító elsajátítás képzeiteivel kell felváltanunk” (Schulze 1992: 44). Ebben a megközelítésben tehát a szubjektum passzívból aktív szereplővé, benyomások „elszenvédőjéből” saját élményeinek „konstruktórévé” válik (Schulze 1992: 43–46). „A feldolgozás fogalma két tényezőre hívja fel a figyelmet: az anyagra és a megformálásra” (Schulze 1992: 44). Ebben a megközelítésben a szituáció szerepe tehát a legjobb esetben is csak az élményanyag felkínálására szűkül le, amelyet az alakítóképeséggel felvértezett szubjektum a feldolgozás során élménnyé formálhat. „Ötvenezer néző közül a stadionban egy sem éli meg a gólt ugyanúgy, mint egy másik. Mindnek ugyanazon anyaggal van dolga, ám az különböző [szubjektív] kontextusokkal lép kölcsönhatásba” (Schulze 1992: 45).⁹

Az egyént körbevevő szituáció jelentőségének további lefokozásával jár együtt az is, hogy Schulze szerint az élményanyag nem csak a szituációból származhat. „A múzeumban képtől képig haladva sokan szinte semmi olyat nem élnek át, aminek még köze lehet a tárlat gazdag anyagához. A teljesen elszigetelt embereknek ezzel szemben intenzív élményeik vannak, holott nem áll rendelkezésükre semmilyen külső anyag: vagy korábbi élményeiket dolgozzák fel újra, vagy önmagukkal foglalkoznak (feltéve, hogy a kettő között különbséget tehetünk). Azt is mondhatnánk: az emberek önmagukat teszik saját élményanyagukká” (Schulze 1992: 44).

Az élménytársadalom szubjektumai „(egyebek mellett) élmények formájában valószínűsítik meg önmagukat. A két fogalom – a szubjektumé és az élményé – úgy szerepel ebben a munkában, hogy az »A-nak élményei vannak« kijelentést helyettesítheti az »A (részben) élményekből áll« kijelentés” (Schulze 1992: 46). Az élmények reflexiója tehát tulajdonképpen önreflexió, így a szubjektum az élmény megfigyelése során *önmagát figyel meg*. „A mindennapi felfogásnak megfelelően az élményorientáció arra irányul, hogy az ember *birtokoljon* valamit; ezt tulajdonképpen olyan szándékként is felfoghatjuk, hogy valakivé *váljon*. Ebben a szándékban az eredeti élmény és a reflexiós élmény is ott van: egy olyan szubjektív folyamatnak kell végbemennie, amelynek révén önmagunkat megfigyelve elmondhatjuk, hogy tetszünk magunknak. A szép élet projektje az önmegfigyelés meghatározott formájának projektjeként lepleződik le”

⁹ Természetesen találunk „közös vonásokat” is az élmények között (például húszezer ember örül, húszezeret kínosan érint, míg a fennmaradó tízezer közömbösen éli meg a gólt). Az élményelmélet szociológiai jelentősége éppen e „közös vonások” vizsgálatánál kezdődik.

(Schulze 1992: 46 – kiemelés az eredetiben). A szubjektum önmagát teszi saját élményanyagává, korábbi élményeire újra és újra reflektálva valójában *önmagát dolgozza fel, és írja át időről időre*.

Bár az élmény alapvetően szubjektív jellegű, azok fel- és átdolgozása társas kontextusban történik: az emberek visszaemlékezéseik során nyelvi formába öntve konstruálják meg élményeiket, a létrehozott történetekkel együtt értelmezik, értékelik is megéléseiket. Schulze a szubjektumok által létrehozott és csatlakozásukkal megerősített interszubjektív mintákat „közös vonásoknak” nevezi. Ezek olyan *kommunikatív úton létrejövő társas jelenségek*, amelyek nagyszámú szubjektum élményvilágának közös pontjaiként kristályosodnak ki. Mindez nem áll ellentétben a szubjektumok belső világának jelentőség-növekedésével: ugyanúgy nem antitézisei egymásnak, mint ahogy az előrehaladó individualizációs folyamat sem mond ellent a kollektív mintázatok létének.¹⁰ Mivel az individualizációs folyamat eredményeképpen a szubjektumok egyre nehezebben tájékozódnak – érvel Schulze –, így fokozottan igénylik az olyan interszubjektív mintákat, amelyekre támaszkodva egyéni élményvilágukat kibontakoztathatják. Ezek a közös vonások mellett, hogy interszubjektív mintázatokat alkotnak, Schulze felfogása szerint az „objektív valóság” részévé válnak.

A társadalmi cselekvők jelentésadásaik során egyszerre igazodnak a társadalmi jelenségek előzetesen adott értelemtartalmaihoz és termelik azokat – változatlan vagy némileg megváltozott formában – újra. A cselekvők messzemenőig szubjektív élmény- és tudáskonstrukciói összefonódva interszubjektív struktúrákat építenek fel, amelyek természetesen vissza is hatnak a szubjektív elképzelésekre.¹¹ A valóság társadalmi felépítése egyaránt érvényes az egyének szubjektív valóságára és a társadalom objektív realitására. „Amennyiben az emberek a normalitásról alkotott elképzeléseiknek megfelelően cselekszenek, tendenciáját tekintve olyannak építik fel a valóságot, amilyennek azt elképzelik” (Schulze 1992: 242).

BIZONYTALANSÁG VAGY CSALÓDÁS

Mivel a szubjektumoknak a társadalmi valóságról, illetve az abban adódó problémákról alkotott elképzelései jelölik ki a cselekvésorientációjuk lehetséges irányait, a társadalom struktúráinak újraalkotását is a szubjektív valóság- és identitáskonstrukciók értelemadó folyamata révén szervezett cselekvés végzi. Amennyiben a bőség társadalmába érve megváltoznak a cselekvés előtt tornyosuló problémák, s ezzel összefüggésben a tipikus cselekvésorientáció is átalakul, akkor mindennek a társadalom szerveződésében, a társadalmi strukturálódás elveiben is testet kell öltenie.

Az élménytársadalomban az „elbizonytalanodástól”, illetve a „csalódottságtól” való félelmek képezik a cselekvés előtt tornyosuló legfőbb problémákat (Schulze

10 Schulze itt a Beck által kifejtett individualizációs tézis és az élménytársadalom társas alakzatainak látványos ellentmondását oldja fel (Schulze 1992: 75–78, valamint Beck 1983, 1986: 121–160).

11 Szembetűnő e gondolkodásmód párhuzama a fenomenológiai tudásszociológiával: az emberek szubjektív valósága az egyik oldalról externalizálódik, objektíválódik, intézményesül és legitimálódik: létrehoz egy interszubjektív, illetve objektív társadalmi valóságot, miközben ez utóbbi – a másik oldalon – az egyénekbe internalizálódva és habitualizálódva újratertemti a szubjektív valóságokat (vö.: Berger–Luckmann 1966; Berger 2007: 39–40; Éber 2007b: 64).

1992: 60–67).¹² „Csak fokozatosan tudatosul számunkra, hogy nem minden probléma végéhez, hanem új és szokatlan nehézségekhez érkeztünk el. Ezért érdekes a helyzet szociológiai szempontból is, hiszen a nehézségeknek struktúráképző hatásuk van függetlenül attól, hogy hiányból vagy bőségből adódó problémákról van-e szó. [...] Egy élményprojekt elején a bizonytalanság, a végén a csalódás kockázata áll” (Schulze 1992: 14). A lehetőségek gyarapodásával, az élménykínálat kiszélesedésével együtt jár a szubjektum és a szituáció újszerű viszonya is: a szubjektum majd minden helyzetben döntés előtt áll. Ebben a helyzetben fokozottan szüksége van olyan szempontokra, amelyek segítségével jelentése és jelentősége szerint tipizálhatja a mindennapi élet világát, cselekvési sémákat dolgozhat ki (Berger–Luckmann 1966: 19–46). Schulze szerint egy efféle osztályozási rendszer kialakításához szükséges vonatkoztatási pontokat az egyén jobbára élményeinek, ízlésének önreflexiós folyamatából merítheti. Ám ez az önvizsgáló folyamat könnyen ingoványos terepre viheti. A „milyen is vagyok valójában?”, illetve „mit is akarok tulajdonképpen?” típusú kérdések könnyen teljes elbizonytalanodáshoz vezetnek. Ha ugyanis az egyén nem tud határozott válaszokat adni a szüntelenül újra-felvetődő kérdésekre, végtelen regresszusba kerül és szorongani kezd: „Biztos, hogy éppen ez lesz a legmegfelelőbb a számomra?”, „Vajon melyik lehetőséget kellene választanom a számtalan közül?”¹³

Schulze szerint a szubjektum ebből az elbizonytalanító gondolati körből egyrészt úgy igyekszik kimenekülni, hogy a sokféle értékkel szemben az esztétikai elveket részesíti előnyben; ez vezet a „mindennapi élet esztétizálásához” (Schulze 1992: 33–71, 2000). Másrészt esztétikai, világnézeti szempontjainak kijelölésekor a szubjektum már előzetesen adott társas mintákra támaszkodik, a „közös vonások” készletéből választ: a mindennapi gyakorlatok esztétikai sémáihoz igazodik, elsajátít egyes társadalmi miliőkre jellemző értelmezésmódokat, cselekvéstípusokat és életfelfogásokat. Az egyén a lehetőségtér kibővülésétől – ami a választás szabadságát kínálja számára – annyiban ódzkodik is, hogy a döntési szabadság által rá háruló döntési kényszertől a lehetőségek kognitív beszűkítésével óvja meg magát. A társas mintázatokhoz kapcsolódással egyszerre biztosítja egyénisége kibontakoztatásának lehetőségeit és a valahová tartozás biztonságérzetét.¹⁴

12 Schulze e kettős félelemnek döntő szerepet tulajdonít a társadalom újszerű struktúráinak kialakulásában. Hasonló ehhez Hankiss Elemér felfogása is, aki szerint az emberi civilizáció legalapvetőbb szerepe, hogy az egyén segítségére legyen egzisztenciális félelmeinek eloszlításában, az „otthon” és a „biztonság” érzését keltse egy „idegen világban”. „Az emberi kaland” arra irányul, hogy értelemmel ruházzuk fel életünket és világunkat (Hankiss 1997).

13 Schulze témáját Becknél is megtalálhatjuk: „Ma sokan – szükségképpen homályosan – olyasmiket jelölnek meg célként, mint »önmegvalósítás«, a »saját identitás keresése«, »személyes képességeik fejlesztése« és a »mozgásban-maradás«. [...] A konvencionális sikerszimbólumok (jövedelem, karrier, státus) sokak számára már nem elégítik ki önmaguk megtalálásának és az öngazolásnak újonnan felébredő szükségletét, a »kiteljesedett élet« utáni vágyat. Ez azzal a következménnyel jár, hogy az emberek egyre jobban elkeverednek az önmagukban való elbizonytalanodás, önmaguk megkérdőjelezése és az önmagukról való megbizonyosodás labirintusában. Az olyan kérdések végeláthatatlan sora, mint: »Valóban boldog vagyok?« »Valóban kiteljesítem önmagam?« »Voltaképpen ki is az, aki „én”-ről beszél és kérdez?« egyre újabb, divatos válaszokhoz vezet, amelyeket a szakértők, a szolgáltatóipar és a vallási mozgalmak piacán sokféleképpen váltanak aprópénzre.” (Beck 1986: 156).

14 Erre a következtetésre jut Simmel is, egyebek mellett a divat kapcsán (vö.: Simmel 1973; Honneth 1992: 523).

A bizonytalanság elkerülésének szándéka azonban a csalódás kockázata felé tereli a szubjektumot. Az újra és újra hasonló gondolkodási és cselekvési sémát alkalmazó egyén élményei könnyen elhalványulnak, a választott utak már nem járnak megfelelő élménysikerrel. Ráadásul a csalódás esetében „az unalomtól való félelemhez az a félelem társul, hogy lemaradhatunk valamiről. [...] Nem lehet, hogy a másik tévéműsor mégis jobb ennél? A következő diszkóban talán forróbb a hangulat, mint most ebben itt? Egy másik ember talán többet tudna nyújtani nekem, mint akivel összeálltam? A választás mindig azt is jelenti, hogy más lehetőségeket kizárunk. Az elszalasztott élményszerzéssel azonban mégsem kalkulálhatunk. Ha pillanatnyilag nem unatkozunk is, lehetséges, hogy egyúttal lemaradunk valamiről. A fogyasztás lemondást is jelent” (Schulze 1992: 65). Míg a lehetőségtér fokozódó kibővülése az *elbizonytalanodást* valószínűsíti, a lehetőségtér kognitív beszűkítése, a társas mintákhoz való csatlakozás a *csalódás* és *unalom* kockázatát növeli meg. „A két probléma kölcsönösen stabilizálja egymást: ha megpróbáljuk redukálni az egyiket, kiélezzük a másikat. Ezért nem meglepő, ha társadalmunk nem tűnik boldognak, s ha a boldogság keresésére fordított energia folyamatosan nő. A homo ludens egyre elkeseredettebben játszik” (Schulze 1992: 14, vö.: Bauman 2005: 233–236).

E kettős kockázat minimalizálására törekvő stratégiát Schulze „élményracionálitásnak” nevezi. (Schulze 1992: 40–42). „Az élményracionálitás az élményorientáció rendszerezése. A szubjektum önmaga tárgyává lesz, amennyiben a helyzeteket élménycélok elérésére használja. Az élményracionálitás, a külső feltételek befolyásolásával, a kívánt szubjektív folyamatok beindítására tett kísérlet. Az ember saját szubjektivitásának menedzserévé, belső életének manipulátorává válik” (Schulze 1992: 40). A szép élmények racionális elsajátításához a szubjektumnak „befelé irányuló tanulásra” van szüksége. A „kifelé irányuló tanulás” esetében a külső körülményeket a szubjektumon kívül eső feltételek manipulálásával igyekszünk befolyásolni. „A befelé irányuló tanulásnál ezzel szemben az a kérdés, miként lehet a külső feltételek befolyásolásával *belső* hatásokat elérni” (Schulze 1992: 66 – kiemelés tőlem). Ennélfogva a befelé irányuló tanulás feladata, hogy az egyén saját szubjektivitását önreflexión keresztül „tapasztalja meg”.¹⁵

A bizonytalanságtól és a csalódástól való félelmeket az élményracionális cselekvés nem szüntetheti meg, hiszen azok éppen az élményorientált, az élet megélését célul tűző cselekvésből fakadnak. A megoldás az a mindkét problémát egyaránt elkerülő stratégia, amely a szubjektum individuális preferenciáinak megfelelően alakítja ki *változatosság és stabilitás harmóniáját*. A bizonytalanságtól és a csalódottságtól való kettős félelem hozza létre a társadalom újfajta szerveződési elvét, az élménytársadalom struktúráját. „E kollektív probléma szociális energiákat mozgósít. A szép élet projektje, összekapcsolódva a bizonytalanság és a csalódás következményeiből adódó problé-

15 Elsősorban ez magyarázza a pszicho-mozgalom térhódítását („Ismerd meg önmagad!”), valamint az „önismereti” tréningek és terápiás foglalkozások hallatlan népszerűségét az élménytársadalomban. Becket idézem: „Az önmegvalósítást keresve az emberek turisztikai katalógusok nyomán bejárják a világot minden sarkát. Feláldozzák a legjobb házasságokat, és gyors egymásutánban egyre újabb kapcsolatokat létesítenek. Átképeztetik magukat. Fogyóznak. Kocognak. Egyik terápiás csoportról a másikra váltanak. Az önmegvalósítás céljától megszállottan kitépik magukat a földből, hogy megnézzék, gyökereik valóban egészségesek-e” (Beck 1986: 156).

mával, dinamikus motivációs hatást eredményez, amelyből új kollektív struktúrák jönnek létre” (Schulze 1992: 67).

MINDENNAPI ESZTÉTIKAI PRAXIS

Az élménytársadalomban az egyén már főként a javak és szolgáltatások „használatá”, fogyasztása révén fejezi ki önazonosságát, valamint a társadalmi valóságról alkotott nézetét (vö.: Douglas–Isherwood 1998). A kulturális fogyasztás olyan egymástól elkülöníthetetlenül egybeszövődő epizódok sorozatából áll, mint amilyenek egyebek mellett a könyv- és újságolvasás, az opera-, kiállítás-, színház- és mozilátogatás, filmek megtekintése a televízióban, videón vagy DVD-n, koncertek, kocsmák, kávézók, éttermek felkeresése, zenehallgatás, vásárló körutak szervezése, ruhák, kiegészítők kiválasztása, megvásárlása, mindennapi viselete és így tovább. E mindennapi gyakorlatok jelként értelmezve esztétikai jelentéssel és jelentőséggel bírnak, különösen, ha e gyakorlatok *tartalmi* vonatkozásaira koncentrálnak. Természetesen már az is jelentéssel bír, ha az operával szemben az esti tévézést választjuk, ám e jelentést tovább differenciálja, ha a kérdés úgy szól: végül melyik adás mellett döntünk? Ha olvasunk, *milyen* könyvet, *melyik* újságot olvassuk? A mozi, a televízió vagy a DVD-kölcsönző kínálatából *milyen jellegű* filmeket választunk? (Schulze 1992: 94–104, vö.: Wessely et. al. 2001). A lehetőségek ugyan igen nagy teret nyújtanak az esztétikai praxis kialakításához, ám mindennapjaikban az egyének nem esetlegesen szervezik ilyen irányú cselekvéseiket: ellenkezőleg, preferenciáiknak megfelelően szelektálnak a lehetőségek közül. Egyes tevékenységek és cselekvéssorok összekapcsolódásából viszonylag tartós sematizmusok alakulnak ki, s Schulzét valójában ez érdekli. Konceptiójában a „személyes stílus” fogalmával ragadja meg a „mindennapi esztétikai epizódok” ismétlődő és stabilizálódó tendenciáit egy-egy egyén esetében.

A mindennapi esztétikai gyakorlatokat mint jeleket Schulze három jelentésszinten értelmezi. (1) Az *élvezet* jelentéssíkja azt a kellemes érzést, szép élményt (azaz pozitív testi és pszichikai reakciót) fejezi ki, amelyet az egyének mindennapi esztétikai gyakorlatuk során el kívánnak érni (Schulze 1992: 105–108). (2) A *distinkció* jelentéssíkja ezzel szemben Bourdieu nyomán egy viszonyító, megkülönböztető, elhatároló értelmet jelöl (Bourdieu 1982, 2002: 16). Ez fejezi ki, hogy adott stílus képviselői elsődlegesen kivel, kikkel, illetve milyen fogyasztási mintákkal, kulturális gyakorlatokkal *szemben* definiálják magukat (Schulze 1992: 108–111). (3) Az *életfilozófia* jelentésszintje a személyes stílus alapvető cselekvésorientációját (értékelkötelezettségét, világképét, életfelfogását, vallásos meggyőződését) fejezi ki (Schulze 1992: 112–114). Schulze a kulturális fogyasztást szervező stílusok e három jelentésszintjét emeli ki és interpretálja.

Miután az előrehaladó individualizációs folyamat eredményeképpen áttekinthetetlenül sok személyes stílus él egymás mellett, aprólékos empirikus elemzése során Schulze e lehetőségtér kristályosodási pontjait keresve tipikus stílusok, *stílustípusok*, jellemző jel-jelentés összefüggések azonosítására törekedett. A stílusok hermeneutikája során adatait végül három mindennapi esztétikai sémában vonta össze. (I) Az első *magaskulturális* sémának nevezte, az élménytársadalomban ez tekinthető a valahai polgári-, elit-, illetve magaskultúra utódjának (Schulze 1992: 142–150). Ez

foglalja magában egyebek mellett a klasszikus zene élvezetét, művészeti kiállítások, színházi- és operaelőadások látogatását, az intenzív közéleti érdeklődést, színvonalas szakmai és közéleti kiadványok (pl.: *Die Zeit*, *Der Spiegel* stb.), valamint szépirodalom olvasását. A magaskulturális séma élvezeti mintája az elmélyült *kontempláció*, mely *barbársággal szembeni* distinkciót fejez ki, míg életfilozófiája a *tökéletességet* célozza. (II) A *triviális séma* a népi-, illetve tömegkultúra leszármazottjaként egyebek mellett örökzöld slágerek, populáris irodalom, TV-show-k, népi- és mulatószene, valamint népszerű képes magazinok fogyasztását foglalja magában (Schulze 1992: 150–153). Ennek élvezeti módja a bizalmasság és védettség élménye, az otthonos *kedélyesség*, mely a vibráló feszültséggel, az *excentrizmussal szembeni* distinkció fejez ki, s melynek életfilozófiáját a *harmónia* eszménye képezi.

Schulze szerint a szűkösség társadalmában még értelmezhetjük e sémákat a fent/lent, művészet/giccs, magas/alantas, elitkultúra/tömegkultúra oppozíciói szerint, az élménytársadalomban azonban empirikusan többé már nem tartható e hierarchikus viszony.¹⁶ A korábban kétpólusú kultúra a hatvanas években megjelenő harmadik séma térnyerésével mára háromdimenzióssá vált: a Schulze által azonosított nagycsoportok így anélkül ápolhatnak szoros viszonyt egyik séma jeltartományával, hogy eközben a másik kettőtől szükségszerűen eltávolodnának (Schulze 1992: 157–167). A második világháború után általánosan kialakuló és elterjedő harmadik séma a feszültségséma nevet kapta; ennek világát elsősorban a rock-, pop- és blues zene, mozik-, diszkók-, klubok gyakori látogatása, akció-, thriller-, sci-fi-, fantasy- és horrorfilmek fogyasztása alkotják (Schulze 1992: 153–157). A *feszültségséma* élvezeti módja az adrenalinszint megugrását kifejező *action*. *Antikonvencionális* distinkció jellemzi, életfilozófiája pedig Schulze szerint a *nárcizmus* fogalmával ragadható meg legjobban. E sémák jelentésszintjeit az 1. táblázat foglalja össze.

1. táblázat Az esztétikai sémák áttekintő táblázata (Schulze 1992: 163 alapján)

Mindennapi esztétikai sémák	Élvezet jelentésszintje	Distinkció jelentésszintje	Életfilozófia jelentésszintje
<i>Magaskulturális séma</i>	kontempláció	antibarbarbár	tökéletesség
<i>Triviális séma</i>	kedélyesség	antiexcentrikus	harmónia
<i>Feszültségséma</i>	action	antikonvencionális	nárcizmus

16 Schulze a mindennapi esztétika sémáira vonatkozóan (is) elhatárolódik Bourdieu – szerinte hierarchikus – felfogásától. Az ízlés terének elképzelésére vonatkozó kritikáját így foglalja össze: „Bourdieu mégoly kidolgozott megközelítésmódja kimondatlanul is azon alapul, hogy e tér struktúrája egydimenziós. Bár a legitim, a köztes és a populáris ízlést »dimenzióknak« nevezi (1982: 36), tulajdonképpen egyetlen dimenzió három szakaszára gondol. Nem számol például azzal, hogy a legitim és a populáris ízlés kombinálódhat egyazon személynél vagy egyazon társadalmi miliőben” (Schulze 1992: 132 – kiemelés az eredetiben). A szövegbéli hivatkozás a *La distinction*-ra (Bourdieu 1982) utal.

AZ ÉLMÉNYTÁRSADALOM NAGYCSOPORT-STRUKTÚRÁJA

Schulze szerint csak olyan nagycsoport-struktúrát tekinthetünk valóságosan létezőnek, amely a cselekvők szemléletében is megjelenik, s amelyet maguk az egyének alkotnak társas kapcsolataik megválasztásával, így a *mindennapok társas észleléséhez illeszkedő* nagycsoport-szerkezet rekonstruálására törekedett. Szerinte a társadalmi struktúrákutatók gyakran megfélekednek erről, amikor a „dobozoló-elvet” alkalmazva nagycsoportokat *konstruál*, ahelyett, hogy a nagycsoportok *rekonstruálására* törekedne a szubjektumok valóságmodelljeire és kapcsolatszervezési mintájára támaszkodva. Az élménytársadalom makrocsoportjait Schulze megkülönböztetve a bevett osztály-, réteg-, rend- és szubkultúra-fogalmaktól „társadalmi milióknak” nevezi (Schulze 1992: 174–175, vö.: Hradil 1992).

E makrocsoportok a rájuk jellemző *létfarmák*, a *sűrűbb belső kommunikáció* és az egyes miliókra jellemző *információfeldolgozás* révén különülnek el egymástól. A „létfarmák” kifejezéssel Schulze a szubjektumok és objektív léthelyzetük kapcsolatának viszonylag stabil mintázatát jelöli, a „sűrűbb belső kommunikáció” pedig a hasonló helyzetű egyének csoport-létét garantálja (Schulze 1992: 374–377). A miliók a sűrűbb belső kommunikáció révén különülnek el a pusztán hasonlósági csoportoktól, amelyeket kapcsolat nélkül egymás mellett élő emberek alkotnak. A csoport-lét e kritériuma természetesen nem jelenti azt, hogy egy milióban mindenki mindenkivel kapcsolatban volna; pusztán annyit jelez, hogy egy milió tagjai nagyobb valószínűséggel érintkeznek egymással, mint más miliókhöz tartozókkal. Partnerkapcsolatok és barátságok esetében, a hasonló korú ismerősök körében, valamint különféle „színtereken” találkozáskor az egyének különösen nagy eséllyel tartoznak ugyanahhoz a milióhoz. Ennek egyik oka, hogy ezek az – elsősorban emberi kapcsolatok kialakításának és ápolásának teret adó – színterek vagy „szcénák” a látogatók milió-hovatartozásának tekintetében rendkívül szűrték. (Példaként említhető a – főként operák, múzeumok, hangverseny- és kiállító termek, színházak tereit magában foglaló – „magaskulturális szcéna”, mely magától értetődő módon viszonylag homogén, illetve homofil publikum számára szolgál az esztétikai praxis díszleteként).

A „milióspecifikus információfeldolgozás” Schulze igen komplex, itt részletesen nem jellemezhető tudáselméletére utal (vö.: Schulze 1992: 219–275; Éber 2007a: 78–113). A koncepció szerint a miliók minden figyelembe vett új információra milióspecifikus kommentárral reagálnak, így a valóságselekción és a valóságértelmezés alapján (potenciálisan aktualizálódó) közösségekké válnak. E nagycsoportok a világ hasonló interpretációja révén értelmezési közösségekként termelik újra, és tartják fenn magukat (Schulze 1992: 267–268). A miliók az egyéni valóságok „szociokulturális gravitációs mezői”: természetesen lehetségesek egyéni eltérések, de a miliókra jellemző szemléletmódok és valóságmodellek elkerülhetetlen „nehézségi erőként” mindenkit befolyásolnak. Az egyének a szubjektív valóságmodelljeikben foglaltak szerint hozzák létre objektív létformáikat, miközben azok hozzájárulnak szubjektív valóságmodelljeik megerősítéséhez. „A szubkulturális tapasztalat világában az egyén a meglévő létformákra épít fel egzisztenciális szemléletmódokat és állásponthoz kötött tudást. Rendre ezek alapján tájékozódik, s eközben a miliót olyanként stabilizálja, amilyen az valójában. Ami tehát első ránézésre logikai körnek tűnik [...], az valójában egy empirikus kör rekonstrukciója” (Schulze 1992: 267, vö.: Berger–Luckmann 1966).

A szűkösség társadalmában a társas kapcsolatok „adottságának” mintája érvényesült, szemben az élménytársadalommal, amelyet a „kapcsolatválasztás” paradigmája jellemez (Schulze 1992: 176–179). A korábbi korszakban az egyén egy számára előzetesen adott családi, rokoni, szomszédsági viszonyrendszerbe született bele, melyet egy szűkebb regionális keret határolt le. Az egyén az őt körülvevő szociokulturális közeget jellemzően nem választhatta meg. A közlekedési, információs, valamint a kommunikációs technológia ismételt robbanásszerű fejlődése, az élénkülő mobilitás és migráció révén azonban az élménytársadalom olyan feltételeket biztosít, amelyek mellett az egyén már inkább a kapcsolatválasztás révén terjeszti ki és változtatja meg kapcsolat-hálózati adottságait. Schulze még csak a (vezetékes) telefonok társas kapcsolatok megválasztására tett hatását elemezte, mára mindez kiegészül egyebek mellett a mobiltelefonok elterjedésével, az SMS-ek és MMS-ek küldésének lehetőségével, az elektronikus levelezés, az internetes csevegés és a videokonferencia térhódításával. Az új kapcsolatépítési és kapcsolattartási formák hatása, a távolsági közlekedés demokratizálódása – különösen a repülőutak árainak esése – mind-mind a kapcsolatválasztás mintáját erősítik. Schulze szerint az élménytársadalomban már „választhatunk, sőt választanunk kell, ha még valahová tartozni szeretnénk” (Schulze 1992: 177).

Az új kapcsolatok megválasztását, a kommunikációs hálózatok kiépítését – a partnerek kiválasztásán keresztül – a szociális észlelés irányítja. Az egyénnek releváns szempontokra van szüksége a társak szociális észleléséhez, a típusalkotáshoz és egy hozzávetőleges osztályozási séma kialakításához (Schulze 1992: 179–182). Az egyén saját relevánsnak tartott jellemzőit használja fel, amikor kapcsolatainak megválasztásakor a *hasonlóság* elve szerint tájékozódik (Schulze 1992: 182–184). A hasonlósági ítéleteket a legnagyobb mértékben az élményorientáció befolyásolja: az élményszerzés preferenciáinak hasonlósága válik központi kritériummá. Kiállításokon, kulturális rendezvényeken, szórakozóhelyeken, kocsmákban, kávézókban, baráti összejöveteleken rendszerint hasonló élménycélokkaal érkező emberek találkoznak és lépnek interakcióba egymással. Ezért nem meglepő, hogy a társas észlelés szelektivitása növekvő mértékben olyan szubjektíve jelentőségteljes ismertetőjegyekre irányul, melyek könnyen észlelhetőek, ugyanakkor megbízhatóan utalnak az élményszerzés preferenciáira, valamint a miliő-hovatartozásra (Schulze 1992: 184–186).

Schulze három ilyen jegyet említ. (1) Az első a *személyes stílus*; mint láthattuk, az élménytársadalom szubjektuma a javak használata révén fejezi ki önazonosságát, valamint a társadalmi világról alkotott nézetét (Douglas–Isherwood 1998; Schulze 1992: 186–188). A mindennapi élet esztétizálódásának folyamatában a „személyes stílus” a kulturális fogyasztás irányítúje, s mint ilyen kiváló ismertetőjegy. (2) Miután a személyes stílus nagymértékben összefügg az élettörténettel, a második jegynek tekintett *életkor* – mindenek előtt a nemzedéki hovatarozás formájában – szintén fontos ismérv (Schulze 1992: 188–190). Schulze a miliőszerkezetet egy életkori szakadék mentén osztja idősebb és fiatalabb miliőkre, így a mindennapi tapasztalatszerzés során könnyedén megállapítható életkor döntő jelentőséggel bír a miliő-besorolásnál. (3) Harmadik jelként a *képzettség* gyakorlatilag biztos tájékoztatást nyújt a kérdéses személy hovatarozásáról, ugyanis a kétdimenziósként elképzelt schulzei miliőszerkezetben *a kor és a képzettség* képezi azt a két tengelyt, amelyek mentén a társadalom miliőkre tagolódik (Schulze 1992: 191–192). Ismertetőjegyként a képzettség a miliő-struktúrát felosztó második dimenzióval esik egybe: ennek mértéke szerint bomlanak

az idősebb korosztályok három, a fiatalabbak pedig két millióra. Míg az élménytársadalmat megelőzően más ismertetőjegyek voltak szükségesek az ismeretlenek azonosításához – pl. a termelési folyamatban elfoglalt hely, a különféle erőforrásokkal való ellátottság, az életszínvonal vagy a lakókörnyezet, gondoljunk csak a *La distincton*-ra (Bourdieu 1982, vö. 2002) –, addig Schulze szerint ezek az élménytársadalomban már nagyrészt elvesztették státuszjelző képességüket; szerepüket a *stílus*, a *kor* és a *képzetség* vette át (Schulze 1992: 192–197).

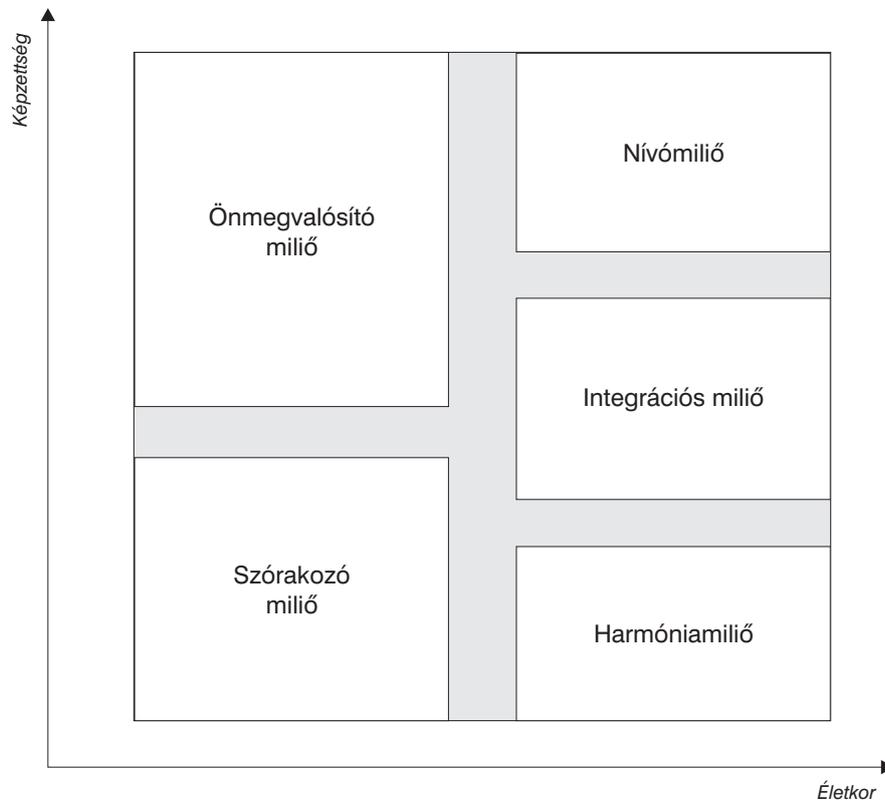
E miliójegyek olyan „alakzatokká” állnak össze, melyek alapján a nagycsoporthoz tartozás mellett következtetni lehet egyebek mellett a személyiségvonásokra vagy a családi állapotról is. „A mindennapi interakciók során az ilyen képzetek gyakran csak kimondatlanul, a bizalmasság vagy idegenség érzésén keresztül nyilatkoznak meg. Mögöttük a szubjektív miliómodell áll; ez inkább csak érzett, mint tudott mindennapi szociológiai tudás a társadalom milióstruktúrájáról, a miliókra jellemző létformákról és az e valóságban elfoglalt saját helyzetéről. Az ilyen kognitív struktúrák léteznek függetlenül attól, hogy az emberek képesek-e ezt szavakkal is kifejezni” (Schulze 1992: 178).¹⁷ A társadalmi észlelés, a milió-hovatartozás, a nagycsoport-struktúra ismerete és használatának képessége is *hallgatólagos tudáson* alapul. Miközben az alakzat *egészére* figyelünk, az egészt alkotó *részek* hallgatólagos tudására támaszkodunk, amelyekről ezért nem tudunk beszámolni (Polányi 1997). Schulze e kimondatlan tudáselemek megfigyelése révén igyekszik a társadalmi nagycsoportok felismerését magyarázni, és elméleti szinten összekapcsolni a mindennapok társas észlelésével. Állítása szerint effajta halvány érzések vezérelnek bennünket a társadalmi világban való tájékozódás során, amikor nap mint nap a hasonlóság és a másság, a bizalmasság és az idegenség megkülönböztetésein alapuló implicit tudásunkra hagyatkozunk.

Mivel a miliók nem válnak el élesen egymástól, Schulze szerencsésebbnek tartja egy életlen miliószerkezet képének megrajzolását. (Lásd: *1. ábra*.)

Statisztikailag ugyan lehetséges volna, szociológiailag azonban teljességgel értelmetlen éles határvonalakat húzni Schulze szerint: az egyes miliók képzetei a mindennapi interakciókban is hozzátétőleges jel-jelentés hozzárendelések révén aktualizálódnak, így az életlenség fogalmából a miliók között húzódo *határvonák* képzete adódik. A nagycsoportokat elválasztó korhatár is hozzátétőleges: a negyvenedik életév helyett érdemes a harmincötödik a negyvenötödik életévig terjedő határsávról beszélni.¹⁸ Schulze el akarja kerülni a nagycsoport-szerkezetnek a ténylegesnél precízebb ábrázolását, szerinte

17 Nagyon hasonló ez ahhoz a példához, amit szintén az alaklélektanra támaszkodva Polányi Mihály ír le a „hallgatólagos tudás” kapcsán: „Ha ismerjük valakinek az arcát, ezer, sőt talán millió arc közül is fel tudjuk ismerni. Ennek ellenére rendszerint nem tudjuk megmondani, hogyan ismerünk föl egy ismerős arcot. Ennek a tudásnak a nagy részét tehát nem tudjuk szavakba foglalni” (Polányi 1997: 170).

18 A milióstruktúra életlen képét Schulze úgy szerkesztette meg, hogy a „szürke zónába” esők is legfeljebb csak két milióhoz kapcsolódhassanak, az ennél több nagycsoporthoz tartozás lehetőségét kizárta. Emiatt első látásra kissé elbizonytalanítólag hathat e modell, hiszen a struktúrakutatás mindaddig a következetes csoportbesorolás elvét választva gyakran tizedszázalékos pontossággal megszerkesztett nagycsoport-struktúrákhoz szoktatott bennünket.

1. ábra Az „életlen” miliómodell a kor és a képzettség függvényében (Schulze 1992: 384 alapján)

„az életlenséget nem az empirikus modell fogyatékoságaként, hanem a társadalmi valóság tulajdonságaként kell szemlélnünk” (Schulze 1992: 382).¹⁹

Schulze a miliószegmentálásban nagy jelentőséget tulajdonít az életkornak. A negyvenedik életév körül életkori határzóna húzódik, amely „fiatalabb” és „idősebb” miliókra osztja a társadalmat. A nagycsoport-szerkezet kettéhasadását – amely a társadalmi struktúra hierarchiáját is keresztbe metszi – Schulze *társadalom- és kultúrtörténeti, demográfiai*, valamint *életlani* okokkal magyarázza. A második világháborút követően Nyugat-Németországban megindult az ipari társadalom újjáépítése (Schulze 1992: 366–372, 531–553, 1998). Az ifjúság újra elfoglalta helyét a klasszikus életkori szerepek rendjében, ahol fiatalnak lenni egyet jelentett a hivatás vállalására, valamint a

19 A módszertanprofesszor Schulze döntésének indoklására mind az éles, mind az életlen kontúrokkal rendelkező modellel végez elemzéseket. Úgy találja, hogy – miután az életlen modell kettős kötődést is megenged, szemben az „egy ember-egy milió”-konceptióval – *az inkonzisztens egyének aránya az életlen modellben kisebb*: az utóbbi 63%-ot magyaráz, míg az éles határvonalú modell csak az egyének helyzetének 49%-át képes ábrázolni. E nagycsoport-struktúrát Schulze összevetette más, hasonló miliómodellekkel is. Megállapította, hogy a hasonló megfontolásokra építő adatfelvételek alapján ugyan némileg eltérő nagycsoport-szerkezetet dolgoztak ki, de ezek a felosztások tulajdonképpen megfeleltethetők egymásnak (Schulze 1992: 382–393).

keresőképesség elérésére történő felkészüléssel. Az ifjúság ekkor „átmeneti állapotként” határozódik meg: fokozatosan „leválva” a szülői házról az ifjú megteszi az első lépéseket önálló egzisztenciájának megteremtése felé. Ez az időszak áll rendelkezésére az önálló személyiség és identitás felépítésére, tanulásra és képzés szerzésére, a szükséges előkészületek elvégzésére a munka világába történő belépéshez, a „komoly élet” előtti utolsó bohém évek megélésére, partner keresésére a családalapításhoz. A fiatalság betagozódik a társadalmi szerveződés hierarchikus rendjébe, elfoglalja *alárendelt pozícióját* a „felnőttek világában”.

A hatvanas évek második felében aztán – a háború alatt, illetve a közvetlenül utána születettek felnövekedésével – az ifjúsági „átmenet” elméletét felváltja az ifjúsági „ellenkultúra” koncepciója, mely szerint az ifjúságot *az eltérés, a lázadás, a változtatás* vágya jellemzi: a felnőtt életbe való belépés helyett annak tagadását választja. Folyamatosan megkérdőjelezve alárendelt szerepét, az ifjúság utat nyit a „*kulturális konfliktus*” korszakának: tiltakozó mozgalmak szerveződnek, alternatív életformák alakulnak ki. A háborút követően született nemzedék – amely a hatvanas évek végén kis híján forradalomig feszíti lázadását – a nyolcvanas évekre betölti harmincadik életévét és felhagy világmegváltó terveivel. Az élménytársadalom lehetőség-növekedése sem a háború előtt szocializálódott nemzedékek hegemoniájának visszarendeződését, sem a korosodó „fiatalok” eszméinek győzelmét nem hozta magával. A miliőspecifikus valóságukba visszahúzódo csoportok az éles konfliktusok helyzetéből a felpuhuló ellentétek rendezett világát hozzák létre. Mára sajátos élményvilággal bíró „nemzedéki egységekké” lettek (vö.: Mannheim 2000a: 233). Eltérően gondolkodó nagycsoportok élnek egymás mellett, létrehozva a – később tárgyalandó – „*kölcsönös meg nem értés struktúráit*”.

Az élménytársadalom-koncepció középpontjában a miliók állnak, melyeket Schulze az információt hasonlóan szelektáló és interpretáló értelmezési-, tudás- és élményközösségeknek tekint. Elméletének valamennyi eddig ismertetett aspektusa elsősorban a miliók jellemzéséhez nyújt segítséget. Schulze a vizsgálat célját a *szubjektumra irányuló struktúraelemzésben*, vagyis abban látja, hogy az élménytársadalom nagycsoport-szerkezetét a különösen jelentős *interszubjektív konstrukciók felől* világítsa meg. Míg művében Schulze rendkívüli részletességgel vizsgálja a miliókat, a következőkben csak e nagycsoportok *főbb karakterjegyeit* tekintjük át.

A *nívómiliót* hozzávetőlegesen negyven évesnél idősebb, magas képzettségű emberek alkotják (Schulze 1992: 283–291). Énjük a „fent” és a „lent”, a „magas” és az „alantas” fokozatai szerint elképzelt *világ* adottságaihoz alkalmazkodik, a milió elsődleges perspektívája a *hierarchia*. Életük magától értetődő problémája, hogy elérjék a felsőbb szinteket ebben a hierarchikusan szerveződő világban. Rangsorba rendezett világképük mindenre kiterjed: foglalkozásra, képzettségre, jövedelemre, tulajdonra, ízlésre, nyelvi kódra, ismeretségekre, társas érintkezési formákra, öltözködésre, testalkatra. A *rangra törekvést*, az önképzést, a tökéletesedést tekintik életfeladatuknak; legszívesebben az „abszolút értékek” (igazság, szépség, helyesség) képviselőiként képzelik el önmagukat. A nívómilió tagját a hozzáértés, a kompetencia, a komplex megközelítés és differenciált gondolkodás képessége tölti el elégedettséggel. Megkülönbözteti magát mindattól, ami szerinte alantas, durva, faragatlan vagy lapos. A rangra törekvés inkább kifelé irányuló életcélokra utal – a hierarchia fokozatai még az erőforrások sorrendiségét tükrözik –, ugyanakkor a felsőbb régiókba emelkedés, a ki-

finomultság elérése mindenkor befelé irányuló életfelfogással párosul. A nívómilió ízlését és esztétikai praxisát a *magaskulturális* sémához való közelség jellemzi, egyúttal távolságot tart a *triviális* és a *feszültségsémától*. Mindennapi esztétikai praxisában a magaskulturális művek *kontemplatív* élvezetére törekszik, megkülönbözteti magát a *barbár* ízléstől, életfilozófiájának középpontjában a *tökéletesség* princípiuma áll. A nívómilió élményparadigmája a *Nobel-díj kitüntetés*: a nemzetközi publikum ovációja közepette szerényen átvett elismerés, amelyet követően a nyilvános beszédben a kitüntetettnek csak a legmagasabb értékekkel kell számot vetnie (lásd: 2. táblázat).

2. táblázat A nívómilió jellemzése (Schulze 1992: 291 alapján)

Név:	Nívómilió
Életkor:	Idősebb: kb. negyven év felett
Képzettség:	Magasan képzett
Életprobléma:	Rangra törekvés
Én-világ viszony:	Világban rögzített
Elsődleges perspektíva:	Hierarchia
Jellemző esztétikai séma:	Magaskulturális séma
Elutasított esztétikai sémák:	Triviális és feszültségséma
Élvezet jelentéssíkja:	Kontempláció
Distinkció jelentéssíkja:	Antibarbar
Életfilozófia jelentéssíkja:	Tökéletesség
Élményparadigma:	Nobel-díj kitüntetés

A *harmóniamilió* a körülbelül negyvenévesnél idősebb, alacsony képzettségű embereket foglalja magában (Schulze 1992: 292–300). E milió tagjai számára egy *előzetesen adott, fenyegető világ* képzete bontakozik ki, amelyben a *veszély* elsődleges perspektívája a *védettségre törekvéssel* kapcsolódik össze. Egy nehezen élhető világban az én a harmónia provinciáját keresi. A diffúz félelem elől e milió tagjai jobbára a kényelmes otthonmaradásban, az egyszerű harmóniát és könnyen fogyasztható „kedélyességet” [Gemütlichkeit] nyújtó szabadidős elfoglaltságokban keresnek védelmet. A hiánytársadalomban a túlélést célzó gondolkodásmód még a lecsúszás megelőzését célozta. A lehetőségek kibővülésével, vagyis a második világháborút követő szinteltolódással – amely éppen erre a nagycsoportra volt a legpozitívabb hatással – a tradicionális munkásmilió helyzete is nagymértékben javult. A depriváció tudatának jelentőségcsökkenése ugyan együtt járt a befelé irányuló átértékelődéssel, a szorongatott helyzet beidegződései azonban távolról sem múltak el nyomtalanul. A népies jegyekkel bíró mulatós slágerek, a romantikus regényfüzetek, a „sztárok” magánélete iránti megkülönböztetett érdeklődés, valamint a lottósorsolás és egyéb szerencsejátékok figyelemmel követése egyszerre hordozza a szorongató valóságtól való menekülés vágyát és az élményorientációt. A harmóniamilió mindennapi esztétikai gyakorlatai során a *triviális sémát* használja, értetlenül és idegenkedve szemléli a *magaskulturális séma* nehézkességét, valamint a *feszültségséma* zaklatottságát. Praxisában a *kedélyességet*, az otthonos bizalmasságot élvezi, és bosszantja a nyughatatlan *excentrikusság*.

Életfilozófiájának középpontjában a miliő nevét adó *harmónia* eszménye áll. E miliő élményparadigmáját Schulze az *esküvő* romantikus képzetében látja visszatükröződni. Ebben a belső ellentéteket elfedi a meghatottság, a menyasszony szépségéhez és becsületéhez nem férhet kétség, a népes rokonság körében megtartott rituális nász mint az „ifjú pár” boldog életének kezdete persze inkább csak mítosz. A „lagzi” mégis népszerű, Schulze szerint ez a harmóniamiliő élményirányultságának mintapéldája (lásd a 3. táblát.)

3. táblázat A harmóniamiliő jellemzése (Schulze 1992: 300 alapján)

Név:	Harmóniamiliő
Életkor:	Idősebb: kb. negyven év felett
Képzettség:	Alacsonyan képzett
Életprobléma:	Védettségre törekvés
Én-világ viszony:	Világban rögzített
Elsődleges perspektíva:	Veszélyek
Jellemző esztétikai séma:	Triviális séma
Elutasított esztétikai sémák:	Magaskulturális és feszültségséma
Élvezet jelentéssíkja:	Kedélyesség
Distinkció jelentéssíkja:	Antiexcentrikus
Életfilozófia jelentéssíkja:	Harmónia
Élményparadigma:	Esküvő

Az *integrációs miliő* strukturális helyzetét tekintve a nívó- és a harmóniamiliő között található: hozzávetőlegesen negyven évesnél idősebb, közepes végzettségű egyének alkotják (Schulze 1992: 301–311). Az integrációs miliőt a szolid középhelyzet jellemzi, távol a szélsőségektől. A társadalmilag kívánatos számára szubjektívan is kívánatos: az integrációs miliő tagjai *konformitásra törekszenek*. A normalitás képviselését kielégítő célnak tartják, világuk a normáknak való megfelelés, illetve a tőlük való eltérés szerint rendeződik. Figyelmük arra irányul, hogy mit kell, mit szabad és mit tilos megtenni, mi legitim és mi kelt feltűnést. Az én az e szabályok által rendezett *világban rögzül*, elsődleges perspektívája a *társadalmi elvárásokat* fürkészi. Igazodása a világ rendjéhez túlmutat a kifelé irányuló életfelfogáson: az integrációs miliő tagjának jól esik rendezetten élni tisztes életét. A szabályok betartását már nem is annyira az elismerés kiérdemlése és a szabályszegés társadalmi szankciójának elkerülése motiválja, inkább a konformitás védettségéből származó élmény. Az integrációs miliőt javarészt közép- és alsószintű szellemi foglalkozásúak alkotják, így jellemzően középszintű alkalmazottként, tisztviselőként, a társadalmi szabályozás megtestesítőjének szerepében jelennek meg. Mivel ez a makrocsoport az idősebb miliők között köztes helyzetet foglal el, integratív szerepet játszik: elsősorban a nívómiliő által felállított normatív mértékek betartására és betartatására érzi hivatottnak magát. Az össztársadalmi érvényességű normák megrendülésével – amit a hatvanas évek ellenkulturális mozgalmi és a kulturális konfliktus korszaka kezdett ki –, a miliőkbe záruló társadalmi világokkal az integrációs miliő elveszítette „küldetését”. Kontextusfüggetlen

konformitásvágyába visszavonulva a maga kedvére alkalmazkodik. Miután már nem léteznek általánosan elfogadott konvenciók, szívesen rajzolja meg maga az uralkodó társadalmi normalitás képét. Mindennapi esztétikai gyakorlatai során egyszerre tájékozódik a *magaskulturális séma* könnyebben fogyasztható kifejezőmódjai és a *triviális séma* útmutatása szerint, ugyanakkor elhatárolódik a *feszültségséma* által megjelentített kulturális világ képviselőitől. Élvezeti mintájában *kedélyesség* és *kontempláció* vegyül, megkülönbözteti magát az *excentrikus* és *barbár* viselkedésmódotól, életfilozófiáját pedig *harmónia* és *tökéletesség* eszményeinek együttes jelenléte jellemzi. Élményparadigmáját a *kedélyes asztaltársasági együttlét* [nette Runde] jeleníti meg: az ilyen társasági összejöveteleken jön létre az a konvenciót definiáló nyilvánosság, amelyre a konformitás támaszkodhat. Az összejövetelek gyakran közös evéssel kapcsolódnak össze, miközben tovább folytathatók a kölcsönös megerősítést biztosító beszélgetések: „Normális az szerintetek, hogy...?”, „Ezt én is így gondolom...”, „Igen, igen, ez velem is így van...” (lásd: 4. táblázat)

4. táblázat Az integrációs miliő jellemzése (Schulze 1992: 311 alapján)

Név:	Integrációs miliő
Életkor:	Idősebb: kb. negyven év felett
Képzettség:	Közepesen képzett
Életprobléma:	Konformitásra törekvés
Én-világ viszony:	Világban rögzített
Elsődleges perspektíva:	Társadalmi elvárások
Jellemző esztétikai sémák:	Magaskulturális és triviális séma
Elutasított esztétikai séma:	Feszültségséma
Élvezet jelentéssíkja	Kedélyesség és kontempláció
Distinkció jelentéssíkja:	Antiexcentrikus és antibarbár
Életfilozófia jelentéssíkja:	Harmónia és tökéletesség
Élményparadigma:	Kedélyes asztaltársaság

Az *önmegvalósító miliő* már a fiatalabb miliők közé tartozik: jellemzően negyvenévesnél fiatalabb, képzett egyének alkotják (Schulze 1992: 312–321). E nagycsoport világképe már *énben rögzített*: az „én” megtapasztalása adott, minden szituatív tényező ehhez képest határozódik meg. Az én szorult helyzetben divatot, tartózkodási helyet, kapcsolatot, foglalkozást, karriert vált – beszáll, kiszáll, átszáll –, majd újra nekiindul, hogy megfelelő helyet találjon magának a világban. Míg az idősebb miliők a világ hierarchizált rangsora, a társadalmi elvárások, valamint a harmónia veszélyeztetett rendjéből indulnak ki, addig a fiatalabb miliők az énhez rendezik világukat. „Én már csak ilyen vagyok – lássuk, miként találok meg helyemet a világban” – gondolják. Az önmegvalósító miliő tagjait belső valóságuk érdeklé, elsődleges perspektívájuk „énjükre” mint „*belső magra*” [Innerer Kern], illetve annak kibontakoztatására irányul. Pszichéjüket mint egy csírázó növényt figyelik, amelynek kiteljesedéséhez segítséget kell nyújtaniuk. E belső magról, legyen annak megtapasztalása bármilyen változékony is, gondoskodni kell, kibontakoztatását kényszerként élik meg. E miliő

önmegvalósításra törekszik, ezért különösen népszerűek köreiből a pszichológizáló tanok és az önismereti elfoglaltságok. Míg az idősebb miliók életprogramja eredetileg kifelé irányult, amelyet csak a befelé irányuló átértelmezés tett élményorientálttá, addig az önmegvalósításra törekvés a kezdetektől fogva befelé irányuló életfelfogás. Ugyan e milió vonatkozásában is felmerülnek szituatív célok: „jó munkát” akarnak és mellé „sok pénzt”, mindez azonban csak köztes cél egy felsőbb eléréséhez, az „én” megvalósításához. Mindennapi esztétikai praxisában a műveltséget megkívánó *magaskulturális séma* és a fiatal miliókra jellemző *feszültségséma* jelkészletéből válogat, egyúttal elutasítja a kispolgárinak értékelt *triviális sémát*. Vibráló élményekben (*action*), valamint elmélyült *kontempláció* során lel élvezetre, disztíngvál a *barbár* és a *konvencionális* viselkedésmóddal szemben, életfilozófiája a *narcisztikus tökéletesség* eszményével fejezhető ki a legjobban. Az önmegvalósító milió élményparadigmáját a *művészi életvitel* testesíti meg. A saját szubjektivitását ábrázoló művész ugyanis olyan ember, aki „pokoli keményen dolgozik önmagán”. A művész mítoszához – amelynek konstitutív eleme a mesterségbeli tudás és a magasztos feladat – hozzátartozik a sikeresség képze is. A „befutott” alkotó megjelenített énje ugyanis nyilvános diadalra vágyik (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat Az önmegvalósító milió jellemzése (Schulze 1992: 321 alapján)

Név:	Önmegvalósító milió
Életkor:	Fiatalabb: kb. negyven év alatt
Képzettség:	Képzett
Életprobléma:	Önmegvalósításra törekvés
Én-világ viszony:	Énben rögzített
Elsődleges perspektíva:	Én mint „belső mag”
Jellemző esztétikai sémák:	Magaskulturális és feszültségséma
Elutasított esztétikai séma:	Triviális séma
Élvezet jelentéssíkja:	Action és kontempláció
Distinkció jelentéssíkja:	Antikonvencionális és antibarbár
Életfilozófia jelentéssíkja:	Narcizmus és tökéletesség
Élményparadigma:	Művészi életvitel

A *szórakozó miliót* nagyjából negyvenévesnél fiatalabb, alacsonyabb képzettségű egyének alkotják (Schulze 1992: 322–330). Ezt a nagycsoportot is kezdetektől fogva élményorientáció jellemzi. Világhoz való viszonya *énben rögzített*, de nem dinamikus: nincsen szó az adottságként megélt szubjektivitás kibontakoztatásáról, csupán az „én” *igényeinek kielégítéséről*. A szórakozó milió ezért erős ingereket keres, hogy pszichéjét élményekhez juttassa. *Stimulációra* törekszik, elsődleges perspektíváját énjének *sükségletei* képezik. A nagycsoport elnevezése abból adódik, hogy tagjai harsány élményingerekkel szórakoztatják magukat: kedvelik a „bulizást”, a gyorsaságot, az erőt, a szabadságot, az újdonságokat és az izgalmas elfoglaltságokat (motorozást, autózást, számítógépes játékokat, akciófilmeket, „pörgős” zenéket). Ezt a csoportot az izgalmas, a meglepő hatások, a látvány, az erős érzelmi ingerek juttatják élmények-

hez. Inkább akciót és feszültséget igényelnek a világtól, mint pontos információt és elmélyült elemzést. A konvenciókkal való szembehelyezkedés és az én-központúság a szórakozó miliónek is hangsúlyos karakterjegye; az önmegvalósító milióvel szemben azonban ez csak a szórakozásnak, a „bulinak”, az élményszempontoknak rendelődik alá. Mindennapi esztétikai praxisához egyedül a *feszültségsémát* veszi igénybe, elutasítja a *triviális sémát* és a *magaskulturális sémát*. Elsősorban az erős ingerek kiváltotta *action*-élményt élvezi, erős idegenkedést vált ki belőle a *konvencionális* viselkedésmód; esztétikai gyakorlatainak szervező elve a *nárcizmus* mint életfilozófia. Az én ingerlésében örömet leelő fiatalok élményparadigmáját Schulze a „Miami Beach” kifejezésben látja leginkább visszaadhatónak. A milliomosok koktéltját egy fiatal fürdőruhás nő szolgálja fel az úszómedence partján pihenő akcióhősnek, aki közben lekezelő hangon telefonon tárgyal az újabb „nagy dobást” jelentő üzletről (lásd a 6. táblázatot).

6. táblázat A szórakozó miliő jellemzése (1992: 330 alapján)²⁰

Név:	Szórakozó miliő
Életkor:	Fiatalabb: kb. negyven év alatt
Képzetség:	Kevésbé képzett
Életprobléma:	Stimulációra törekvés
Én-világ viszony:	Énben rögzített
Elsődleges perspektíva:	Szükségleteik
Jellemző esztétikai séma:	Feszültségséma
Elutasított esztétikai sémák:	Magaskulturális és triviális séma
Élvezet jelentéssíkja:	Action
Distinkció jelentéssíkja:	Antikonvencionális
Életfilozófia jelentéssíkja:	Nárcizmus
Élményparadigma:	„Miami Beach”

Schulze diagnózisa szerint e miliók egyre kevésbé értik meg egymás alapvető beállítottságait. (Schulze 1992: 364–366). Nemcsak a társadalmi észlelés felszíni torzulásairól és tévedéseiről van szó, hanem *alapvető meg nem értésről*. A világ egymásra vissza nem vezethető értelmezési rendszerei *kölcsönös értetlenséggel* állnak egymással szemben. Schulze példáját idézve a társadalmi miliók, sajátos valóságukban mozogva olyan tengeralattjárókhoz hasonlatosak, amelyeknek rosszul működő radarkészülékei kölcsönösen képtelenek lokalizálni egymást, ráadásul a legénység mit sem sejt e torzításról. A kölcsönös meg nem értés valamennyi miliőkön átnyúló kapcsolat esetében megjelenhet, különösen nagy az esélye azonban a strukturális térben egymástól távol eső miliók esetében. Az életkor és a képzettség kettős távolsága két miliópárosra jellemző: ők kölcsönösen egymásról mintázzák meg ellenségképüket. Az idősebb és képzett nívómiliő szembenállása a fiatal és alacsony iskolázottságú szóra-

20 A magyar társadalom hasonló, bár nem empirikus megalapozottságú „szubjektumra irányuló nagycsoport-elemzését” kísérte meg a jellemző habitusok elkülönítésével Hankiss Elemér (2002).

kozó milióvel az egyik ilyen kritikus kapcsolat: míg a nívómilió hajlamos „elkényeztetett primitíveknek” látni az énjük stimulálására törekvő fiatalokat, addig azok kinevetik a „régí vágású beképzeltet” és gúnyt űznek „unalmasságukból” vagy „túl-bonyolítottságukból”. Hasonló kölcsönös lenézés figyelhető meg a harmóniamilió, valamint az önmegvalósító milió viszonyában. Az utóbbi csoport hajlamos „szögletes nyárspolgároknak” látni a harmóniamilió képviselőit, miközben ők gyakran „rendbontókat” és a „nyugalom nagyszájú megzavaróit” látják az önmegvalósító milió képviselőiben. Különösen könnyen lobbannak fel az indulatok a mindennapok esztétikai gyakorlatai nyomán: az üvöltő rockzene és a klasszikus vonósnégyes halk háttérzenéje ugyanúgy konfliktushoz vezet, mint amikor a távirányítón veszekedő családban a család fő mulatós nótákat sugárzó műsort, a „gyerekek” pedig videoklipeket néznének. E mindennapi példákon is láthatók a kölcsönös értetlenség és ellentét egymásnak feszülő frontjai: túl az osztályharcon – írja Schulze – a mindennapi esztétika még mindig az agresszió, a védekezés, a szembenállás terepe.

A schulzei kordiagnózis, a kölcsönös meg nem értés struktúráinak ábrázolása már semmiképp sem egyeztethető össze egy szigorúan vertikálisan tagolódo társadalmi struktúrával. Noha a társadalom hierarchikus berendezkedését töredékesen még tükrözik az idősebb miliók valóságmodelljei, és túlzás volna az ökonómiai szemantika teljes jelentőségvesztéséről is beszélni, az élménytársadalom már nem tisztán a fent/lent, a sok/kevés, a művészet/giccs, a tömeg/elit kategóriái szerint tagolódik.²¹ Az életkori határzóna mentén *kettéhasadt vertikálitást* és a *hierarchikusan szerveződő miliójegyek elhalványulását* mutatja a bőség társadalmának nagycsoport-konstellációja (Schulze 1992: 399–403). A kifelé irányuló életfelfogások élményorientált átértékelésével a társadalmi egyenlőtlenségek észlelése is gyengül. Mégoly rafinált elemzési technikákkal sem konstruálható *egyetlen* általánosan elfogadott presztízshierarchia, amelynek rangsorába az élménytársadalom struktúrái beilleszthetők volnának (Schulze 1992: 403–406). Az egyetlen presztízsrangsor a megbecsültség *különféle* mércéi váltják fel: akárcsak az ízlést, a kiválóságot is milióspecifikus, inkompenzurábilis kánonok rögzítik. A hatvanas évek kulturális konfliktusaiban sem elsősorban a „privilegizáltak” és a „kiszemmisztettek” álltak egymással szemben, hanem eltérő világképüket propagáló nemzedékek (Schulze 1992: 406–408). A kölcsönös averzió mára inkább csak látenesen van jelen, az egymásról alkotott sztereotípiák és „ellenségképek” csak a személyközi interakció összeütközései nyomán aktualizálódnak. A feszültségek látnes ellentétékké rendeződtek, a saját valóságépületeikbe és „milió-etnocentrizmusukba” visszahúzódo nagycsoportok már csak értetlen vállvonogatással vesznek tudomást egymásról.

TÚL AZ ÉLMÉNYTÁRSADALMON? – MÉRLEG

Hasonlóan Pierre Bourdieu *La distinction* című művéhez (Bourdieu 1982, vö. 2002), az *Élménytársadalom* is olyan aprólékosan kidolgozott, társadalomelméleti keretbe foglalt kordiagnózist nyújt, amely a késő modern társadalom kulturális tagolódo-

21 Megfontolandó ebből a szempontból, hogy a társadalom hierarchikus képe összefüggésben áll-e a társadalomképet hagyományosan ápoló és (újra)termelő nívómilió *hierarchiaközpontú világnézetével*.

sát világítja meg. Schulze szembenéz Bourdieu főművével: *egyfelől* elfogadja hiteles és érvényes diagnózisnak, elismeri nagy hatókörű, rendkívüli mélység-élességű társadalomelméletét, *másfelől* azonban érvényében korlátozza, amikor a nyolcvanas évek Nyugat-Németországra vonatkozóan *már meghaladottnak* tartja. Mannheimi értelemben partikularizálja a bourdieu-i művet, amikor érvényességét az élménytársadalmat megelőző történeti-társadalmi korszakra, a „szűkösség társadalmára” szűkíti le: ami a hetvenes évek Franciaországra érvényes, nem érvényes a nyolcvanas évek Nyugat-Németországra.²² Noha Bourdieu az objektív struktúrák és szubjektív konstrukciók kölcsönös konstitúciójának álláspontját képviseli, Schulze szerint még mindig túlhangsúlyozza az erőforrások megszerzéséért folytatott társadalmi küzdelem jelentőségét, s eltúlozza az erőter történetéből adódó és a habitusban testet öltő kényszerek cselekvésformáló erejét (vö.: Alexander 1995). Schulze műve így a műfaji azonosság mellett téziseit tekintve a *La distinction* „ellenkönyveként” értékelhető.

Schulze meggyőződése szerint „a fogalom-meghatározás kognitív önprogramozást jelent” (Schulze 1992: 43). Nemcsak a társadalmi cselekvők szintjén, hanem a társadalomkutató megfigyeléseinek szintjén is az alkalmazza a „szemléletmód” kifejezést. „A »szemléletmód« a megismerő folyamatok szervezését jelenti: tárgylehatárolásokat, érvelési szabályokat, a priori kategóriákat, gondolkodási modelleket” (Schulze 1992: 79–80). Schulzéval szembe fordítva saját fogalmiságát megvizsgálhatjuk, hogy szemléletmódján keresztül *mit nem látunk* az élménytársadalomban. Hogy láthatóvá váljanak *vakfoltjai*, először saját felfogásához fűződő kételyeit idézem: „Közelebbről tekintve kérdésessé válnak társadalmunk olyan jellemzései is mint a jóléti- vagy szabadidő-társadalom. A jólét mellett, a látható mindennapi valóság felszíne alatt, milliók szűkölködnek, jóllehet ez olyannyira láthatatlan, hogy először empirikus módszerekkel kell felkutatni. A vágyott szabadidő mellett ott van a kényszerű, az akaratlan szabadidő is: noha a dolgozók időhiánya visszaszorult, az elbocsátottak munkahiánya nem. Hogyan lehet a szűkösség új formáit a – mindenekelőtt az emberek kényének-kedvének kielégítésére szerveződő – bőség társadalmának paradigmájával összeegyeztetni, ha lehet egyáltalán? Következmények nélkül marad-e az a szűkösség, amelyre a »kétharmados társadalomról« szóló beszédmod utal?” (Schulze 1992: 16).

E kérdésre – melyet könyve bevezetésében tesz fel – végül csak implicit választ ad: *a munkanélküliséget gyakorlatilag kirekeszti a látóteréből*. Amikor a magas és alacsony presztízsű foglalkozások miliőspecifikus eloszlását vizsgálja, így fogalmaz: „A foglalkozás *nélküli* személyek meghatározott miliőkben kapnak helyet, így a hallgatók az önmegvalósító miliőben, a nyugdíjasok és idősebb háziasszonyok a harmóniamiliőben” (Schulze 1992: 406 – kiemelés az eredetiben). A „foglalkozás nélküli személyek” felsorolásából itt *éppen a munkanélküliek* maradnak ki, mintha nem is léteznének, holott számuk már a nyolcvanas-kilencvenes években is elérte a milliós nagyságrendet. Az élménytársadalom koncepciója – mivel főként a német újraegyesítés előtti, 1985-ben végzett adatfelvételen alapul – teljes egészében figyelmen kívül hagyja a va-

22 „Saját kultúránkra vonatkozó elméletünkhöz érdemes ugyan a bourdieu-i kezdeményezéseket *következetesen bevonnunk*, ám bizonyos pontokon *következően el is kell felejtenünk* azokat. A modelltől – amellyel Bourdieu a hatvanas-hetvenes évek Franciaországát ábrázolta – át lehet venni néhány elemzési eszközt a nyolcvanas-kilencvenes évekbeli Szövetségi Köztársaság elemzéséhez, *de egyetlen egyet sem szabad átvenni az eredmények közül*. Ez nem jelenti azt, hogy megcáfolnánk őt. Bourdieu egy másik tényállással foglalkozott” (Schulze 1992: 16 – kiemelés tőlem).

lahai Kelet-Németország jóval kevesebb optimizmusra okot adó viszonyrendszerét (Schulze 1992: 89–91, 388–389). Már az is kérdés, hogy a Nürnberget és vonzaskörzetét alapsokaságnak tekintő minta legalább az újraegyesítés *előtti* Szövetségi Köztársaságra vonatkozóan elfogadható-e reprezentatívnak? (Müller 1993: 780). A tizennyolc évesnél fiatalabbak és a hetven évesnél idősebbek is „lemaradtak” az élménytársadalom térképéről. A legfájóbb hiányosság mégis az, hogy a külföldiek, bevándorlók és vendégmunkások növekvő népességcsoportjai szintén kívül rekedtek a vizsgálódások körén: mintha Schulze „konténer-társadalomban” gondolkodna (Böröcz 2006: 97). Az individualizációs tézis árnyoldalait – mint amilyen az elgyökértelenedés, az értelemvesztés, a kapcsolatképtelenség vagy a magány jelensége – Schulze legfeljebb az „én-szelekció megnehezedéséből” származó „határproblémákként” említi meg (Schulze 1992: 18). Az énje stimulálására törekvő szórakozó miliő kapcsán alkohol- és kábítószer-problémákra – amelyek vélhetően e miliőre különösen jellemzőek – egyetlen utalást sem találunk. Drogról csak az önmegvalósító miliőnek a hiánytársadalom korszakára eső szocializációja kapcsán esik szó, amikor Schulze az „én határainak megtapasztalásáról” beszél.

Schulze szerint az élménytársadalom a bizonytalanságtól és a csalódástól való félelem kivételével az élet minden jelentősebb problémáját maga mögött hagyta. A kizsákmányolás (Marx), a hivalkodó fogyasztás (Veblen), a strukturális kényszerek inkorporációja (Bourdieu) inkább a szükségesség társadalmához tartoznak csakúgy, mint az erőforrások megszerzéséért folytatott éles küzdelem. „A létért folytatott harc fegyverei átértelmeződnek, ha a harc alábbhagy. Egy ambivalens szituációban, ahol a harc és a játék motívumai egymás mellé kerülnek, a társadalmi egyenlőtlenség kritériumai is ambivalenssé válnak” (Schulze 1992: 402). Hogy valóban alábbhagyott-e az erőforrásokért folytatott harc, vagy csak Schulze megfigyelésének vakfoltja nem látta a küzdelmet, nehéz megítélni. Annyi azonban biztosnak tűnik, hogy kognitív önprogramozásával Schulze szisztematikusan kirekeszti látóköréből e konfliktusokat. Meglátása szerint az élmények társadalmában az élet árnyoldalainak – betegség, halál, katasztrófák, háborúk, büntettek, éhség, járványok, kábítószer, szegénység, munkanélküliség, környezeti problémák, devianciák – kétféle feldolgozásmódja terjedt el. Egyrészt a szerencsétlenségek *esztétizálása*, amikor a valóságos „határszituációk” (!) mediális megjelenítése összefolyik a fikcióval, másrészt a problémák *marginalizálása*, amikor jelentéktelennek értékeljük, és nem veszünk tudomást a társadalmi igazságtalanságokról és feszültségekről (Schulze 1992: 69–71). Schulze pontos helyzetelemzése különösen érvényes saját művére. Diagnózisával ugyanis nem tesz mást, minthogy csatlakozik a bevett szemlélethez és *esztétizálja*, illetve – határproblémáknak tekintve – *marginalizálja* az élet árnyoldalait (vö.: Honneth 1992: 527).

A probléma a „hiánytársadalom” és az „élménytársadalom” megkülönböztetéséből fakad. A korábbi korszakban az emberek rosszabbul élték meg életkörülményeiket; ebből azonban nem feltétlenül következik, hogy ma ne érezhetnék helyzetüket nyomorúságosnak. Az élménytársadalom problémáit az elbizonytalanodástól és a csalódástól való félelmek nem magyarázzák meg teljes egészében. Nem világos, hogy a kölcsönös meg nem értetés strukturái miért nem vezetnek Schulzénél a társadalmi világ felosztásáért, a lét nyilvános értelmezéséért vívott küzdelmek bemutatásához (Bourdieu 1982: 727–755, 1985; Mannheim 2000b). A bőség társadalma csökkentheti ugyan, de távolról sem zárja ki a nagycsoportok közötti szimbolikus és hatalmi harco-

kat: az érdekérvényesítés lehetőségének és képességeinek egyenlőtlensége minden bizonnyal fennmaradt az élménytársadalomban is. Noha Schulze a politikai alárendelődés vagy a dominanciára törekvés szempontjából jellemzi a milióket, a hatalom aspektusa nem kap szerepet a műben.

Álláspontja szerint a szűkösség társadalmához képest az élménytársadalomban már alig-alig van jelentősége a harcnak, az elnyomásnak, a kényszereknek. Ha nem vesz tudomást az egykori Kelet-Németországról, a munkanélküliekről, a bevándorlókról és a vendégmunkásokról, akkor ezen nem is igen csodálkozhatunk. Schulze – akár csak miliói – maga is sajátos valóságértelmezést és valóságszelekciót képvisel. Ez persze minden társas megismerés kiküszöbölhetetlen velejárója, ám ha ebből a torzításból inkább csak az élet napos oldalát jelentő élményközpontúság bontakozik ki, akkor annak következményei vannak a társadalom komplexitásának megragadására és az elméletépítés kiegyensúlyozottságára is. Ha Schulze a társadalmi cselekvők látószögét komplexebbnek tette volna, és átfogóbban rekonstruálta volna élményanyagukat, akkor egy összetettebb, differenciáltabb és talán ellentmondásosabb társadalomképet dolgozott volna ki.

Az *Erlebnisesellschaft* 2005-ös újrakiadásához írt bevezető fejezetben Schulze számot vet a művét ért kritikákkal (Schulze 2005; vö.: Honneth 1992; Müller 1993). A jóléti állam leépítésének folyamata, az elszegényedés fenyegető veszélye, az éleződő szociális és kulturális konfliktusok árnyékában feltételezhetnénk, hogy Schulze legalább részlegesen visszavonja koncepcióját. „Napjaink Szövetségi Köztársaságáról alkotott mindennapos, folyton ismétlődő képek a munkaerőpiacról réges-rég kiszorult munkanélküliekről, a képernyőtől elszakadni képtelen elhízott tévé nézőkről, az iskolát végzettség nélküli elhagyó – egyetlen német mondat megfogalmazására is képtelen – fiatalokról szólnak; embereket mutatnak, akik fogpótlásukat sem engedhetik meg maguknak, akik nem tudnak jövedelmet felmutatni és kénytelenek lakásukat egy olcsóbbra és rosszabbra elcserélni; éhbérérért dolgozókat láttatnak, munkaidő-meghosszabbítást bérkiegyenlítés nélkül, üzembezárasokat, a munkalehetőség alacsonyabb bérköltségű országokba telepítését, az olcsó munkaerő invázióját; valamint üres közpénztárazatokat, kihalt bevásárlóközpontokat, a szociális ügyosztályok folyosóin várakozó embereket” (Schulze 2005: II). Mi más lehetne erre Schulze válasza, mint a meghátrálás!?

Van más válasza: „Természetesen minden lehetséges perspektíva elkerülhetetlen velejárója, hogy vakfoltjait csak egy másik perspektíva láthatja. [...] A világ értelmezésének leggyakoribb tévedése a résznézet egésszel történő összetévesztése, a második leggyakoribb pedig a résznézetek különbözőségeinek megfeleltetése egy logikai ellentmondásnak. A »szűkös létviszonyok« – hogy a jelenlegi kollektív önleírás kulcsfogalmát használjam – *egy dolog*, a kielégítő egzisztenciális feltételek (beleértve az azal összekapcsolódó személyes életfilozófiát is) azonban *már egy másik. Mindkettő létezik – egymás mellett*” (Schulze 2005: II–III – kiemelés tőlem). Schulze szerint tehát a „vagy-vagy” típusú diszjunktív gondolkodást az „is-is” jellegű konjunktív gondolkodással kell felcserélnünk, ha a társadalmi valóságot a maga összetettségében akarjuk megérteni. A kritikát, mely szerint Schulze a jelenkor társadalmának leírását annak napos oldalára korlátozza, Schulze megfordítja. Szerinte a társadalmi közbeszédben oly népszerű – nem ritkán populáris – társadalmelemzések és diagnózisok esnek az *árnyoldal egészségé torzításának hibájába*, melyet egy komplexebb kép kialakításával kell

helyettesíteni. Természetesen jelen vannak a szűkösség problémái is, az élménytársadalom megítéléséhez azonban érdemes elválasztani a lecsúszástól fenyegetetteket a tartósan perifériára szorulóktól. Ha egy „mindenkinek rosszabbul megy” jellegű differenciálatlan diagnózist adunk, akkor összetartozónak tűnhetnek a valójában nem összetartozók is: „Azok, akik szebb időköt is láttak, és azok, akik egyáltalán nem tudják, mi is az” (Schulze 2005: IV).

Az előbbi csoportnak aligha változik meg az életfelfogása, aligha búcsúzik el a szép élet projektjétől. Ha szűkösebb keretek között is, de hasonló típusú élményigényekkel fordul a világ felé. Az élet értelmének és megélésének problémáival, a boldogság keresésének egzisztenciális nehézségeivel ugyanúgy számolni kell: ezen a materiális javak szűkösebb hozzáférési esélyei mit sem változtatnak. Schulze szerint az élménytársadalom kritikusai hajlanak arra, hogy az életmódot, az élményt az élvezettel, az örömmel, a könnyedséggel és a teljes felszabadultsággal tévesszék össze, az *Erlebnisgesellschaft*-ot *Spaßgesellschaft*-ként értsék félre. Utóbbi nemhogy továbbállt volna, de még Schulze szerint sem volt jelen soha. Ez ugyanúgy téves diagnózis – vallja –, mint az „elszegényedő társadalomról” szóló panaszok. Az elmúlt csaknem másfél évtized rossz közérzetet és válsághangulatot keltő eseményei mögött a mindennapok csaknem zavartalan világa rejlik. „Normális esetben egy számítógép élettartamának 99%-ában a lehető legjobban működik. Noha csaknem ez a teljes valóság, ez a legcsekélyebb mértékben sem érdekel senkit. A működés nem esemény, csak az összeomlás az. A nem-események alig érezhető áramlása, amelyre senki sem kíváncsi, s amelyeknek hírértéke sincs, az elmúlt tizenöt évben jóval nagyobb erővel bírt annál, mint ahogyan az a pontszerű, médiaképes nagy eseményekben megjelent” (Schulze 2005: X).

A gazdasági fejlődés lelassult ugyan, de a jólét mutatói – így Schulze – sosem voltak ilyen magasak: miért kellene hát aggódni a *lassuló* gyarapodás miatt? Schulze folytonos szembesítése kollégái részéről – „egyenlőtlenségek márpedig vannak!” – szerint szintén nem találó érv, hiszen az *élménytársadalom-koncepció egy pillanatil sem tagadta azokat*. A társadalmi valóság nagyon összetett, így ha nem is hangsúlyozzuk az egyenlőtlenségeket, attól még nem tagadjuk azok létezését vagy jelentőségét. Schulze saját legfőbb intellektuális ellenfelének tartott Bourdieu koncepciójával szemben kifejti: a *La distinction* nem vet számot a lehetőségek korábban elképzelhetetlenek hitt gyarapodásával, az életforma-választás potenciális mozgásterével, a szubjektum példátlan döntési szabadságával élete alakítása felett. Napjainkban a társadalmi kényszerek alóli soha nem látott felszabadulás lehetőségét éljük; miért kellene hát a jelenkor társadalomelméleti igénytel megírt diagnózisának is a vitathatatlanul meglevő strukturális kényszereket a centrumba helyezni?

Schulze érvei a „félíg teli pohár” mellett látszólag kevésbé képesek meggyőzni a „félíg üres” társadalomkép híveit. Ez a vita – ha új szereplőkkel is –, alighanem folytatódni fog. Noha a hatvanas-hetvenes évek Franciaországára s a nyolcvanas-kilencvenes évek (Nyugat-)Németországára kidolgozott koncepciók közvetlenül nem fordíthatók le napjaink Magyarországra, megkerülhetetlen támpontokat kínálnak hasonló vizsgálatokhoz. Ha a honi viszonyokra érvényes, valóban komplex kulturális struktúraelmélet (és empirikus program) kidolgozásába kezdenénk, az *Erlebnisgesellschaft* és a *La distinction* közötti elméleti erőterben valahol középponton kellene elindulnunk.

IRODALOM

- Alexander, J. (1995): The Reality of Reduction: The Failed Synthesis of Pierre Bourdieu. In Alexander, J.: *Fin de siècle Social Theory: Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London–New York: Verso, 128–217.
- Bauman, Z. (2005): A munkaetikától a fogyasztás esztétikájáig. *Replika*, 51–52: 221–238.
- Beck, U. (1983): Jenseits von Stand und Klasse? Soziale Ungleichheiten, gesellschaftliche Individualisierungsprozesse und die Entstehung neuer sozialer Formationen und Identitäten. In Krackel, R. Hrsg.: *Soziale Ungleichheiten*. Göttingen: Otto Schwarz und Co. Verlag, 36–74. [Magyar fordításban: Beck, U.: Túl renden és osztályon? Társadalmi egyenlőtlenségek, társadalmi individualizációs folyamatok és az új társadalmi alakulatok, identitások keletkezése. In Angelusz R. szerk. (1999): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest, Új Mandátum, 418–468.]
- Beck, U. (1986): *Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag. [Magyar fordításban Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest: Andorka Rudolf Társadalomtudományi Társaság–Századvég Kiadó.]
- Berger, P.L.–Luckmann, Th. (1966): *The Social Construction of Reality. A Treatise in the Sociology of Knowledge*. New York: Anchor Books. [Magyar fordításban Berger, P.L.–Luckmann, Th. (1998): *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés*. Budapest: Józsvöveg Kiadó.]
- Berger V. (2007): Konstruktivista és bourdieu-i megközelítések vonzásában: Gerhard Schulze cselekvés- és tudásszociológiai modellje. *Kötő-jelek 2006*, 31–53.
- Bourdieu, P. (1982): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (1985): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. *Szociológiai Figyelő*, 1: 7–22.
- Bourdieu, P. (2002): Társadalmi tér és szimbolikus tér. In Bourdieu, P.: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. Budapest: Napvilág Kiadó, 11–29.
- Böröcz, J. (2006): „A Világ és Mi” Interjú Böröcz József szociológussal. (Készítette: Frida Balázs és Pulay Gergő) *Anthropolis*, 3: 96–101.
- Douglas, M.–Isherwood, B. (1998): A javak használatának változatai. In Wessely A. szerk.: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 150–159.
- Éber M.Á. (2007a): *Élménytársadalom. Gerhard Schulze koncepciójának tudás- és társadalomelméleti összefüggéseiről*. Budapest: ELTE TáTK.
- Éber M.Á. (2007b): Bourdieu és Luhmann „között” – Gerhard Schulze élménytársadalom-koncepciójáról. In *Tavaszi Szél 2007. konferenciakiadvány – Társadalomtudományok*. Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 60–66.
- Hankiss E. (1997): *Az emberi kaland. Egy civilizáció-elmélet vázlatja*. Budapest: Helikon Kiadó.
- Hankiss E. (1999): Proletár reneszánsz. In Hankiss E.: *Proletár reneszánsz*. Budapest: Helikon Kiadó, 11–121.
- Hankiss E. (2002): Trabant a kertben. A magyar társadalom habitusának alakulásáról. In Hankiss E.: *Új diagnózisok*. Budapest: Osiris Kiadó, 19–39.
- Hernádi M. szerk. (1984): *A fenomenológia a társadalomtudományban*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Honneth, A. (1992): Ästhetisierung der Lebenswelt. *Merkur*, 6: 522–527; valamint: http://www.gerhardschulze.de/down/rez/Rezension_Honneth.pdf [Magyar fordításban Honneth, A. (1997): Az életvilág esztétizálódása. In Honneth, A.: *Elismerés és megvetés. Tanulmányok a kritikai társadalomelmélet köréből*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 79–85.]

- Hradil, S. (1992): Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő-, szubkultúra- és életstílus-kutatás a '80-as években. In Andorka R.–Hradil, S.–Peschar, J.S. szerk.: *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Kapitány B. (2002): A rizikótársadalom másfél évtizede. *Szociológiai Szemle*, 1: 123–133.
- Mannheim K. (2000a): A nemzedékek problémája. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 201–253.
- Mannheim K. (2000b): A konkurencia jelentősége a szellemi élet területén. In Mannheim K.: *Tudásszociológiai tanulmányok*. Budapest: Osiris Kiadó, 255–298.
- Müller, H-P. (1993): Gerhard Schulze: Die Erlebnisgesellschaft (Rezension). *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 4: 778–780.
- Némédi D. (1988): A kockázatok árnyékában, avagy milyen a szociológiai könyvsiker az NSZK-ban? *Szociológiai Figyelő*, 4: 95–99.
- Polányi M. (1997): A hallgatóságos dimenzió. In Polányi M.: *Tudomány és ember*. Budapest: Argumentum Kiadó–Polányi Mihály Szabadelvű Filozófiai Társaság, 163–239.
- Schulze, G. (1987): *Identität als Stilfrage? Über den kollektiven Wandel der Selbstdefinition*. In Frey, H-P.–Haußer, K. Hrsg.: *Identität. Entwicklungen psychologischer und soziologischer Forschung*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag, 105–124.
- Schulze, G. (1992): *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag.
- Schulze, G. (1998): A Német Szövetségi Köztársaság kulturális átalakulása. In Wessely A. szerk.: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 186–204.
- Schulze, G. (2000): Élménytársadalom. A Jelenkor kultúrszociológiája. A mindennapi élet esztétizálódása (részlet az 1. fejezetből). *Szociológiai Figyelő*, 1–2: 135–157.
- Schulze, G. (2005): Übergang wohin? Kommentar im Jahr 2005. In Schulze, G.: *Die Erlebnisgesellschaft. Kultursoziologie der Gegenwart*. Frankfurt am Main–New York: Campus Verlag, I–XXII.
- Simmel, G. (1973): A divat. In Simmel, G.: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest: Gondolat Kiadó, 473–507.
- Weber, M. (1982): A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. In Weber, M.: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme*. Budapest: Gondolat Kiadó, 27–290.
- Wessely A. (1996): Élményhajhász társadalom. *Ex-Symposion*, 8: 25–29; *KisTáska*, 42: 34–35.
- Wessely A. (1998): Előszó – A kultúra szociológiai tanulmányozása. In Wessely A. szerk.: *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó–Láthatatlan Kollégium, 7–27.
- Wessely A.–Kemény V.–Babarczy E.–Róbert P.–Hadas M. (2001): *Kultúra és társadalom. A TEK20 Konferencia 3. napja*. 2001. május 17. (www.tek.bke.hu/tek20/szociologia.html)

AZ ETIKUS FOGYASZTÁS ÉRTELMEZÉSEI*

GULYÁS Emese

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; e-mail: emese_gulyas@t-online.hu

Az utóbbi években tucatnyi bojkottot hirdettek Magyarországon; az országban több, a fogyasztó és termelő közvetlen együttműködésére épülő, ökológiai és társadalmi értékeket szem előtt tartó élelmiszerközösség működik; 2006 végén méltányos kereskedelemről (fair trade) származó termékeket forgalmazó üzlet nyílt Budapesten; újra és újra megjelennek a patrióta szempontokat hangsúlyozó termékkampányok. Mindezek egy újfajta értékrend, magatartás, az *etikus fogyasztás* hazai megjelenésére utalnak.

Az etikus fogyasztás, az újfajta fogyasztó igények, niche piacok kialakítása révén befolyásolják a piaci kultúrát (lásd felelős vállalati magatartás); az etikus fogyasztás tömeges terjedése pedig a piac funkcióinak átalakulását eredményezheti. Az eddig elsősorban gazdasági térenként értelmezett modern piac morális cselekvési térré, a társadalmi részvétel és szabályozás eszközévé válhat. Az etikus fogyasztás mint társadalmi mozgalom hatással van a politikai kultúrára és fontos szerepet játszhat a fenntartható fejlődés előmozdítását célzó közpolitikák megvalósulásában is. A nyugat-európai irodalom és a tapasztalatok szerint az etikus fogyasztás egyre inkább betölti ezeket a szerepeket; a mozgalom hazai megjelenése időszerűvé teszi a kérdést: milyen értékek és intézmények jellemzik az új fogyasztói kultúrát, és ezek közül melyek azok, amelyekkel Magyarországon is találkozhatunk.

A tanulmány első fele az etikus fogyasztás jelenségével foglalkozik: áttekintést nyújt az etikus fogyasztás irodalmáról és kiemeli a főbb kutatási irányzatokat, valamint bemutatja az etikus fogyasztás jellegzetes, leggyakrabban vizsgált cselekvési formáit. A második részben az értelmezési lehetőségek közül az etikus fogyasztást politikus fogyasztásként, társadalmi szabályozásként értelmezve, az etikus fogyasztás mint a közügyekben való részvételi forma relevanciáját vizsgálom. Arra a kérdésre keresem a választ, hogy a klasszikus politikai intézmények rovására vagy azokat kiegészítve várható-e az etikus fogyasztás terjedése, illetve hogy melyek azok az ügyek, amelyek leginkább mozgósítanak a részvételre. A vizsgálat elsősorban a magyarországi részvételi kultúrát leíró adatokra, valamint egy reprezentatív mintás attitűdfelmérésre alapul. A tanulmány végén röviden felvázolom az etikus fogyasztói attitűd és magatartás közötti eltérések lehetséges okait.

* A tanulmány a Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskolán folytatott tanulmányaim keretében készült. Köszönöm témavezetőmnek, Wessely Annának a tanulmány elkészítésében nyújtott segítséget, valamint a kézirat korábbi változataihoz fűzött kritikái észrevételeket Boda Zsoltnak és hallgatótársaimnak.

AZ ETIKUS FOGYASZTÁS ÉRTELMEZÉSI LEHETŐSÉGEI

Az értékorientált fogyasztói attitűdök és szokások angolszász területeken az 1960-as évek végétől kezdve kerültek a társadalomtudományos érdeklődés látóterébe. Ebben az évtizedben jelentek meg az első angol nyelvű folyóiratcikkek, amelyek a ma leggyakrabban etikus fogyasztásként jelölt fogalmat írták le, legtöbbször a felelős fogyasztás vagy a társadalmilag felelős fogyasztás terminust használva. A hetvenes évek végétől napjainkig számos kutatás foglalkozik a környezettudatos, fenntartható fogyasztással, amelyek bizonyos szempontból szintén rokon fogalmak. Végül az ezredforduló környékén bontakozott ki az értékorientált fogyasztói magatartás vizsgálatának az a vonulata, amely már kifejezetten az etikus fogyasztás kifejezést használja, és az új társadalmi mozgalmak egyikeként vizsgálja. Ám annak ellenére, hogy az értékorientált fogyasztás kutatása már több évtizedes múltra tekint vissza, az etikus fogyasztásnak nincsenek meghatározó elméletei, legfeljebb a magyarázatok különböző irányzataival találkozhatunk.

Az alábbiakban az etikus fogyasztás általános megfogalmazásából kiindulva fogalom össze a főbb megközelítéseket, és azokat az elméleteket, amelyek ugyan nem kifejezetten az etikus fogyasztással foglalkoznak, de releváns keretet nyújtanak az értelmezéséhez.

Az etikus fogyasztói magatartásról szóló tanulmányok és a fogyasztói mozgalmak többsége egyszerűen úgy fogalmazza meg az etikus fogyasztást, mint a fogyasztó tudatos szándékát, hogy fogyasztói döntéseit erkölcsi meggyőződésének és értékeinek megfelelően hozza meg. A különböző megközelítések a fogyasztói magatartás, illetve etika más-más vonatkozását hangsúlyozzák. Az irodalom áttekintése alapján az etikus fogyasztás kutatásában hat irány különíthető el.

A fogyasztói magatartás normatív elemzései az *etikai szempontból megkérdőjelezhető fogyasztói magatartást* vizsgálják. A fő kérdés, hogy egy adott vásárlási szituációban mit tart helyesnek vagy elítélendőnek a fogyasztó. Vitell és Hunt (1990) dolgozott ki egy később széles körben népszerű, nemzetközi viszonylatban is tesztelt módszert a *fogyasztói magatartás etikájának vizsgálatára*. A fogyasztókat arra kérték, nyilatkozzanak különböző fogyasztási szituációk helyességéről: fizetés nélkül üdítő inni a közértben, szó nélkül hagyni, ha a fogyasztó számára kedvezően, de rosszul adnak vissza a kasszánál, passzív haszonhúzás az eladó figyelmetlenségéből, lemezmásolás, más fogyasztói kuponjainak a felhasználása stb.. Ezek a kutatások inkább a menedzsment, mint a társadalomtudományok körében váltak népszerűvé, és nem tartoznak szorosan e tanulmány tárgyához, ezért eltekintek részletes ismertetésüktől.

A *fogyasztás, a fogyasztói társadalom (ön)kritikája* címkével jelölhető irányzat központi fogalmai a túlfogyasztás és ellenpólusa, a *fenntartható fogyasztás*, amelyek közös gyökere a fenntartható fejlődés általánosan elfogadott tétele, azaz hogy a fejlődésnek úgy kell megvalósulnia, hogy azzal ne korlátozzuk a jövő generációk lehetőségeit, óvjuk meg a rendelkezésre álló erőforrásokat. Ezzel kapcsolatban gyakran felmerül, hogy a materiális fogyasztás egy ponton túl az *életminőség* rovására megy.¹ A vonatkozó irodalom szinte könyvtárnyi, hiszen ez az irányzat épült be a leginkább a hagyományos politikai közgondolkodásba és intézményrendszerbe: az ENSZ Környe-

1 Lásd például Singer (1996); Kasser (2005).

zetvédelmi Programja például 10 éves keretprogramot dolgozott ki a fenntartható fogyasztásról (az ún. Marrakech folyamat), és a téma központi részét képezi az Európai Unió fenntartható fejlődés stratégiájának is.

A legtöbb elmélet, tanulmány vagy közpolitika abból indul ki, hogy a fejlett társadalmak jelenlegi fogyasztási szintje ökológiai szempontból nem fenntartható, a természeti erőforrások rövid távú kimerítését, a természeti környezet felemésztését eredményezi. A túlzott materiális fogyasztás nem helyes, a fejlett országok lakóinak erkölcsi kötelessége fogyasztási szokásaik megváltoztatása a fenntarthatóság érdekében.

A fenntartható fogyasztással foglalkozó tudományos munkák szerint a jellemző fogyasztási szokások hosszú távú, tartós megváltoztatásának kulcsa a fogyasztói értékektől eltávolodó értékrend erősítése és alternatív életmódok, életmodellek felmutatása.² A magyar szerzők közül erre vállalkozik például Kocsis Tamás, aki erdélyi és őrségi terepmunkák eredményeire alapozva megalkotja a „teljességben gyökerező személy” koncepcióját, amelynek értelmében a teljességet elérő ember gyökerei társas, kulturális, természeti és vallási jellegűek; e gyökerek elvesztésekor az „illető életét a pénz, az anyagiak és a fogyasztói attitűd” irányítja (Kocsis 2002: 112). A szerző szintén lehetséges alternatívaként mutatja be az amerikai önkéntes egyszerűsítők mozgalmát.

Az „alternatív hedonizmus” koncepcióját megalkotó filozófus, Kate Soper (2007, é.n.) azt állítja, hogy az ökológiai és társadalmi fenntarthatóság felé való elmozduláshoz újra kell alkotni a „jó életéről” berögzült, az amerikai-európai fogyasztási módokat idealizáló elképzeléseket. Az alternatív hedonista felismeri saját szerepét a modern társadalom kockázatainak kitermelésében, de nemcsak a fogyasztás káros környezeti és társadalmi hatásainak mérséklése érdekében változtat fogyasztási szokásain, hanem mert a másként fogyasztás számára belső örömforrás is. A Soper által gyakran emlegetett példa szerint, az emberek nem csak környezetvédelmi okok miatt váltanak autóról biciklire, hanem azért is, mert örömeiket lelik a biciklizésben.

A *közgazdaságtan racionális, önérdekkövető fogyasztó* modelljéhez állnak közel azok a megközelítések, amelyek a „fogyasztói preferencia” fogalmát kiterjesztve magyarázzák az etikus fogyasztást. A racionális, a különböző választási lehetőségeket preferenciái szerint mérlegelő fogyasztói magatartást ez esetben nem csak a gyakran egyedüli befolyásoló tényezőként számon tartott ár és minőség befolyásolja. A fogyasztói preferenciarendezés során „egyforma vagy olykor még nagyobb súllyal esnek latba a más, politikai, világnézeti, környezetvédelmi vagy társadalmi motivációk” – olvashatjuk például az angol *Ethical Consumer* magazin alapító szerkesztője által összeállított tanulmánykötet előszavában (Harrison et al. 2005: 2). E motivációknak megfelelő viselkedés éppúgy az egyéni hasznosság növelését szolgálja, mint a szűken értelmezett önérdekkövetés. A proszociális motivációk követése egyrészt morális megelégedettséget okoz, másrészt értelmezhető a felvilágosult önérdek megnyilvánulásaként is. De vannak, akik úgy vélik (például Miller, érvelését lásd később), hogy a morális érvek valójában csak önző szempontok (jobb íz, egészség, presztízsfogyasztás stb.) elleplezését szolgálják az ún. etikus fogyasztók esetében is.

2 Az új életmód modellek kialakításának szükségessége mellett érvel többek között Brown–Cameron (2000); Barnett et al. (2005).

Számos antropológiai, illetve antropológiai beágyazottságú szociológiai munka emeli ki a fogyasztás jelrendszer jellegét, nyelvszerűségét,³ e munkák logikáját követve azt mondhatnánk, hogy az etikus fogyasztás *kommunikációs folyamat* és mint ilyen, nem más, mint egy mindig is létező jelenség újracímkézése. A fogyasztás mindig is kulturálisan és társadalmilag meghatározott, értékalapú tevékenység volt, melyben a társadalom tagjai kifejezésre juttatják értékeiket, meggyőződésüket, világfelfogásukat, alakítják társas érintkezésük formáit; a fogyasztói döntések nyilvánvalóan értékeken alapulnak, és egyben hozzá is járulnak az értékek kialakulásához (Douglas–Isherwood 1996).

Érdeemes kiemelni a fogyasztást kulturális tevékenységként elgondoló Douglas (1996, 1997) elméletét, mely szerint a fogyasztók vásárlási döntéseik meghozatala során arról döntenek, milyen világban szeretnének élni; azért választanak bizonyos javakat, mert azok elfogadottak a kívánatos, vagy „üldözöttek” a nem kívánatos társadalomban. Ugyanakkor a népszerű „fogyasztás mint identitás-megjelenítés” elképzelést kitégítve hozzát teszi, hogy a fogyasztók sokkal inkább tudják, mi az, ami ellen tiltakoznak, mint hogy mi felelne meg azonosságuknak. „A vásárló nem arra törekszik, hogy a vásárolt javak által meghatározza identitását, a vásárlás annak meghatározása, hogy *mi nem* a fogyasztó” (Douglas 1996: 104).

Az etikus fogyasztás két legelterjedtebb értelmezése a felelős fogyasztás és a politikai fogyasztásé.

A *felelős fogyasztásról* beszélők szerint a fogyasztó nemcsak saját szükséglet-kielégítését mérlegeli, hanem reflektál saját fogyasztói létére is. A preferencia-rendezi már nem önös érdekeknek megfelelően történik, hanem a fogyasztó megpróbálja bevonni a mérlegelésbe döntése várható hatásait, a „nagyvilág”, a társadalom és a környezet érdekeit is (Webster 1975; Mohr et al. 2001; Miller 2001; Székely 2003). Például, amikor a fogyasztó mobilitási igényeit elégíti ki, nemcsak azt mérlegeli, hogy busszal, autóval vagy netán biciklivel jut el gyorsabban vagy kényelmesebben céljához, hanem azt is, hogy a különböző közlekedési módok milyen mértékű terhet rónak a környezetre; saját érdekét adott esetben alárendeli a közösség érdekének.

Az irányzat kulcsszavai a *proszociális magatartás, az önzetlenség és a segítségnyújtás*. Több szerző a segítségnyújtással, a segítő magatartással állítja párhuzamba a társadalmilag felelős fogyasztást, mivel mindkettőben mások javának szolgálata kerül előtérbe, és az elérhető egyéni előnyök korlátozottak (Anderson–Cunningham 1972; Klein et al. 2004).

A felelős fogyasztásról több empirikus kutatás is született. Anderson és Cunningham (1972) piaci szegmentációs eljárásokat alkalmazva kimutatta, hogy létezik egy jól elkülöníthető, a társadalmi felelősségvállalásban, önzetlen segítségnyújtásban élenjáró csoport, amelynek felelős magatartása fogyasztói döntéseiben is manifesztálódik. A felelős fogyasztókra az adományozás, az aktív közösségi élet és politikai érdeklődés, választási részvétel és kevésbé konzervatív értékrend jellemző; e csoport tagjai fiatal, jó állásban dolgozó középkorú kozmopoliták, az átlagnál magasabb társadalmi-gazdasági státusszal. Szintén érdemes kiemelni Cooper–Martin és Holbrook (1993) kutatását, akik fogyasztókat kértek etikus fogyasztói magatartásformák és ügyek felsorolására, majd erre alapozva kialakították az etikus fogyasztói ma-

3 Lásd például Bourdieu (1984); McCracken (1990); Douglas–Isherwood (1996).

gatartás prototípusait. A leggyakrabban említett ügyek a vallás, az állatvédelmi kérdések, a diszkrimináció, a hajléktalanság, a gender, a munka világa, a hazafiság, az erőszak és az integritás; a magatartásformák között a vásárláson kívül az informálódás, a nemvásárlás, a használat, a hulladékkezelés is szerepelt. A kutatók az etikus fogyasztás aktív formáinak nevezték el például az erőszakmentes termékek, a delfinbarát módon halászott tonhal vagy a visszaváltható üveges termékek vásárlását, az újrahasznosítást; míg passzív formaként minősítették a bojkottálást vagy általában bizonyos termékek nemvásárlását. A megkérdezett fogyasztók az önzetlen cselekvéstípusokat tartották helyesnek. A kutatás végkövetkeztetése szerint az etikus fogyasztás aktív és önzetlen cselekvésként értelmezhető.

Miller (2001) azonban felhívja a figyelmet arra, mennyire csalóka az itt hivatkozott munkák szinte mindegyikében megjelenő altruista motívum. Vásárlókkal felvett interjúit elemezve azt a következtetést vonja le, hogy az első látásra altruista indítatású motivációk szinte minden esetben visszavezethetők valamilyen szűk értelemben vett önérderekre, például az egészségesség, a karcúság vagy a finom ízek iránti igényre.

Az értékorientált fogyasztást *politikus fogyasztásként* értelmező szerzők, az etikus fogyasztás nyomásgyakorló jellegére helyezik a hangsúlyt, a fogyasztókat nemcsak piaci, hanem politikai cselekvőkként is szerepeltetve meghatározásaikban. A piac politikai és morális cselekvési tér is egyben. A piaci döntések a materiális javak komplex társadalmi és normatív kontextusba helyezett értelmezésére reflektálnak, ami a gyakran használt „forint szavazat” hasonlat szerint annyit tesz, hogy a fogyasztók vásárlói döntéseikkel ugyanúgy részt vesznek társadalmuk alakításában, mint ahogy politika szavazataikkal teszik ezt (Dickinson–Carsky 2005; Dickinson–Hollander 1991).

A fogyasztói szavazatok hatalmának megítélése különböző: egyes szerzők politikai véleménynyilvánításról, a társadalmi folyamatok alakításáról és befolyásolásáról beszélnek,⁴ mások, ennél sarkosabban fogalmazva szabályozási folyamatként, a (globális) vállalatok hatalmának korlátozásaként írják le az etikus fogyasztást.⁵ Beck például egyenesen hatalmi eszköznek tartja a fogyasztói szavazatokat, és egy olyan társadalmi mozgalmat vázol fel, amely a globális, a társadalmi felelősségvállalás elől folyamatosan elvándorló tőke ellenpólusa, megfékezője lehetne, hiszen vállalatok rá vannak utalva a fogyasztói hatalommal való együttműködésre.

Nem használja a politikus fogyasztás fogalmát Miller (1997), de elismeri bizonyos fogyasztási formák politikai erejét és minőségét. Szerinte a fogyasztás lehetőséget teremt a saját hatalom tudatosítására és a hagyományos politikában éppen kiveszőben lévő erkölcsi felelősségvállalásra, emellett az új fogyasztói mozgalmakat, például a közösségi⁶ vagy a környezettudatos fogyasztást alkalmasnak tartja arra, hogy oldják a politikai tér hagyományos (bal-jobb) pólusai között feszülő ellentéteket.

A többihez képest a politikus fogyasztás irányzatban központi szerepe van a fogyasztás *instrumentális* jellegének: a fogyasztói döntéshozatalban (termékek és termelők közötti választás) szerepet játszik a fogyasztónak az az igénye, hogy változásokat

4 Többek között Dickinson (1990); Miller (1997); Dickinson–Carsky (2005); Stolle–Hooge (2004); Andersen–Tobiasen (2004).

5 Ezt az álláspontot képviseli Smith (1990); Micheletti (2003, 2004); Beck (2006).

6 Miller a fogyasztó és a termelő közötti közvetlen kapcsolatra épülő, környezeti és társadalmi szempontokat szem előtt tartó japán fogyasztói szövetségeket említi példaként a közösségi fogyasztásra.

érjen el a nemkívánatosnak vélt vállalati vagy politikai gyakorlatokban. Andersen és Tobiasen (2004) dániai empirikus kutatásokra alapozva állítják, hogy tulajdonképpen ez a változtatási és befolyásolási szándék különbözteti meg a politikus fogyasztást a személyes igényeket kielégítő fogyasztástól, illetve az a fogyasztói meggyőződés, hogy az individuális fogyasztói cselekvések kollektív eredménnyel járhatnak. A változtatási igény a legtöbb esetben nyomásgyakorló csoportok által meghirdetett bojkottokban manifesztálódik (Smith 1990), bár az említett dán szerzők ide sorolják a fogyasztással összekapcsolt szolidaritási mozgalmakat is, például a méltányos kereskedelem (fair trade) mozgalmat is.

Az etikus fogyasztást értelmező tanulmányok három pólus köré tömörülnek aszerint, hogy *normatív* vagy *leíró* megközelítést alkalmaznak, hogy teljesen *egyéni cselekvésként* mutatják be az etikus fogyasztást, vagy az egyéni cselekvés mellett *kollektív* vagy tisztán kollektív *cselekvésként* értelmezik, valamint hogy a fogyasztói magatartást *instrumentális* vagy *expresszív*, azaz a célmegvalósító vagy (ön)kifejező jellegét hangsúlyozzák-e.

Az utóbbi években reneszánszát éli az *etikus fogyasztás politikus fogyasztásként* való felfogása – ami valószínűleg összefügg a közügyekben való társadalmi részvétel átalakulásával, a politikai részvétel új formáinak megjelenésével és terjedésével, valamint a globalizáció (szabad tőkeáramlás) hatásainak fokozódásával, és a nemzetek feletti, a polgárok „közvetlen” beleszólási lehetőségeit nem biztosító szervezetek (Kereskedelmi Világszervezet, Európai Unió) hatalmának erősödésével. A következőkben, az etikus fogyasztás mint a közügyekben való részvételi forma kifejtésére, jellegzetes cselekvési formáinak ismertetésére és relevanciájának vizsgálatára tesztek kísérletet.

AZ ETIKUS FOGYASZTÁS CSELEKVÉSI FORMÁI

Az etikus fogyasztás cselekvési formái hat csoportba sorolhatók: a (1) nemfogyasztás, (2) értékeltvé hétköznapi vásárlás, (3) bojkott, (4) pozitív bojkott (buycott), (5) használat, és a (6) használat utáni elhelyezés, ártalmatlanítás. A nemfogyasztás és a bojkott között fontos megkülönböztetés, hogy a bojkott általában valamilyen gazdasági szereplőhöz, egyszerűbben fogalmazva termelőhöz fűződő viszonyt tükröz, kiváltó oka legtöbb esetben egy vállalat vagy egy állam tevékenységével való elégedetlenség, míg a nemfogyasztás a globális fogyasztói tevékenység következményeiről való vélekedést tükrözi, célja a fogyasztás környezeti vagy társadalmi hatásainak mérséklése (etikus fogyasztás mint a fogyasztói társadalom kritikája). Az értékeltvé hétköznapi vásárlás és a pozitív bojkottok közötti fő különbség az első rendszeres, a második eseti jellege; az értékeltvé hétköznapi vásárlásra példa az a háziasszony, aki általában a környezetbarát alternatívákat választja, a buycottalók egy aktuális ügy támogatása miatt választanak bizonyos terméket. Használat alatt például a takarékosagot, újrahasznosítást, megóvást, felújítást stb. értjük; a használat utáni elhelyezés egyik esete a szelektív gyűjtés.

A fogyasztói mozgalmakkal foglalkozó irodalom a *bojkottok* és a *pozitív bojkottok* (buycott) elemzését helyezi középpontba. Azt gondolhatnánk, hogy a bojkottok egybefonódnak a fogyasztóvédő mozgalmak történetével, holott többségüket olyan vállal-

si, emberi jogi, környezetvédő, politikai, kisebbségi szervezetek, szakszervezetek kezdeményezik, amelyek a piaci erőket, a fogyasztók erejét kívánják mozgósítani politikai céljaik elérésére. Az amerikai bojkottok történetét tanulmányozó Monroe Friedman a következőképp határozza meg a bojkott fogalmát: „a kezdeményezők a fogyasztók ösztönzésével kívánják elérni céljaikat; bizonyos piaci termékek vásárlásának megtagadására felszólítanak fel” (Friedman 1999: 5). A definíción belül három fontos tényezőt emel ki: (1) az egyéni fogyasztók előtérbe helyezése az intézményi fogyasztókkal szemben, (2) piaci eszközök használata a piacon kívüli (pl. környezetvédelmi vagy emberi jogi) célok elérése érdekében, (3) felhívás a fogyasztók „részleges” piaci kivonulására. Megkülönböztet továbbá politikai és gazdasági célú, média- és piacorientált, termék-, márka- vagy vállalatközpontú, instrumentális és expresszív, valamint rövid, közép és hosszú távú kezdeményezéseket.

Emellett Clouder és Harrison (2005), az *Ethical Consumer* magazinra hivatkozva megkülönbözteti a stratégiai bojkottokat, amelyek konkrét változásokat kívánnak elérni a vállalat működésében a terelő bojkottoktól (re-directive), melyek nem a vállalat tevékenységének megváltoztatására, hanem az etikai probléma megismertetésére, a fogyasztók szemléletének megváltoztatására törekuszenek, és ezzel a fogyasztók vásárlóerejét az adott etikai szempontnak jobban megfelelő versenytársak felé terelik.

Szintén Friedman (1996, 1999) foglalkozott elsőként részletesen a *pozitív bojkottokkal* (buycott), melyek bizonyos vállalatok termékeinek vásárlására buzdítanak, hogy ezzel elismerésben részesítsék és ösztönözzék a felhívást közzétevők értékítélete alapján dicséretes vállalati magatartást. A buycott nem vásárlásösztönző piaci eszköz, mint például az ügyszökhöz kapcsolt (cause related) marketing, hanem nonprofit kezdeményezés.

Friedman a buycott-okat is tipizálja, elkülönítve egyfelől a közvetlen és a közvetett felhívásokat. Az előbbi esetben közvetlen kapcsolat van a termék és az adott ügy között, például a hátrányos helyzetűek által gyártott termékek vásárlásával az ő foglalkoztatásukat támogatják a vásárlók; közvetett felhívások eszköze a „fehér lista”, amelyen több, az adott ügy szempontjainak megfelelő több terméket is ajánlanak (például környezetbarát termékek). A buycott felhívás vonatkozhat egy konkrét termékre vagy csak termékjellemzőre. A hasznélvezők szerinti tipizálás alapja, hogy a felhívás közzétevői és a buycott hasznélvezői ugyanazok-e (pl. szakszervezetek által közzétett felhívások: termékvásárlás a gyár megmentéséért), vagy különböznek (pl. az állatok jogaiért síkra szálló kampányoknál az emberek „szavazatainak” az állatok a hasznélvezői).

A bojkottokról és buycott-okról beszélve különbséget kell tenni sikeresség és hatékonyság között. Friedman sikeresnek ítéli azokat a bojkottokat, amelyeket sokan megismernek, illetve amelyekhez sokan csatlakoznak, a hatékonyság fokmérője viszont az, hogy a kampánynak sikerült-e elérnie kitűzött célját: adott esetben megváltoztatni a vállalat magatartását.

AZ ETIKUS FOGYASZTÁS MINT A KÖZÜGYEKBE VALÓ RÉSZVÉTEL

Ha az etikus fogyasztást a közügyekben való részvételi formának tekintjük, vajon a hagyományos politikai intézmények rovására vagy azok szabályozó szerepét kiegészítve terjed? Ezzel kapcsolatban eltér az etikus fogyasztást, illetve általában a politikai intézmények átalakulását vizsgáló tanulmányok álláspontja.

A politikus fogyasztásról érkező munkájában Micheletti (2003) kifejti, hogy az állampolgárok akkor folyamodnak szervezett fogyasztói akciókhoz (például bojkottokhoz), ha ez marad az egyetlen és leghatékonyabb érdekérvényesítési mód, mert minden más eszközt esélytelennek tartanak a politika befolyásolására. A feltételezést igazolhatják a korai, tizennyolcadik vagy akár huszadik század eleji (etikus) fogyasztói mozgalmak, amikor a legtöbb országban csak a nemeseknek és/vagy a jómódú férfiaknak volt szavazati joga, viszont számos fogyasztói mozgalom kezdeményeztek nők, illetve általában a nőegyletek részéről támogatták az ilyen kezdeményezéseket (Glickman 2004).

A 2005-ben kiadott *Ethical Consumer* tanulmánykötet szerkesztői előszava többek között a piacok globalizálódását és a nemzeti kormányzatok gyengülését, valamint a fogyasztóknak politikai hatékonyságuk maximalizálására irányuló szándékát jelölik meg az etikus fogyasztás terjedésének okaként (Harrison et al. 2005).

Az etikus fogyasztói mozgalom zászlóshajójának tekintett brit *Ethical Consumer* magazin főszerkesztője, Rob Harrison egy 2006-os budapesti konferencián tartott előadásában kifejtette, hogy a brit mozgalom létrejöttében és megerősödésében nagy szerepet játszott a Thatcher-kormány liberális gazdaságpolitikája és a vállalatok működését szabályozó állami intézmények lazuló szigora. Akkor több civil szervezet gondolta úgy, hogy hatékonyabb a fogyasztókon keresztül befolyásolni a vállalatok működését, mint hosszasan és kétes kimenetellel lobbizni a törvényhozásnál.

Ide kapcsolódik Miller (1997) megjegyzése is, aki szerint nem biztos, hogy az etikus fogyasztói mozgalmak kiállják az idő próbáját, de ha mégis, akkor jelentőségük növekedése a hagyományos politika jelentőségének csökkenésével jár együtt.

Inglehart (1997) arra hívja fel a figyelmet, hogy a legtöbb fejlett országban megfigyelhető a kormányzatok iránti bizalom csökkenése. Ennek oka nemcsak a kormányzatok hatékonyságának romló megítélése (lásd szabályozás), hanem az elvárások átalakulása is. Hangsúlyozza ugyanakkor, hogy nem általában a politikai részvételi hajlandóság csökkent: az emberek a nyolcvanas és kilencvenes években nagyobb valószínűséggel vettek részt az elitekhez kihívást intéző politizálásban. A politikai intézmények iránti bizalomvesztés a tekintélyelvű intézményeket érinti, miközben például a környezetvédő mozgalmakba vetett bizalom szintje kifejezetten magas. E mögött egy általános értékváltozás áll, amelynek egyik fontos eleme a tekintélyelvűségtől való eltávolodás, beleértve a vallási, bürokratikus, politikai és gazdasági tekintélyek hanyatlását is. Ezzel párhuzamosan az állampolgári részvétel és általában a politika iránti érdeklődés nő: a fejlett országokban az emberek egyre többet beszélnek a politikáról, különösen a posztmaterialista értékrendűek körében nő a bojkottokban, sztrájkokban való részvétel gyakorisága.

Inglehart ez utóbbi megállapításának ellentmondanak Andersen és Tobiasen (2004) korábban hivatkozott empirikus kutatásának eredményei, melyek szerint a politikus fogyasztás egyéni szinten leginkább az egyén általános politikai aktivitásához kötődik, nem a posztmaterialis értékrendhez.

Ezeket a megfigyeléseket egészíti ki Norris (2002) szintén a *World Values Survey* (WVS) adatokon végzett elemzéseivel; cáfolja a közvélekedést, miszerint a huszadik század végén a posztindusztriális társadalmakban csökkent a hagyományos politikai részvétel. A nyugati demokratikus társadalmak, nemhogy politikailag apatikusak lennének, egyre aktívabbak a politikai részvétel új formáiban, miközben a választási rész-

vétel viszonylag stabil. Leginkább a képzettebb rétegek körében egyre gyakoribb az új társadalmi mozgalmakban, a társadalmi vitákban való részvétel, a petíciókhoz csatlakozás vagy a bojkottokban való részvétel. A politika iránti érdeklődés nem hanyatlik, hanem átalakul: mind a szereplők, mind az ügyek, mind a célcsoport tekintetében. A politikai tevékenységek ma már sok esetben nem a hagyományos politikai intézményeket, az államot vagy a kormányzatot célozzák, hanem a nemzetközi vállalatokat (lásd bojkottok).

Az átalakulás egyik jelentős vonulata, hogy a proteszt politizálás a politikai cselekvési mező széléről a központba került, az új társadalmi mozgalmak, az internetes aktivizmus, a nemzetközi hálózatok alternatív bekapcsolódási lehetőségeket kínálnak. A proteszt politizálás népszerűsége nőtt és egyre inkább meghatározó politikai cselekvéssé vált az 1990-es években. Norris megjegyzi, hogy a proteszt politizálási hajlandóság nehezen mérhető, mivel a hagyományos politikai részvételhez, például a választásokon való részvételhez képest jobban szituáció és ügyfüggő, valamint a résztvevő személyes tulajdonságainál erősebben befolyásolják az egyéb elérhető részvételi lehetőségek és a kezdeményezéseket vezető személyek alkalmassága.

A politikai kultúra átalakulása az etikus fogyasztás mint részvételi forma a hagyományos politizálás melletti, nem azt helyettesítő terjedését sejteti.

A KÖZÜGYEKBE VALÓ RÉSZVÉTEL FORMÁI MAGYARORSZÁGON

A magyarországi megfigyelések egybeesnek a nemzetközi tapasztalatokkal. A klasszikus politikai véleménynyilvánítási formák, intézmények használata viszonylag stabil, egy-két csatorna esetében tapasztalható visszaesés; a közvetlen társadalmi részvétel és a proteszt politizálás bizonyos formái egyre népszerűbbek.

A klasszikus politikai részvételi formák közül az országgyűlési választásokon való részvétel nem csökkent: 1990-ben a választásra jogosultak 65%-a, 2006-ban 67%-a ment el szavazni, a köztes években is hasonló arányok érvényesülnek.⁷ Az önkormányzati választásokon való részvétel fokozatosan nő a rendszerváltás óta (1990: 40%, 2006: 53%).⁸

A párttagságra vonatkozóan nem állnak rendelkezésre közvetlen forrásból származó információk, az 1991 és 2004 közötti közvélemény-kutatások eredményei alapján a párttagság a nemzetközi trendeknek megfelelően csökkent; 1991-ben a lakosság 2,9%-a, 2004-ben 1,5%-a vallja magát pártagnak (WVS 1991, 1999; EUTE 2002; Omnibusz 2004). Érdekes adalékok lennének a klasszikus politikai részvétel leírására a pártaktivizmusra vonatkozó adatok, amelyekre szintén nem találtunk közvetlen, a pártoktól származó információkat. A Tóka Gábor (2006) által idézett felmérések szerint az európai átlaghoz képest Magyarországon valamivel nagyobb azoknak a választóknak az aránya, akik közel állnak valamilyen párthoz: 1996 és 2000 között 34%, 2001 és 2005 között 52%.⁹ A 2002-es és a 2006-os választási években a pártokhoz kö-

7 A mélypont az 1998-as 56% volt.

8 Adatok az Országos Választási Iroda honlapja, a www.valasztas.hu alapján.

9 Érdeemes megjegyezni, hogy az európai átlaghoz hasonló arányokat Tóka a pártokkal való érzelmi azonosulással, a párvetetőkhöz való kötődéssel, és nem a politikai iránti elkötelezettséggel magyarázza.

tódó politikai aktivitás, azaz a pártok számára végzett önkéntes munka alulról súrolta az európai átlagot, 3 illetve 6 százalékos aránnyal. A párttagság és pártaktivizmus becsült változásainak összevetése átalakuló politikai kultúra képét festi: úgy tűnik a politikai részvétel kevésbé formalizálttá válik.

A proteszt politizálásban való részvétel az elmúlt másfél évtizedben változatlan képet mutat a sztrájkok és a demonstrációk esetében, viszont egyre aktívabb a részvétel a bojkottokban és petíciókhoz való csatlakozásban. 1989 és 1999 között évente átlagosan 25 sztrájkot hirdettek meg (Berki 2000); a demonstrációkon való részvétel 1990 és 2004 között nem változott lényegesen; saját állítása szerint a lakosság 5-6%-a vett részt demonstrációkon a közvéleménykutatások éveiben (WVS 1991, 1991; EUTE 2002; Omnibusz, 2004). A petíciókat aláírók száma jelentősen növekedett: 1991-ben a lakosság 6,9%-a 2004-ben 15,5%-a írt alá valamilyen petíciót (Vigasság 1991; Omnibusz 2004). (Persze ehhez hozzá kell tenni, hogy az utóbbi években a pártok is előszeretettel éltek a petíciózás, az aláírásgyűjtés eszközével.) A bojkottokban való részvételi hajlandóság szintén nőtt (lásd később).

Az új társadalmi mozgalmak terjedését a civil szervezetek fejlődésén keresztül vizsgálva fokozódó társadalmi részvétel tanúi lehetünk. A civil szervezetek száma, hasonlóan a megelőző 130 évhez, növekedő tendenciát mutat (KSH 2002, 2005). Az 1993 és 2003 közötti időszakban másfélszeresére nőtt a civil szervezetek száma,¹⁰ a szektorba áramló lakossági támogatás ötszörösére, reálértéken 40%-kal nőtt (Kuti 2002, 2006). A társadalom bevonódására jellemző, hogy 1993 és 2004 között 30-ról 40%-ra nőtt az önkéntes munkát végzők száma (Czike 2006).¹¹

A klasszikus politikai intézmények mellett az utóbbi másfél évtizedben jelentősen fejlődtek az állampolgári részvétel új formái, pluralizálódtak a véleménynyilvánítási és érdekérvényesítési fórumok.

ETIKUS FOGYASZTÁS: HAGYOMÁNYOK ÉS JELEN

Vannak-e Magyarországon az újfajta közügyekben való részvételi forma, az etikus fogyasztás megjelenésére utaló jelek? Ha a nemzetközi szakirodalom által leggyakrabban vizsgált pozitív és negatív bojkottokat nézzük, a fogyasztói szavazatokkal való véleménynyilvánításnak vannak hagyományai.

Hogy egy történelmi példát említsünk: Kossuth Lajos, a magyar ipar megerősítését a hazai fogyasztásra való buzdítással támogató Hetilapban megjelent cikkeiben „név szerint, szinte egyenként sorolja fel, dicséri meg, sőt ajánlja a [hazai] vállalatokat és árucikkeiket” (Kosáry 1942: 69). A huszadik század elején több kisebb-nagyobb bojkottról hallunk. 1905-ben például több cipésmestert is bojkottáltak, ami volt, hogy a műhely fizikai blokádját jelentette vagy szabotázst (nem szabadott a megnevezett helyeken munkát vállalni), de klasszikus fogyasztói bojkottról is beszámolnak korabeli

10 Nőtt az oktatással, kutatással, egészségüggyel, szociális ellátással, településfejlesztéssel, jogvédelemmel, a közbiztonságvédő, a környezetvédő, az adományoztató és nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó szervezetek száma, és csökkent a sport és szabadidő szervezetek, a szociális ellátó, valamint az üzleti és szakmai szervezetek, szakszervezetek száma (Kuti 2002).

11 Az önkéntesek jellemzően az egyházakat, az egészségügyi és szociális, a sport és rekreációval foglalkozó szervezeteket, valamint a környezet- és állatvédelmet támogatják (Czike 2006).

források. „Budapesten Szluhai János cipész szerszámkészítő a szervezet gyalázása miatt bojkott alatt áll, nála szerszámot vásárolni nem szabad” – idézi a Cipész c. szakszervezeti lapot Borsányi és Székely (1966: 79). 1907-ben házbojkott-mozgalom indult Budapesten: a túl magasnak ítélt lakbérek ellen a lakók bojkottal tiltakoztak, és erre szólították fel a lakáskeresőket is (Gyáni 1993).

Az államszocializmus és a tervgazdálkodás éveiben a politikai légkör és az ország gazdasági berendezkedése sem volt kedvező a bojkottok számára. Az 1982-es World Values Survey magyar lekérdezéséből is kihagyták a proteszt politizálásra, így a bojkottokra vonatkozó kérdéseket.¹²

BOJKOTTHOZ CSATLAKOZÁSI KÉSZSÉG

A rendszerváltás után felélénkült az érdeklődés a bojkottok iránt. Az 1990-es években is volt több, az ezredforduló utáni években pedig szinte minden évben van olyan közvélemény-kutatás, amely a bojkottokban való részvételi hajlandóságra kérdez rá.

A különböző adatfelvételeket összehasonlítva érdekes megfigyelést tehetünk. A más-más témát feldolgozó felmérések többnyire a politikai cselekvés, az állampolgári részvétel egyik válfajaként kérdezték rá a bojkottokban való részvételi hajlandóságra. A kutató szempontjából ésszerű megközelítés, azonban a válaszadó (fogyasztó) szempontjából nem biztos, hogy könnyen értelmezhető. Ha csupán ezeket a kérdéseket szemléljük, hasonló eredményeket láthatunk, amelyek az ezredforduló után enyhén növekvő, ám még mindig alacsony részvételi hajlandóságot mutatnak. 1990-ben 2,9%, 2005-ben 6% nyilatkozott részvételi hajlandóságról (WVS 1990; TVE 2005). A World Values Survey 1999 és 2004 közötti hullámának adatai alapján ezek az arányok nem térnek el jelentősen a környező országokban tapasztalható mutatóktól. 1999-ben Magyarországon a megkérdezettek 4,7%-a állította, hogy részt vett már bojkottokban; a szomszédos országok közül Csehországban (6,4%), Ukrajnában (5,9%) és Ausztriában mérték (5,6%) magasabb arányokat, szomszédaink közül a legalacsonyabb részvételi arányt Szlovákiában találjuk (2,6%). Az európai országok közül 10%-ot jelentősen meghaladó részvételi arányt találunk Németországban (14%),¹³ Nagy-Britanniában (13,4%), Franciaországban (14,5%), Írországon (17,8%), Lengyelországban (21,4%), Észtországon (24,9%) és Törökországban (33%).¹⁴

Mindezeket ismerve, érdekes módszertani kérdés feszeget a Tudatos Vásárlók Egyesületének (TVE) megrendelésére készült adatfelvétel,¹⁵ ahol az általános részvételi hajlandóságra rákérdező résznél csupán 6% állította, hogy részt venne bojkottokban. Ám a konkrét múltbeli részvételre rákérdező kérdés eredményei más

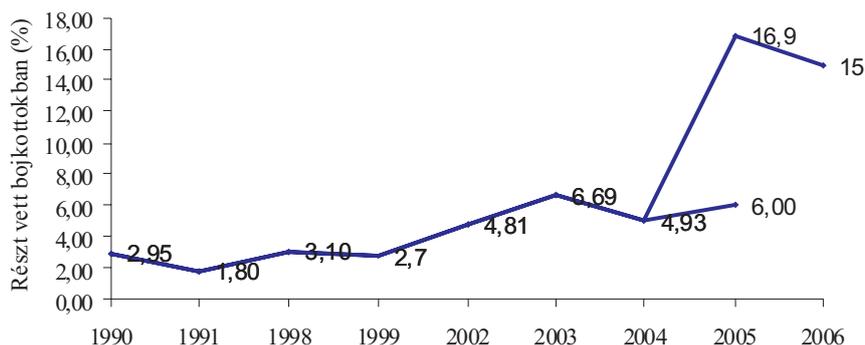
12 A történeti kutatásokat nehezíti, hogy a bojkott szót több jelentéssel használják a korabeli (és mai) források, többször jelölik polgári engedetlenségi akciót, szabotázszt vagy a részvétel megtagadását ilyen névvel.

13 A WVS a német újraegyesítés után is külön mérte a kelet- és a nyugat-német régiót, itt a két országra mért adat átlaga szerepel.

14 Az itt, és később a WVS-re való hivatkozással bemutatott adatok forrása a *World Values Survey* online adatbázisa: www.worldvaluessurvey.org.

15 A Magyar Gallup Intézet által végzett 1000 fős, minimum 100 elsődleges mintaválasztási ponton random módszerrel kiválasztott mintán, személyes felkereséssel végzett kérdőíves vizsgálat.

felmérésekhez képest kiugró bojkotthoz csatlakozási hajlandóságot mutatnak: a megkérdezettek 16,9%-a állította, hogy már csatlakozott bojkott felhívásokhoz. Mi lehet a jelentős eltérés oka?

1. ábra A bojkottokban való részvételi hajlandóság alakulása 1990–2005.

Kétféle adattal az utolsó évekre

Források: WVS 1990, 1998, 1999; Vigasság 1991; EUTE 2002; Választáskutatás 2003; OMNIBUSZ 2004/12; TVE 2005; Braun&Partners 2006.

Három helyen kereshetjük a megoldást: a felmérés, illetve a kérdés kontextusa, és a kérdésfeltevés során meghatározott időkeret. Ez utóbbi magyarázatot rögtön el is vehetjük, hiszen a felmérések különböző időkeretet szabó kérdéseire¹⁶ adott válaszok között nincs statisztikailag jelentős különbség. Annál elgondolkodtatóbb viszont a kutatás és a kérdés kontextusának hatása, főleg annak ismeretében, hogy a TVE adatfelvétele két kérdéssel is rákérdezett a bojkottban való részvételi hajlandóságra. Az egyik az értékrend és politikai szociológia felmérésekben szokásos kérdést alkalmazta és a bojkottra mint politikai cselekvésre kérdezett rá; ekkor a többi kutatáshoz hasonlóan a válaszadók 6%-a jelölte meg első helyen a bojkottot, mint az érdekérvényesítésre legalkalmasabb eszközt. A bojkottokat a felelős (vagy éppen felelőtlen) vállalati magatartás kontextusába helyező kérdéssel 16%-os részvételi arányt mértünk, amelynek érvényességét kontrollkérdés is alátámasztja. Megkértük azokat, akik állításuk szerint már részt vettek bojkottban, hogy nevezzen meg legalább egy ügyet, amelyhez csatlakoztak; 84%-uk említett konkrét cégnevet, ügyet vagy személyes okot. Amellett, hogy a válaszadók többsége olyan akciókat nevezett meg, amelyek valóban több-kevesebb publicitást kapó nyilvános felhívások révén szerveződtek, több esetben említett-

16 Jellemző, hogy az elmúlt 12 hónapra kérdezzék rá, vagy nem adnak meg időkeretet.

tek személyes mini-bojkottokat, amelyek kiváltó oka valamilyen személyes incidens, rossz élmény volt.¹⁷

MEGVALÓSULT ÉS POTENCIÁLIS BOJKOTT ÜGYEK

A bojkott sikeréhez, a csatlakozási szándéknak szervezőkészséggel, civil kurázsi-val kell párosulnia. A civilek és civil szervezetek készenléti hajlandóságáról, mobilizálási és bojkottszervezési készségéről a meghirdetett bojkottok száma nyújt információt. Magyarországon az ezredforduló után szinte minden évben hirdettek bojkottokat, 2001 és 2006 között 13 bojkottról és 4 pozitív bojkottról tudunk, melyek többsége önálló kezdeményezés, három pedig nemzetközi kampány hazai megvalósítása volt. Az eddig feltérképezett bojkottok közül csak néhány érte el az országos média ingerküszöbét, és a kapott nyilvánosságot. Ezekben az esetekben azonban (pl. a Danone és a Pepsi 2001-ben vagy Matáv bojkottja 2002-ben) politikusok is megszólaltak és támogatásukról biztosították az ügyet. A megismert bojkottok és pozitív bojkottok többsége gazdasági indíttatású (magas benzin ár, beszállítók kijátszása, gyárbezárás), de több környezetvédelmi, állatvédelmi és általánosabb társadalmi kérdés is felmerült (visszaváltható csomagolás, állatkísérletek, szexista reklámok). A bojkottok esetében az ügy iránti elkötelezettség egyfajta akciókészséggel párosul.

17 A kutatás, illetve a kérdés kontextusának hatását szemléltetik a következő esetek is. Magyarországon a Braun&Partners (2006) tanácsadó cég 2005-ben és 2006-ban a Mediánnal végeztetett közvéleménykutatást a vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról; a vállalati magatartással szembeni attitűdök kontextusába helyezett kérdéssel („Előfordult-e már, hogy valamelyik cég termékét azért nem választotta, mert a gyártójáról rosszat hallott?”) 18% (2005) és 15%-os (2006) részvételi arányt mértek. A kutatásokban alkalmazott kontrollkérdések igazolják az arányokat. Hasonló esettel találkozhatunk Dánia vagy Nagy-Britannia esetében is. A bojkottban való részvételi hajlandóságra az általános politikai részvételi kérdések között rákérdező WVS 1999-2004-es hullámában végzett felmérés 9,2%-os részvételi arányt mért Dániában, míg Andersen és Tobiasen (2004) 2000-ben a kérdést a fogyasztói magatartás kontextusába helyező felméréssel 21%-ot. Nagy-Britanniában a WVS 13,4%-os részvételi arányt mért; Clouder és Harrison (2005) egy 2001-es felmérésre hivatkozva azt állítja, hogy 30-as, 40-es éveikben járó fogyasztók kétharmada vett részt bojkottokban.

1. táblázat Bojkottok és pozitív bojkottok az elmúlt években

Célpont	Kezdeményező	Ok/Cél	Év
Pepsi	Hulladék Munkaszövetség (HuMuSz) + 19 civil szervezet	A Pepsi kivonta a visszaváltható palackokat a forgalomból, és az eldobható üvegeket reklámozza	2001
Visszaváltható üvegek	Válaszd a Visszaválthatót! kampány: Hulladék Munkaszövetség (HuMuSz) + 19 civil szervezet	A visszaváltható üvegek forgalomban tartása	2001
Danone	„Viktor, Jano” ismeretlenek	A Danone tulajdonában lévő Györi Kekszgyár bezárása	2001
Matáv	Magánszemélyek, akik később megalapítják a Netért Egyesületet	Megszüntette az olcsó netezést lehetővé tevő Mindekinet csomagot	2002
OTP	Internetes lánclevél	Az OTP Faktoring vásárolta a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara kintlévőseit, aggályos volt az adatkezelés	2002
Heti Válasz és Demokrata hetilapok, Magyar Nemzet napilap	Orbán Viktor, ellenzéki vezető	Akik politikailag kiegyensúlyozott médiapiacot akarnak, vásároljanak vagy fizessenek elő az újságokra	2002
Brau-Heineken	Brau részvényesek (ismeretlen)	A Heineken tisztességtelen eszközök segítségével akarja felvásárolni a Soproni Sörgyárat, kárt okoz a részvényeseknek is	2003
Westel	Latinovits Zoltán Polgári Kör, a Demokrata olvasói	A Westel szándékosan nem hirdet a Demokratában	2003
Procter & Gamble, Iams	People for the Ethical Treatment of Animals (PETA) nemzetközi kampányának magyar része, ismeretlen aktivisták	Állatkísérlet	2003
Verespataki aranybánya létesítése ellen küzdő civil szervezetek	Kocsis Tibor, az Új Eldorádó c. film rendezője	A mozijegy 10%-a a helyi civil szervezet munkáját támogatja	2004
ESSO	Greenpeace, nemzetközi kampány részeként került meghirdetésre Magyarországon	Az ESSO a Kiotói Jegyzőkönyv szisztematikus ellehetlenítésére törekszik: több millió dolláros (reklám)kampányokat finanszíroz a Kiotói Jegyzőkönyv, és más klímavédelmi intézkedések létjogosultságának megkérdőjelezésére	2004
MOL	Fuvarozó Vállalkozók Országos Szövetsége és a Magánvállalkozók Nemzetközi Fuvarozó Ipartestülete	Magas benzinár	2005
Benetton	Nemzetközi kampány	Állatcsonkítás a pamutelőállítás során	2005
Törley	Hulladék Munkaszövetség (HuMuSz)	A Törley kivonja a visszaváltható palackokat a forgalomból	2005
Rauch üdítőitalok	Lánclevél, termelők	Nem vagy nyomott áron vesznek át magyar gyümölcsöt	2006
Axe kozmetikai termékek (Unilever)	Lánclevél, Umniakov Nina koreográfus	Szexista reklám	2006
Fradi	Borokai Gábor, Heti Válasz	Vegyen mindenki Fradi bérletet a sportklub „megmentése” érdekében	2006

A megvalósult eseteken túl érdekes kérdés, hogy általában mely ügyek, társadalmi kérdések iránt érzékenyek a fogyasztók, melyekre épülhetnek országos kampányok, ha megfelelő szervező erő áll mögöttük?

A Tudatos Vásárlók Egyesületének megbízásából végzett 2005-ös kutatásban különböző külföldi etikus fogyasztóknak információt nyújtó adatbázisok (Ethical Consumer, Nagy-Britannia; Guide Éthique du Consommateur, Franciaország; Buy Blue, USA) szempontjai alapján tettünk fel fontossági kérdéseket magyar fogyasztóknak. Zárt kérdésekre válaszolva kellett megmondaniuk, hogy az adott információ fontos szerepet játszana-e vásárlói döntéseinek meghozatalában. Ezt követően a nagy fontosságot tulajdonítóktól megkérdeztük, hajlandóak-e többet áldozni egy, a pozitív elvárásoknak megfelelő termékért, illetve negatív információ esetén a helyettesítő termékért. A kérdések alapján kirajzolódik az ügyek fontossági sorrendje, valamint a potenciális bojkottálók és buycott-álók csoportja.

2. táblázat Potenciális bojkott és buycott ügyek

A vállalatok tevékenységéről szóló <i>negatív</i> információk, melyek befolyásolnák a fogyasztói döntést	Fontosnak vagy nagyon fontosnak ítélték aránya (%)	Ebből azok aránya, akik akkor is áttérnének más vállalat termékére, ha az drágább (%)	Potenciális bojkottálók (%)
Szennyezi a környezetet	88,80	52,0	46,18
Fogyasztókat megtévesztő reklámfogásokat használ	90,00	49,1	44,19
Gyermekmunkát alkalmaz	75,80	54,9	41,61
Gyártását kitelepíti Magyarországról	72,80	52,7	38,37
Megalázó munkakörülmények között dolgoztat	79,70	46,1	36,74
A fejlődő országokban embertelen körülmények között, vagy éhbérért dolgoztat	71,40	49,2	35,13
Korrupcióban vesz részt	65,90	48,9	32,23
Kozmetikai célú állatkísérleteket alkalmaz	57,80	49,2	28,44
Nem fizeti ki beszállítóit	60,70	44,3	26,89
Nem fizeti be az adókat	63,60	39,8	25,31
Nem engedélyezi szakszervezetek működését	54,00	45,3	24,46
Fegyvergyártásban érdekelt	52,30	46,2	24,16
Diktatórikus rezsimek országaiban termeltet	45,40	46,4	21,07
Atomenergia iparban érdekelt	45,90	43,8	20,10
Adókedvezményt kap a kormánytól	53,60	30,1	16,13

2. táblázat folytatása Potenciális bojkott és buycott ügyek

A vállalatok tevékenységéről szóló <i>pozitív</i> információk, melyek befolyásolnák a fogyasztói döntést	Fontosnak vagy nagyon fontosnak ítélték aránya (%)	Ebből azok aránya, akik akkor is áttérnének más vállalat termékére, ha az drágább (%)	Potenciális bojkottálók (%)
Magyarországon termel	82,15	54,22	44,52
Környezetvédelmi programot valósít meg	83,76	48,72	40,78
Jótékony, karitatív célokra adományokat oszt	71,37	51,79	36,98
Támogatja a hátrányos helyzetűek alkalmazását	78,27	46,37	36,31
Tulajdonosai magyarok	70,45	50,03	35,22
Átlagon felül is jól bánik alkalmazottaival (például családbarát munkahelyet tart fenn)	75,18	43,69	32,85
Támogatja a helyi közösségek fejlesztését	69,89	43,23	30,22
Támogatja a kultúrát	65,20	41,56	27,10
Nem folytat kozmetikai célú állatkísérleteket	59,72	42,16	25,17
Rendszeresen beszámol környezetvédelmi és társadalmi tevékenységéről	59,40	39,71	23,58
Döntéseibe bevonja a civilszervezeteket, helyi önkormányzatokat	56,93	35,61	20,26
Civil szervezetek díjjal tüntették ki	38,25	40,81	15,59

Az etikus, társadalmi és környezeti szempontból előremutató vállalati magatartást leíró legfontosabb három szempontot fontosnak vagy nagyon fontosnak ítélték többsége akkor is megvonná a szóban forgó vállalatok termékeit, ha azok drágábbak lennének. *Ha egy terméket Magyarországon gyártanak, tulajdonosai magyarok, vagy ha gyártója jeleskedik a jótékonyági célú adományozásban, összességében a megkérdezettek 35-40%-a hajlandó érte többet fizetni.* Kevesen áldoznának többet az olyan termékekre, amelyet civil szervezetek által kitértetett vállalatok gyártanak, vagy olyanok, akik döntéseikbe bevonják a civilszervezeteket, rendszeresen beszámolnak környezetvédelmi és társadalmi tevékenységeikről.

Ha kiderülne egy vállalatról, hogy gyerekmunkát alkalmaz, szennyezi a környezetet vagy kitelepíti a gyártását Magyarországról, az információkat fontosnak tartó válaszadók többsége áttérne más termék vásárlására – bojkottálná a terméket –, még akkor is, ha a helyettesítő termék drágább lenne (38-46%). Ha a kormánytól kapott adókedvezményekre, az adófizetés elkerülésére vagy az atomenergia-iparban való érdekeltiségre derülne fény, csak kis mértékben motiválná bojkottra a megkérdezetteket, ezen információk hatására csatlakoznának a legkevesebben egy-egy kezdeményezéshez.

A bojkotthoz csatlakozási készség, a potenciális bojkottálók aránya hasonló a többi európai országéhoz. A WVS 1999-2004-es hullámában részt vevő harminchét európai országban 34,6% azoknak a mediánja, akik hajlandóak részt venni bojkottokban.

Az ügyek fontossági sorrendjét kiegészítő fontos adalék a TVE felméréséből, hogy a fogyasztók jelentős része tisztában van „vásárlóerejével”, fogyasztói érdekérvényesítési lehetőségével. Közel minden második ember, a megkérdezettek 47%-a egyet értett azzal az állítással, hogy ha a fogyasztók előnyben részesítenék a társadalmi

felelősséget vállaló és környezetbarát módon működő vállalatok termékeit, a vállalatok igyekeznének megfelelni ezeknek az elvárásoknak.

ETIKUS FOGYASZTÓI ATTITÚD ÉS VALÓSÁG

Nyilvánvaló, hogy közel sincsen annyi etikus fogyasztó Magyarországon, mint ahogy azt az attitűdfelmérések eredményei mutatják. Legalább is, ha például a környezetbarát, a méltányos kereskedelemről származó (fair trade) vagy társadalmi vállalkozások termékeinek piaci részesedését nézzük. A helyzet Nyugat-Európában is hasonló. Mi lehet az eltérés oka?

Az első legnyilvánvalóbb magyarázat, hogy a fogyasztói magatartásnak csupán egyik vezérlője az attitűd. Ezen kívül számos más befolyásoló tényező érvényesül a fogyasztói döntés során: az észlelés, a fogyasztói énkép, személyiség, a referencia csoportok hatása, az objektív körülmények stb.. Az attitűdökre vonatkozó kérdések mindezek közül csak egyik felől érdeklődnek, a többi változót állandónak tekintik.

Az általános magyarázaton túl, érdemes néhány konkrét elképzelést is áttekinteni, melyek közül az első kettő a fogyasztó belső tulajdonságaiból indul ki.

Az etikus fogyasztói attitűdök és magatartás közötti jelentős eltérés magyarázatával a bemutatott szerzők közül Miller (2001) foglalkozott részletesebben, aki három lehetséges magyarázatot dolgozott ki, s közülük kiemelt jelentőséget tulajdonít annak, amelyik különbséget tesz a vásárlás morálja (mi a helyes és a helytelen) és etikája (altruista jellege) között. A vásárlás morálja és etikája között ellentét feszül, melynek eredője, hogy míg a morált elsősorban a takarékoság határozza meg, addig az etikus fogyasztás, a termékek magasabb ára miatt, a legtöbb esetben plusz anyagi terheket jelent a háztartás számára.¹⁸

Korábbi, a fenntartható fogyasztás Magyarországi helyzetét leíró statisztikák elemzésén keresztül bemutató írásunkból (Gulyás et al. 2006) két további magyarázat emelnék ki. Az egyik a tudás, az információk szerepe. Az etikus fogyasztás több elméleti megközelítésében visszaköszönnek olyan motívumok, miszerint a fogyasztók mérlegelik egyéni döntéseik hatásait, figyelembe veszik saját és az időben és térben távoli érintettek érdekeit stb.. De vajon képes-e az átlagfogyasztó a mérlegeléshez szükséges információk begyűjtésére (hozzáférhető-e egyáltalán?) és feldolgozására, az összetett hatásmechanizmusok feltárására? Valószínű, hogy nem. A turizmus fejlődése például az emberek többsége számára gazdasági és társadalmi fejlődést jelent és kevesen számítanak fokozódó környezetterhelésre, míg a legfontosabbnak ítélt környezetvédelmi problémák mind összefüggésbe hozhatóak a turizmussal (Szonda Ipsos 2000; Kozák 2005).

Ezen a helyen érdemes ismét idézni Brown és Cameron (2000) tanulmányát, akik szimulációs kísérletek eredményeire hivatkozva állítják, hogy a szűkös közjavak prob-

18 Miller a környezettudatos, a társadalmilag érzékeny, a helyi és a patrióta fogyasztást vizsgálta az étel, háztartási szerek fogyasztásán keresztül. Mint más, itt is hivatkozott szerzőknél is láthattuk, hogy az etikus fogyasztás tárgya rendkívül sokféle lehet a méltányos kereskedelemről (fair trade) származó kávétól kezdve a fenntartható erdőgazdálkodásból származó faárukon át a garantáltan gyerekmunkamentes ruházati cikkektől és az állatkísérlet-mentes kozmetikai termékekig. Az ügyek sokféleségéről lásd Boda–Gulyás (2006).

lémájának és a lehetséges megoldások ismertetése jelentős, a fogyasztói magatartás fenntarthatóságra gyakorolt hatását tekintve pozitív változásokat idézett elő.

A másik lehetséges magyarázat a tág értelemben vett *infrastruktúra hiánya, a korlátozott hozzáférés*. Az etikus fogyasztást politikus fogyasztásként megfogalmazzák a választói magatartáshoz hasonlítják az etikus fogyasztást. Ahhoz azonban, hogy egy képviseleti demokrácia, politikai szavazási rendszer megfelelően működjön, kiterjedt és jól működő infrastruktúrára van szükség, úgy mint négyévenként meghirdetett választás, szavazókörzetek, szavazófülkék, számlálás, értékelés stb.. Hasonló mértékű infrastruktúra nem áll az etikus fogyasztók rendelkezésére: a környezetvédelmi vagy társadalmi szempontból előnyösebb termékek hozzáférhetősége sok esetben nehézkes, a tág értelemben vett proszociális vagy környezettudatos fogyasztói magatartás mozgásteret korlátozott.

Az etikus fogyasztói attitűdök és magatartás közötti eltérés összetett okainak feltárása és elemzése további kutatásokat igényel. Az etikus fogyasztás kutatása eddig inkább a meghatározó ügyek és magatartásformák megértésére és magyarázatára irányult, szinte egyáltalán nem találkozunk az e problémát vizsgáló tanulmányokkal.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az etikus fogyasztás a hatvanas évek végétől tart számot a társadalomkutatók érdeklődésére, azonban a mai napig nem alakultak ki meghatározó elméletei, iskolái, csupán különböző kutatási irányzatokat különböztethetünk meg. Hat jellegzetes irányt képviselnek az etikus fogyasztást mint (1) fogyasztói magatartás etikáját, (2) a fogyasztás, a fogyasztói társadalom (ön)kritikáját, (3) a racionális fogyasztói magatartás kiterjesztését, (4) kommunikációs folyamatot, (5) felelős felelősségvállalást, mások segítését, valamint a (6) politikus fogyasztást, társadalmi szabályozást leíró kutatások.

Az etikus fogyasztás főbb cselekvési formái a nemfogyasztás, az értékelvű hétköznapi vásárlás, a bojkott, a pozitív bojkott (buycott), a használat, és a használat utáni elhelyezés, ártalmatlanítás.

Az ezredforduló környékén az etikus fogyasztást politikus fogyasztás, társadalmi szabályozó eszköz jellegét hangsúlyozó elméleti irányzat, a magatartásformák közül a bojkottok és a pozitív bojkottok kutatása virágzik. Az etikus fogyasztás, ezen belül is a bojkottok mint politikai részvételi forma és a klasszikus politikai intézmények egymáshoz való viszonya kiegészítő vagy helyettesítő lehet. Empirikus kutatások, és az átalakuló politikai kultúra nemzetközi és hazai trendjei azt sugallják, hogy az etikus fogyasztás mint részvételi forma inkább a hagyományos politizálást kiegészítve, nem azt helyettesítve terjed.

Az etikus fogyasztói attitűdök megjelentek Magyarországon is. Az ár-érték arány mellett a lakosság jelentős része leginkább a patriotizmussal, a környezetvédelemmel, a méltányos foglalkoztatással és fogyasztói tájékoztatással kapcsolatos információkat tartaná fontosnak a termékek közötti választáshoz. A bojkottokhoz való csatlakozási szándék az utóbbi 15 évben lassan növekszik, de a tendenciák vizsgálata módszertani nehézségekbe ütközik: bojkottra a politikai cselekvés, az állampolgári részvétel egyik válfajaként rákérdező felmérések alacsonyabb részvételi hajlandóságot mérnek, mint a bojkottokat a vállalati tevékenységgel összefüggésbe hozók. Valószínűsíthető,

hogy kutató szempontjából ésszerű politikai megközelítés, a válaszadó (fogyasztó) szempontjából nem, vagy nehezen értelmezhető.

Mára a magyar fogyasztók jelentős része tisztában van „vásárlóerejével”, fogyasztói érdekérvényesítési lehetőségével. Az európai arányokhoz hasonlóan, a népesség kb. 35-45%-a tartozik a bojkottálók és buycottálók potenciális csoportjába, amely – attitűdjei alapján ítélve – új szempontokat hozhat be a piaci versenybe. Az etikus fogyasztás térnyerése révén elindulhat a piac szerepének változása: az eddig elsődlegesen gazdasági tér társadalmi és politikai részvételi fórummá alakulhat. A viszonylag magas készenléti potenciál azonban még nem találkozik a civilek, civil szervezetek bojkottszerző hajlandóságával és készségével, bár az ezredfordulót követően egyre több kezdeményezésről hallunk, közülük csak néhány ért el országos visszhangot. Megfelelő táptalajt jelenthet az etikus fogyasztás mint közügyekben való részvételi forma terjedésének és megerősödésének a politikai részvételi, véleménynyilvánítási és érdekérvényesítési lehetőségek pluralizálódása.

Nemzetközi és hazai tapasztalatok, valamint a piaci adatok azt mutatják, hogy az etikus fogyasztói attitűdök és a magatartás között jelentős eltérések vannak. A lehetséges okok között szerepelhet a fogyasztói magatartás összetettsége, az információk és a tudás, valamint az infrastruktúra hiánya, a korlátozott hozzáférés az „etikus” termékekhez, mely tényezők pontos szerepének megértése és magyarázata további kutatásokat igényel.

IRODALOM

- Andersen, J.G.–Tobiasen, M. (2004): Who Are These Political Consumers Anyway? Survey Evidence from Denmark. In Micheletti, M.–Follesdal, A.–Stolle, D. eds.: *Politics, Products and Markets – Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Jersey: Transaction Publishers, 203–221.
- Anderson, W.Th.Jr.–Cunningham, W.H. (1972): The Socially Conscious Consumer, *Journal of Marketing*, 36: 23–31.
- Barnett, C.–Cafaro, Ph.–Newholm, T. (2005): Philosophy and Ethical Consumption In Harrison, R.–Newholm, T.–Shaw, D. eds.: *The Ethical Consumer*. London: Sage Publications.
- Beck, U. (2006): *A választás tétje*. Szeged: Belvedere.
- Berki E. (2000): *Sztrájk! Sztrájkok és más direkt akciók Magyarországon a rendszerváltás után*. Budapest: Országos Foglalkoztatási Közalapítvány.
- Boda, Zs.–Gulyás, E. (2006): *The Ethical Consumerism Movement*. Interdisciplinary Yearbook of Business Ethics. Oxford: Peter Lang, 137–150.
- Borsányi Gy.–Székely E. (1966): *Száz esztendő harcai. Olvasmányok a bőripari dolgozók mozgalmainak történetéből*. Budapest: Bőripari Dolgozók Szakszervezete.
- Bourdieu, P. (1984): *Distinction, A Social Critique of the Judgement of Taste*. London–New York: Routledge & Kegan Paul.
- Braun&Partners (2006): *Közvélemény-kutatás a vállalatok társadalmi felelősségvállalásáról – Reprezentatív felmérés arról, hogy mit tudnak és mit gondolnak az emberek a CSR-ről*. Budapest: Braun & Partners Kft.
- Brown, P.M.–Cameron, L.D. (2000): What Can be Done to Reduce Overconsumption? *Ecological Economics*, 32: 27–41.

- Burke, S.J.–Milberg, S.J.–Smith, N.C. (1993): The Role of Ethical Concerns in Consumer Purchase Behaviour: Understanding Alternative Processes. *Advances in Consumer Research*, 20: 199–122.
- Clouder, S.–Harrison, R. (2005): The Effectiveness of Ethical Consumer Behaviour. In Harison, R.–Newholm, T.–Shaw, D. eds.: *The Ethical Consumer*. London: Sage Publications.
- Czike K. (2006): Önkéntesség és társadalmi integráció. In Czike K.–Kuti É.: *Önkéntesség, jótekonyság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 21–71.
- Cooper-Martin, E.–Hoolbrook, M.B. (1993): Ethical Consumption Experiences and Ethical Space. *Advances in Consumer Research*, 20: 113–118.
- Dickinson, R.A. (1990):
- Dickinson, R.A.–Carsky, M.L. (2005): The Consumer as Economic Voter. In Harison, R.–Newholm, T.–Shaw, D. eds.: *The Ethical Consumer*. London: Sage Publications.
- Dickinson, R.A.–Hollander, S.C. (1991): Consumer Votes. *Journal of Business Research*, 22: 335–346.
- Douglas, M. (1996): *Thought Styles: Critical Essays on Good Taste*. London: Sage Publications.
- Douglas, M. (1997): In Defence of Shopping. In Falk, P.–Campbell, C.: *The Shopping Experience*. London: Sage Publications.
- Douglas, M.–Isherwood, B. (1996): *The World of Goods – Towards an Anthropology of Consumption*. London: Routledge.
- Douglas, M.–Isherwood, B. (2003): A javak használatának változatai. In Wessely Anna (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó, 150–160.
- Friedman, M. (1996): A Positive Approach to Organised Consumer Action: The “Boycott” as an Alternative to Boycott. *Journal of Consumer Policy*, 19: 439–451.
- Friedman, M. (1999): *Consumer Boycotts: Effecting Change through the Marketplace and the Media*. London: Routledge.
- Glickman, L. (2004): Consommer pour réformer le capitalisme américain. Le citoyen et le consommateur au début du XXe siècle In Marché et politique. Autour de la consommation engagée. *Science de la société*, 62: 17–45.
- Gulyás, E.–Ujhelyi, K.–Farsang, A.–Boda, Zs. (2006): Opportunities and Challenges of Sustainable Consumption in Central and Eastern Europe: Attitudes, Behaviour and Infrastructure. The Case of Hungary. In Conference Proceedings: Sustainable Consumption and Production: Opportunities and Threats, 23-25 November 2006, Wuppertal, VOL III.: 19-46. http://www.score-network.org/score/score_module/index.php?doc_id=1224
- Gyáni G. (1993): Urbanizáció Budapest árnyékában. *Rubicon*, 8–9: 48–52.
- Harrison, R.–Newholm, T.–Shaw, D. (2005): Introduction. In Harrison, R.–Newholm, T.–Shaw, D. eds.: *The Ethical Consumer*. London: Sage Publications.
- Hilton, Matthew (2003): *Consumerism in Twentieth-Century Britain*. Cambridge: Cambridge University Press
- Inglehart, R. (1997): *Modernization and Postmodernization, Cultural, Economic and Political Change in 43 Societies*. New Jersey: Princeton University Press.
- Kasser T. (2005): *Az anyagiasság súlyos ára*. Budapest: Ursus Libris.
- Klein, G.J.–Smith, N.C.–John, A. (2004): Why We Boycott: Consumer Motivations for Boycott Participation. *Journal of Marketing*, 68: 92–109.
- Kocsis T. (2002): *Gyökereink. Örömről és gazdaságról egy világméretű fogyasztói társadalomban*. Budapest: Kairosz Kiadó.
- Kosáry D. (1942): *Kossuth és a védegylet*. Budapest: Magyar Történettudományi Intézet.
- Kozák Á. (2005): A hulladékprobléma megítélése az emberek gondolkodásában. In *Kincs, ami nincs*. Budapest: Hulladék Munkaszövetség, 117–125.

- Kuti, É. (2002): Recent History of the Nonprofit Sector in Hungary. *Hungarian Statistical Review*, Special number 7. Budapest: KSH.
- Kuti É. (2006): Lakossági adományok és társadalmi szolidaritás In Czike, K.–Kuti, É.: *Önkéntesség, jótékonyosság, társadalmi integráció*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport és Önkéntes Központ Alapítvány, 71–149.
- KSH (1995): *Lakossági Adományok és Önkéntes Munka*. Társadalomstatistikai Közlemények. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal, Nonprofit Kutatócsoport.
- KSH (2002): *Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2000*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- KSH (2005): *Nonprofit szervezetek Magyarországon, 2003*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- McCracken, G. (1990): *Culture and Consumption: New Approaches to the Symbolic Character of Consumer Goods and Activities*. Bloomington: Indiana University Press.
- Micheletti, M. (2003):
- Micheletti, M. (2004): Le consumérisme politique. Une nouvelle forme de gouvernance transnationale? Political Consumerism: towards a new form of global governance? In *Marché et politique. Autour de la consommation engagée. Science de la société*, 62: 119–145.
- Miller, D. (1997): Could Shopping Ever Really Matter? In Falk, P.–Campbell, C.: *The Shopping Experience*. London: Sage Publications
- Miller, D. (2001): *The Dialectics of Shopping*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Mohr, L.A.–Webb, D.J.–Harris, K.E. (2001): Do Consumers Expect Companies to be Socially Responsible? The Impact of Corporate Social Responsibility on Buying Behaviour. *Journal of Consumer Affairs*, 35: 45–72.
- Norris, P. (2002): *Democratic Phoenix. Reinventing Political Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Singer, P. (1996): Coping with Global Change: The Need for Different Values. *Journal of Human Values*, 2(1): 37–48.
- Smith, N.C. (1990): *Morality and the Market, Consumer Pressure for Corporate Accountability*. London: Routledge.
- Soper, K. (2007): Re-thinking the ‘Good Life’: the Citizenship Dimension of Consumer Disaffection with Consumerism. *Journal of Consumer Culture*, 7(2).
- Soper, K. (é.n.): Alternative Hedonism, Cultural Theory and the Role of Aesthetic Revisioning. *Cultural Studies*. Megjelenés alatt.
- Stolle, D.–Hooghe, M. (2004): Consumers as Political Participants? Shifts in Political Action Repertoires in Western Societies. In Micheletti, M.–Follesdal, A.–Stolle, D. eds.: *Politics, Products and Markets – Exploring Political Consumerism Past and Present*. New Jersey: Transaction Publishers, 265–289.
- Székely M. (2003): Az etikus fogyasztás: Mit tehetünk egyes globális problémák enyhítésére? In Hunyady Gy.–Székely M. szerk.: *Gazdaságpszichológia*. Budapest: Osiris Kiadó, 766–795.
- Szonda Ipsos (2000): *A lakosság utazási szokásai, vélemények a Magyarországi Turizmusról III*. Budapest: Szonda Ipsos.
- Tóka G. (2006): Vezérek csodálói. A magyar választói magatartás nemzetközi összehasonlításban. In Karácsony G. szerk.: *Parlamenti választás, 2006*. Budapest: BCE Politikatudományi Intézet.
- Vitell, S.J.–Hunt, S.D. (1990): The General Theory of Marketing Ethics: a Partial Test of the Modell. *Research in Marketing*, 10: 237–265.
- Webster, F.E.Jr. (1975): Determining the Characteristics of the Socially Conscious Consumer. *Journal of Consumer Research*, 2: 188–196.

FORRÁSOK

- MTA Szociológiai Intézet és Magyar Gallup Intézet (1990): *Értékek világhoztatás (WVS)*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- TÁRKI, ELTE Szociológiai Intézet, MTA Szociológiai Intézet, SZ.&S. Társaság (1991): *Vigasság*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- Pázmány Péter Katolikus Egyetem Szociológiai Intézet (1990): *Európai Értékrend Vizsgálat (EVS)*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- TÁRKI (2002): *Európai Társadalomtudományi Elemzések. EUTE 2002 – ESS, 2002*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- TÁRKI (2003): *Választáskutatás: Országkérdőív, 2003*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- TÁRKI (2004): *Omnibusz, 2004/12*. Budapest: TÁRKI Adatbank.
- Tudatos Vásárlók Egyesülete (2005): *Etikus fogyasztói attitűdök Magyarországon, 2005*. Budapest.
- www.worldvaluessurvey.org
- www.valasztas.hu

KÖNYEK

AZ OKTATÁSÜGY PROBLÉMÁI A 20. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

SZALMA Ivett

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Fővám tér 8.; e-mail:iszalma@gmail.com

Bajomi Iván: *Konfliktusok és konszenzusképzés az oktatásban*. Budapest: Felsőoktatási Kutatóintézet–Új Mandátum Kiadó, 2006.

Amint a könyv címe is utal rá, nem várhatunk konkrét megoldásokat az oktatásban jelentkező problémákra, ugyanakkor a kötetben szereplő tanulmányok rávilágítanak arra, hogy miképpen juthatunk el a problémák megoldásainak kidolgozásáig. A téma igényli az interdiszciplináris megközelítést, így egyaránt találkozhatunk szociológiai, politológiai, helyenként pedagógiai és kommunikációelméleti megközelítéseket alkalmazó tanulmányokkal. A kötet Bajomi Iván tizenegy önálló és három társszerzővel együtt írt, nagyrészt korábban publikált tanulmányát foglalja magába.

A három témakörre tagolt kiadvány első részében Bajomi Iván a felsőoktatás rendszerváltást megelőző évtizedeire összpontosít: az új pályázati rendszert és a hallgatók autonómia törekvéseit vizsgálja egy-egy tanulmányban.

A *pályázati rendszerről* című írás az 1976/77-ben bevezetett új pályázati rendszert tárgyalja, amely tervszerűvé próbálta tenni a végzős hallgatók elhelyezkedését, annak érdekében, hogy a friss diplomások területi eloszlása egyenlőbb legyen. Ez a probléma – ha összetettebben jelentkezik is – napjainkban sem ismeretlen: ma is sok fiatal diplomás hagyja el a pályát, mivel nem kap állást a lakóhelyéhez vagy a felsőoktatási intézményhez közel, miközben a depressziós kistérségekben a képesítés nélküli tanárok száma még mindig magas (Imre–Nagy 2003). Egy nehezen szabályozható folyamatot próbáltak befolyásolni, így igen éles formában ütköztek ki a gazdaságfejlesztési és társadalomirányítási ellentmondások, amelyeket a Bajomi Iván részletesen, alapos forrásmunkát végezve, ismertet. Ennek ellenére a probléma bemutatása túlságosan egyoldalúnak tűnik: a szerző csak a fiatal diplomások helyzetére van tekintettel, miközben elmulasztja megnézni, hogy az oktatás színvonala miként változott abban a térségben, ahol az intézkedésnek köszönhetően szakképzett pedagógushoz jutott az iskola.

A fejezet másik tanulmányát, a *Rejtett választóvonalak nyomában – egy magyarországi egyetemi konfliktus* címűt, a szerző Bruszt Lászlóval közösen írta. Ez az írás a hallgatók autonómiatörekvéseit vizsgálja a szocialista időszakban, amelyek akkoriban

két táborra osztották az egyetemi oktatókat. A közölt interjúrészeket érzékletesen dokumentálják, hogy az oktatók társadalmi háttere mennyire erősen meghatározza a diákok nagyobb önállóság iránti igényével kapcsolatos attitűdjeiket. Keretezett szöveg ismerteti a kutatás történetét. Ebben sajnos nem kapott helyet a módszertan pontos leírása, így nem derül ki, hogy hány oktatóval, milyen típusú interjú készült.

A második nagy egység hat írásból áll, melyek az oktatásszociológia központi témájával, azaz az esélyegyenlőségek problémáival foglalkoznak.

Az első tanulmány, a *Hátrányos helyzetű gyermekek nevelése Budapest egyik leromlott városrészében*, a VIII. kerületben vizsgálja a hátrányos helyzetű gyerekek oktatását és társadalmi integrációját a rendszerváltást követő időszakban. A kutatás az ELTE Szociológiai Intézetének hallgatói által írt hét esettanulmányon és a szerző által végzett dokumentumgyűjtésen alapul. Bőséges és alapos információt kaphatunk a témáról a dolgozat olvasásakor. A tanulmány legnagyobb érdeme, hogy folyamataiban tekinti át az eseményeket, és különös gonddal vizsgálja a városrehabilitációs folyamatok társadalmi tétjét.

A fejezet második írása, a Berényi Eszterrel, Eröss Gáborral és Imre Annával közösen írt *Az autonómia fellegvárai - egy kerület és iskolái* című tanulmány, egy nemzetközi kutatás hazai eredményeit mutatja be. Az előbbihez hasonlóan, ez a vizsgálat is egy kerület oktatásügyeit elemzi, azonban itt az anonimitást szem előtt tartva, a vizsgált iskolák álnéven szerepelnek. A dolgozatban fény derül egy, a nyilvánosság előtt talán kevésbé ismert tényre, nevezetesen arra, hogy az általános iskolákban (a speciális tagozatokat kivéve) nem lehet felvételi vizsgát tartani. A kutatás felfedi, hogy az iskolák ezt gyakorta megszegik, az önkormányzatok hallgatólagos beleegyezésével illegális felvételi vizsgákat tartanak, és sajnos ezzel is elősegítik az egyenlőtlenségek súlyosbodását. A másik érdekesség, amellyel a tanulmány ugyancsak hangsúlyosan foglalkozik, az ún. „problémás gyerekek” helyzete. A tanulólétszám csökkenése folytán egyre „keresettebbekké” váltak a tanulási nehézségekkel küzdő diákok, és ezt igazolja az is, hogy megjelennek a „nyíltan”, ill. „rejtetten kétpólusú” stratégiát követő oktatási intézmények. Az iskolák azonban továbbra is csak a terapeutikus megközelítés eszközeihez nyúlnak, és nem vesznek tudomást a „problémás gyermekeket” kibocsátó társadalmi közeg jellemzőiről.

A soron következő *Az önkormányzat és az iskolai szegregáció* című tanulmányban Bajomi Iván az önkormányzatok oktatásirányításban játszott szerepét szem előtt tartva azt elemzi, hogy milyen tényezők hatására termelődnek újjá a magyar oktatási rendszerben a szegregációs folyamatok. Először a roma népesség mai helyzetét tekinti át, majd az önkormányzati finanszírozás gyakorlatát bírálva kiemeli, hogy csak gazdasági szempontból kísérik figyelemmel az iskolákat, miközben a szakmai pedagógiai intézkedéseket figyelmen kívül hagyják. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy mindez főként annak tudható be, hogy a kisebb önkormányzatok jóval szűkösebb anyagi erőforrásokkal rendelkeznek, mint a nagyobbak, és minthogy ezt az állam nem kompenzálja megfelelően, a szakmaiságot képtelenek figyelembe venni. Úgy látszik, hogy a szerző a reformot nem abban látja, hogy az állam vállalja az oktatás finanszírozását az eddigi hozzájáruló szerep helyett, hanem az önkormányzati rendszer olyan átalakításában gondolkodik, amely a kistérségi szintet önálló közigazgatási egységgé változtatná.

A következő tanulmány (*Partneri együttműködés a nyugat-európai kiemelt oktatási körzetekben és idehaza*) a kiemelt oktatási körzetekkel foglalkozik. Ezek alkalmazá-

sának lehetőségét a közelmúltban hazánkban is vizsgálták, három kistérségre francia szakértő bevonásával konkrét terveket is kidolgoztak, ezek azonban nem kerültek a megvalósulás fázisába. A kiemelt oktatási körzetek a pozitív diszkrimináció elvén alapulnak, Nyugat-Európában már régóta szolgálják az egyenlőtlenségek csökkentését. A dolgozat érdekes gondolata, hogy ma már a többletforrásokat nem számolatlanul és nem is csupán a rászorultság mértékében juttatják a hátrányos helyzetű városnegyedekbe. Nyugat-Európában, egyre erőteljesebben fogalmazódik meg az az igény, hogy az érintettek megfelelő helyzetfelmérés és az intézmények működésének kritikus értékelése alapján dolgozzanak ki a helyi adottságokhoz igazodó fejlesztési terveket. (Hazánkban is valószínűleg ez lenne a járható út.) Hasonló témájú az *Esélyegyenlőség és oktatáspolitikai öt európai országban* című, társszerzőkkel (Berkovits Balázs, Eröss Gábor, Imre Anna) készült tanulmány, amelyben szerzők Anglia, Belgium, Franciaország, Portugália és hazánk példáin keresztül tekintik át, hogy miként változott az oktatásirányítás rendszere az utóbbi 20-30 évben, és hogy a változások miként befolyásolják az egyenlőtlenségeket.

A fejezet utolsó írása a *Munka melletti képzés Franciaországban és Magyarországon* című tanulmány. Az összehasonlítás során nem véletlenül esett a választás Franciaországra: itt nagy súlya van a szakmai továbbképzéseknek. A szerző francia példák alapján tesz javaslatot a hazai munka melletti képzés javítására. Az olvasó számára azonban nem derülnek ki egyértelműen a francia rendszer előnyei és esetleges hiányosságai. Például nem kapunk választ arra, hogy mi a helyzet azokkal a törpe vállalkozásokkal, amelyek nem franchise-rendszerben működnek?

A harmadik rész az országos oktatáspolitikai viták intézményes kereteit vizsgálja. Ebből fakadóan több politikatörténeti és kommunikáció-elméleti megközelítéssel találkozunk ebben a hat tanulmányt felölelő fejezetben, mint az előzőekben. Ezek az írások inkább a politikatudományok iránt érdeklődők figyelmére számíthatnak.

Mindjárt az első, *Az Országos Köznevelési Tanács visszaállítását szorgalmazó '56-os javaslat* című írásban nehezen lehet szociológiai relevanciát találni. Kérdéses továbbá, hogy a fenti címet viselő tanulmányban mennyire van szükség Mérey Ferenc 1948-as szerepvállalásának hosszas tárgyalására. A fejezet következő tanulmányának találó címe van: *Egy társadalmi vita anatómiája*. A szerző kisebb esettanulmányokkal alátámasztott érvelése színes és információban gazdag olvasmánnyá teszi írását. Az *Oktatásügyi érdekszervezetek a rendszerváltás utáni Magyarországon* című tanulmány ismeretgazdag és színes áttekintést nyújt a vizsgált érdekszervezetek gazdálkodásáról, nemzetközi kapcsolatairól, és az állam létrejöttükben játszott ellentmondásos szerepét is elemzi. Rávilágít az önszerveződés területén tapasztalható asszimetriára, például a szülők országos szintű képviselőit felvállaló kamara késői létrejöttére. Alapos szakirodalmi összefoglalást nyújt, s külön figyelmet érdemel a szerző pártok és az érdekszervezetek kapcsolataival foglalkozó empirikus kutatása. A *Szakmai és politikai erők részvétele a közoktatási törvény megalkotásában* című írás az 1993 nyarán elfogadott közoktatási törvény létrejöttének szociológiai elemzésére tesz kísérletet. Lépésről-lépésre végigköveti a döntés-előkészítés folyamatait, választ ad arra, hogy mi vezetett el a Gázsó-bizottság mellőzéséhez és elemzi a társadalmi vita sajátos funkcióját. Kissé talán túlzottnak tűnik a szerző által használt „Gázsó-bizottság kudarcra” kifejezés, ha figyelembe vesszük, hogy milyen politikai csatározások idézték elő a bizottság működésének beszüntetését. *A kiérleletlen oktatásügyi változások egyenmely*

ellenszere című tanulmány több témát is magába foglal. Először azt vizsgálja, hogy a ciklikus jelenségek milyen károkat okoznak az oktatásnak, ill. miként lehetne kiküszöbölni ezeket a ciklikusságokat. Így jut annak kérdéséhez, hogy a 90-es évek legelején kiiktatták azt az előírást, amely 2/3-os többséget igénylő jogszabállyá nyilvánította az oktatási törvényt. Majd a rendszerváltás utáni megkettőződött konzultatív rendszert tárgyalja. A fejezet utolsó tanulmánya (*Érdekegyeztetés és konzultáció a közoktatásban 1998 és 2002 között*) a konzultatív testületek tényleges működéséről ad képet. Az üléseken készült jegyzőkönyvek, emlékeztetők és hanganyagok elemzésével vizsgálja az érdekegyeztetés folyamatait.

Összegzésképpen elmondható, hogy a szerző kimerítően tárgyalja az oktatásügyi konfliktus- és konszenzusképződés folyamatait. Problémaorientált kérdésvetései, gazdag tényanyaga hasznos és izgalmas olvasmánnyá teszik tanulmánygyűjteményét, amely a szociológusok mellett más szakterületek (politológusoknak, történészeknek) képviselőihez is szól, és nem utolsó sorban a gyakorló pedagógusok is haszonnal forgathatják.

IRODALOM

Imre N.–Nagy M. (2003): Pedagógusok. In Halász G.–Lannert J.: *Jelentés a magyar közoktatásról 2003*. Budapest: Országos Közoktatási Intézet.

A MUNKA ÉS MAGÁNÉLET ÖSSZEHANGOLÁSÁNAK „HAGYOMÁNYOS” MÓDJA

BIRÓ Emese

Ph.D-hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4–6.; e-mail: biroemese@yahoo.com

Plantenga, J.–Remery, Ch.: *Reconciliation of Work and Private Life. A Comparative Review of Thirty European Countries*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2005.

A címben megnevezett tanulmány nemzetközi összehasonlításban vizsgálja a munka és a magánélet összehangolását támogató intézményes eszközöket: a gyermekgondozást segítő szolgáltatásokat, szülői szabadság-lehetőségeket, rugalmas munkaidő-megállapodásokat és gyermeknevelést támogató anyagi juttatásokat, elemezve a munkaadók szerepvállalását a fenti területeken. Alapjául 30 országelemző tanulmány szolgált, amelyeket a *Társadalmi nemek, foglalkoztatás, és társadalmi kirekesztettség kérdéseivel foglalkozó európai uniós szakértői csoport* tagjai készítettek. Az Európai Unió tagállamai mellett Norvégia, Izland és Lichtenstein szerepel az elemzettek között.¹

Mint az a tanulmány bevezető fejezetéből kiderül, a szerzők azon európai uniós társadalom- és szociálpolitikai célt tartják szem előtt a kérdéskör strukturálásában, hogy az előregedő európai társadalomban a gazdasági növekedéséhez és a nyugdíjrendszerek fenntarthatóságához egyaránt növelni kell a nők munkaerőpiaci részvételét és a fertilitási rátáját. A nőket egy időben motiválni szeretnék mind a munkavállalásra, mind pedig a gyermekszülésre, az itt vázolt elképzelés szerint azzal, hogy intézményesen segítik őket a munka és a magánélet összehangolásában, illetve csökkentik a nemek közti egyenlőtlenségeket a foglalkoztatás területén.

Az első fejezet rámutat arra a gender-kutatók által sokat hangoztatott tényre, mely szerint a nők munkaerőpiaci részvételét jelentősen befolyásolja, hogy rendelkeznek-e vagy sem kisgyermekkel. Egyszerűbb mutatót használ (nem veszi figyelembe a gyermekek számát, illetve életkorát a feltüntetett intervallumon belül), a 0–6 éves korú gyermek(ek) jelenlétének hatását vizsgálja a munkavállalásra. Kiemeli, hogy a vizsgált országok között Csehországban, Magyarországon és Szlovákiában érvényesül a gyermekek családi jelenlétének legnagyobb negatív hatása a nők foglalkoztatási rátájára. A kisgyermek megléte csökkenti a nők foglalkoztatottságát, a férfiakét viszont növeli, két ország, Portugália és Szlovénia kivételével, ahol mindkét nemét növeli.

A második fejezet elemzi az intézményes gyermekgondozási szolgáltatások országonként eltérő rendszereit, amelyek igénybevételével a szülők időt szabadíthatnak fel

¹ A magyarországi helyzetet elemző tanulmányt Nagy Beáta készítette.

a kereső tevékenység javára. Foglalkoztatáspolitikai szinten a (gyermek)gondozási kötelezettségeket a (teljes) foglalkoztatás legfőbb akadályának tekintik. A 2002-es barcelonai EU csúcstalálkozón az Európai Tanács a tagországok számára célként fogalmazta meg, hogy a 0–3 éves korú gyermekek 33%-nak, az ennél idősebb nem iskoláskorú gyermekek 90%-nak ellátást biztosítsanak a gyermekgondozási intézményekben. A vizsgált országokra jellemző helyzetet összehasonlítva főként a három év alatti gyermekek intézményes ellátásában, a bölcsődei férőhelyek számában és minőségében vannak igen jelentős különbségek. Ezek szorosan összefüggnek azzal, hogy az adott államokban milyen kulturális normák a dominánsak az anyaság, a kisgyermekgondozás meghatározásában. Hatásukra a közvélemény helytelenítheti vagy megerősítheti a szülői döntéseket a kisgyermek bölcsődei vagy akár óvodai elhelyezéséről. A tanulmány vizsgálja a férőhelyek számát, a szolgáltatások flexibilitását, anyagi hozzáférhetőségét. Utal arra, hogy az ezek iránti igény általában nagyobb a lehetőségeknél.

A harmadik fejezet a vizsgált országokban létező gyermekgondozási szabadság-konstrukciókat hasonlítja össze, amelyekre alapvetően szintén a család és magánélet összeegyeztetésének eszközeiként tekint. Ugyanakkor felhívja a figyelmet arra a kockázatra, hogy ezek a definíció szerint a munkaerőpiactól való távollétet jelentő lehetőségek megerősíthetik a munkával és gondozással kapcsolatos tradicionális opciókat. A túl hosszú és gyakran rugalmatlan időzítésű szülői szabadság-periódusok a nők munkaerőpiaci részvételének csökkenését eredményezhetik, és negatívan hathatnak a nők jövőbeli karrierére, jövedelmére. Az országokénti összehasonlításban a szülői szabadság szabályozásának leírásai mellett az effektív szülői szabadság mutatóját használja a tanulmány, amelyhez az igénybe vehető szülői szabadság időtartamát ennek fizetési szintjével súlyozták, feltételezve, hogy a szülői szabadság igénybevétele növekedni fog a fizetési szint növekedésével. A fejezet a gender mainstreaming elvét érvényesítve elemzi az apák részvételének lehetőségeit, a férfiak és nők esélyegyenlőségének szintjét a szülői szabadság igénybevételeiben, a szülői szabadságról visszatérők munkaerőpiaci esélyeit. A kisgyermekgondozást támogató intézkedések, pl. gyermekgondozási szabadság szülői és nem kizárólag anyai jogként való definiálása egy kiinduló lépés a nemek egyenlőbb részvételének ösztönzésére a gyermekgondozásban. A különböző országokban érvényben levő gyermekgondozási szabadságra vonatkozó szabályozásokat összehasonlítva az állapítható meg, hogy a legtöbb országban ezt családi és nem individuális jogként határozzák meg, ami azt jelenti, hogy a szülők eldönthetik, hogy a családtagok közül ki él vele. Ilyen esetekben szinte kizárólag a nők veszik igénybe. Az apák nagyobb részvételét motiválja az a bizonyos mértékig hatékony, de csak néhány országban létező alternatíva, amely a szülői szabadság egy részét át nem hárítható módon apai szabadságként határozzák meg.² Szomorú, a tanulmány által is több helyen említett tény, hogy ez a rendelkezésre álló lehetőség sem bizonyult elégségesnek annak megváltoztatásához, hogy a nők vállalják a szinte kizárólagos szerepet a gyermekgondozásban. A családon belüli munkamegosztás tradicionális felfogása mellett, amelynek értelmében a gyermekgondozás női

2 Pl. Svédországban 10 nap a gyermek 3 hónapos koráig, illetve 90 nap az összesen igénybe vehető gyermekgondozási szabadságból (ami 480 nap), Szlovéniában 90 nap, Magyarországon 5 nap fizetett szabadság, amelyet a gyermek születését követő két hónapban lehet igényelni

feladat, egy másik lehetséges magyarázó tényező, hogy a női és férfi keresetek közötti különbségek mellett a többet kereső (esetek többségében férfi) családtag számára a fizetett munkánál alacsonyabb szinten jövedelmező szülői szabadság költségei nagyobbak, mint a gyengébben kereső nő számára.

A negyedik fejezet a flexibilis munkaidő-megállapodásokat vizsgálja: részmunkaidő, távmunka, rugalmas munkaidő, megosztott munka, személyi munkaidő-számlák, (a tanévhez alkalmazkodó) időszakos munka. Ezek közül a részmunkaidő a legelterjedtebb, Hollandia vezet, a részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya 35,7 %-a az összes foglalkoztatottnak. A 2004-ben csatlakozott országokban és a dél-európai országokban ez az arány 10 % alatt van. A legtöbb európai országban a flexibilis munkaidő-megállapodásokat a cégek szintjén értelmezik. Csupán a munkaidő rugalmasság tétele nem mindig elégséges megoldás a munka és a magánélet összehangolásában, a kiegészítő illetve alternatív megoldást a munkaidő csökkentése jelentheti. Néhány ország, mint Németország, Dánia, Litvánia, Hollandia és Lengyelország, törvényi szinten kötelezi a munkaadókat, hogy a munkavállalók kérésére csökkentsék a munkaidőt, bizonyos feltételek megléte esetén. Néhány más EU tagállamban, mint Ausztria, Csehország, Görögország, Finnország, Portugália, Szlovénia és az Egyesült Királyság, a dolgozó szülők léphetnek fel ilyen igényekkel. A tanulmány részletesen tárgyalja pl. a belga rendszert, amelyben a törvényi szabályozás innovatív munkaidő-megállapodásokat hozott létre, amelyek tartalmazzák az állami részről anyagilag kompenzált karrier-megszakítás lehetőségét, illetve a különböző mértékű munkaidő-csökkentési konstrukciókhoz eltérő időtartamot és feltételeket rendelnek hozzá. A feltételek között a leggyakoribb, hogy az alkalmazott egy meghatározott ideje már a cégnél dolgozzon, tehát nem eleve a részmunkaidős helyek létesítésében gondolkodnak, hanem egy munkaviszony folyamán igényelhető jogosultságban. A távmunka helyzetét vizsgálva a tanulmány megállapítja, hogy általában a nyilvános és a nonprofit szektorban, illetve a kereskedelmi szolgáltatások területén elterjedt, és Luxemburg kivételével gyakoribb a férfiak, mint a nők körében, ellentétben a részmunkaidővel.

Az ötödik fejezet az anyagi juttatásokat tárgyalja röviden és vázlatosan, főként adókedvezményeket és egyes családtámogatási hozzájárulásokat értve ez alatt. A nem adó-visszatérítés jellegű kifizetések esetében az írországi példát emelném ki, ahol az esélyegyenlőségi törekvéseket jelzi a megnevezés változása: a „férjezetlen anyák juttatása” helyett 1997 óta „egyedülálló szülők családi támogatása” kifejezés van érvényben. A fejezet megállapítja, hogy a gyermekneveléssel kapcsolatos adókedvezmények célja leginkább a családok közti jövedelmi egyenlőtlenségek csökkentése és a gyermek-szegénység mérséklése. Gyakran a hagyományos egykeresős modellen alapulnak, sőt, szerepet játszhatnak ennek megerősítésében, csökkentve a másik szülő munkavállalási motivációját. A létező adókedvezmény-rendszerek tehát általában nem tekinthetők a család és a magánélet összeegyeztetését elősegítő eszközöknek. A kevés pozitív kivétel közül az egyik Hollandia esete, ahol a „kombinációs” (a munka és a magánélet összehangolására utaló kifejezés) adó-visszatérítés mindkét szülőnek jár, ha dolgoznak, sőt, a kevesebbet kereső szülő kiegészítő kombinációs adó-visszatérítésben részesül.

A hatodik fejezet a munkáltatók szerepvállalását helyezi a középpontba a munka és családi kötelezettségek összehangolásában, arra keresve a választ, hogy milyen tényezőkkel magyarázhatóak az országok közötti jelentős eltérések e tekintetben. Ezen feje-

zet elemzési módszere és felépítése eltér az előzőekétől, különböző szociológiai és szociálpolitikai kutatások eredményeinek szintetizálására vállalkozva az országelemző tanulmányok összefoglalása, összehasonlítása helyett. Arra a következtetésre jut, hogy a vállalatok szerepvállalását leginkább a rájuk ható intézményes nyomás határozza meg, amelynek tényezőiként az állami részről biztosított szolgáltatások meglétének mértékét, a munka és magánélet összehangolására vonatkozó kulturális ideológiákat és a kollektív megállapodásokat tekinti. A vállalatok leginkább akkor alakítanak ki az összehangolást segítő saját szolgáltatásokat, lehetőségeket, ha az ezt célzó állami szolgáltatások közepes mértékben biztosítottak, illetve általános normává válik, hogy mindenkinek össze kell tudnia egyeztetnie a munkát és a magánéletet. Az állami és a non-profit szektor, illetve a nagyobb vállalatok szerepvállalása kifejezettebb, a nagyobb vizibilitásnak betudható fokozottabb intézményi nyomás miatt. Az állami és a non-profit szférában az üzleti szférához képest mérsékeltebb kereseti lehetőségeket kompenzálják a szolgáltatásokkal, míg a vállalati szférában főként üzleti megfontolások vezérlenek ezek bevezetésében, pl. a hiányzások csökkentése, produktivitás növelése. Minden esetben fontos tényező a munkavállalók elégedettsége, amely által lojálisabbá válnak a céghez és így megtakaríthatóak a képzett munkaerő elvesztése, új munkavállalók rekrutációja nyomán felmerülő költségek.

A hetedik, utolsó fejezet az előző témákkal kapcsolatos rövid következtések levonására vállalkozik és ajánlásokat fogalmaz meg. Az országokat négy csoportba sorolja: nagyrészt a gyermekgondozási szolgáltatásokra támaszkodókra, leginkább a szülői szabadság-lehetőségekre alapozókra, olyanokra, amelyek mindkét szempontból fejlettek és amelyek mindkét aspektusban fejletlenek. Hangsúlyozza, hogy a szülői szabadság igénybevételére és a gyermekgondozási szolgáltatások egyensúlyára kell törekedni, figyelembe véve a következő szempontokat: egyenlő esélyek biztosítása, a női munkavállalási ráta növelésének célja, a szülői döntés fontossága, a gyermek egészséges fejlődésének elősegítése. A rugalmas munkaidő-feltételekkel kapcsolatban megemlíti ezek alkalmazásának nem szándékolt negatív következményeit is a nem megfelelő szabályozás esetén. A gyermekgondozási szolgáltatások esetében felhívja a figyelmet ezek szükséges jellemzőire: elérhetőség, megfizethetőség, flexibilitás. A gyermek életszakaszaihoz alkalmazkodó integrált gyermekgondozási, oktatási és szabadidőtevékenység-rendszerre tesz ajánlást.

A tanulmány bírálható abból a szempontból, hogy elmulasztja a középpontjában álló fő szociálpolitikai cél - a munka és a magánélet összeegyeztetésének támogatáságabb társadalom- és szociálpolitikai kontextusba való elhelyezését. A „work/life balance” intézményes segítése csupán alterülete az európai uniós (esély)egyenlőségi politikák egyik cselekvési területének, a foglalkoztatás egyenlősítésének. A munkáltatást tekintve az egyenlőtlenségek a férfiak és a nők közötti bérkülönbségekben, a munkanélküliség területén tapasztalható nemek szerinti eltérésekben illetve a foglalkozási szegregációban is megnyilvánulnak, ezekhez pedig megfelelő szociálpolitikák kapcsolódnak.³ Tágítva a kontextust, a nők és a férfiak közti esélyegyenlőséget elősegítő társadalompolitikák egyéb területei a foglalkoztatás problematikája mellett: a nők és férfiak kiegyensúlyozott részvételének elősegítése a döntéshozás, az oktatás, képzés és

3 European Commission (2005): *Equality between Women and Men in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

a tudomány területein, illetve a társadalmi kirekesztés felszámolása és szociális védelem megalapozása. Mindezekről együttesen remélhető a gazdasági növekedés és a versenyképesség növelése az Európai Unióban.

Az írásból arra lehet következtetni, hogy az esélyegyenlőségi diskurzus keretein belül fogalmazták meg. A témák mindegyikénél rámutat arra, hogy a munka és a magánélet összeegyeztetését a vizsgált országokban még mindig a nőket érintő problémának tekintik, és ezen „alaptényből” két egyidejű, de korántsem egyenlő súlyú társadalompolitikai irányvonalat határoz meg: elsősorban a nőket segíteni az összehangolásban, ezen kívül lépéseket tenni azért, hogy a férfiak is megkísérelhessék a munka és a magánélet összehangolását, amennyiben szándékukban áll. Itt nyilvánvalóvá válik az az aszimmetria, amelyre a feminista diskurzus gyakran felhívja a figyelmet az esélyegyenlőségi diskurzus „puha” változataival kapcsolatban, ugyancsak arra is, hogy az esélyegyenlőségi diskurzus nem törekszik a férfiuralmi rend felszámolására, hanem ezen belül kíván részeredményeket elérni, némileg könnyítve a nők kettős terhelésén. Nyilvánvaló, hogy az, ha a férfiak nagyobb –sőt, egyenlő- szerepet vállalnának a gyermekgondozásban és a házimunkában, megkönnyítené a nők számára a munka és a magánélet összehangolását, a tanulmányban megfogalmazódó uniós esélyegyenlőségi politika mégis túlságosan óvatosan fogalmazt ezt illetően, opcionálissá téve, mintha kerülné a beavatkozást az egyes országokban sziklaszilárdan álló kulturális normák, ideológiák ügyébe. Ezért a számos innovatív, hasznosítható uniós gyakorlat bemutatása mellett az az érzésünk támad, hogy alig lép túl a work/life balance „hagyományos” perspektíváján.

A tanulmány tudományos relevanciájának tekinthető, hiszen nem elsősorban az uniós társadalompolitikai célkitűzéseket strukturálja – erre más kiadványokban kerül sor⁴ –, hanem a már meglévő társadalompolitikai helyzetet elemzi összehasonlító igénnyel, a munka és a magánélet összeegyeztetésének vonatkozásában. Itt utalnék rá, hogy a tanulmány láthatóan nem kívánja egységes elméleti keretben folytatni a kutatást, érintőlegesen hivatkozik például ideológiai változások szerepére, kulturális normákra, attitűdökre (38. o.), a céges kultúrát befolyásoló társadalmi szerepmoddellre (48. o.), preferenciákra (52. o.), hagyományos egykeresős modellre (67. o.), gazdasági érvelésre (76–77), mint magyarázó tényezőkre. Az elméleti megalapozottság hiánya, inkoherenciája összefüggésben állhat azzal, hogy az írás elsődleges, gyakorlati jellegű célja a különböző országokban működő szociálpolitikák és ezek hatékonyságának összehasonlítása, amelyekhez csupán felhasználja a szociológiai, demográfiai vizsgálatok eredményeit is. Mellette szól, hogy a megjelenített adatok pontosan hivatkozva, átlátható táblázatokba rendezve szerepelnek a függelékben. A legtöbb táblázat az összes vizsgált országra vonatkozóan tartalmazza az adatokat, bár tapasztalható, hogy esetenként nehézségbe ütközött az azon államokra vonatkozó összegyűjtése, amelyek 2005-ben nem tartoztak az Európai Unióba. Dicséretes, hogy a munka és a ma-

4 European Commission (2005): *Equality between Women and Men in the European Union*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission (2006): *A Roadmap for Equality between Women and Men 2006–2010*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

European Commission (2006): *Report on Equality between Women and Men*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.

gánélet összeegyeztetésének eszközeiként tekintett gyermekgondozási szolgáltatások elterjedtsége, költsége, elérhetősége, az ezek iránti attitűdök, a munkáltatók szerepvállalása, stb. országonkénti helyzete, összehasonlítása szintén jól átláthatóan, táblázatokba foglalva olvasható a szövegben szereplő összehasonlításokat, kiemeléseket, következtéseket kísérvé, ezáltal kiemelkedően informatívva téve az írást. A gyors tájékozódást segíti a tanulmány elején található összefoglalás, amelyet francia és német nyelven is olvashatunk.

A kiadvány újabb pozitívuma, hogy olyan innovatív szociálpolitikai eszközöket mutat be az egyes országok példáin keresztül, amelyek előrelépésként tekinthetők a munka és a magánélet összehangolásának tekintetében. A nemzetközi összehasonlítások során feltárulnak az igen jelentős különbségek, pl. a kisgyermek-gondozási szolgáltatások elterjedtsége és feltételezett társadalmi elfogadottsága terén. A változatossággal való szembesülésen keresztül pedig egyre inkább tudatosul az olvasóban, hogy a gyermekgondozással kapcsolatos sajátos elvárások csakis társadalmi konstrukcióknak lehetnek, amelyeknek megváltoztathatatlansága csupán illúzió, hatalmi érdek vagy más –attól függően, hogy milyen diskurzuson belül gondolkodunk.

A magyar társadalom vonatkozásában kétségtelenül aktuális a tanulmány témaköre, mivel a nemzetközi összehasonlításból is kiderül, amit a társadalmi nemekkel foglalkozó magyar társadalomkutatók is gyakran megfogalmaznak, hogy a munka és a magánélet összeegyeztetésének lehetőségei, az erre irányuló törekvések és az esélyegyenlőség megteremtésére tett erőfeszítések szempontjából nem állunk túl jól, hiszen például a bölcsődei férőhelyek száma messze alulmúlja a társadalmi igényt, a rugalmas munkaidő-megállapodásokkal csak most kezdenek ismerkedni a munkaadók és munkavállalók.

A magyar társadalomban voltak olyan időszakok, pl. az extenzív iparosítás az államszocializmus időszakában, amikor a nők munkaerőpiaci részvételének növelésére volt szükség. Ekkor a hivatalos társadalompolitikai álláspont is a munka mezején való részvétel támogatására helyezte a hangsúlyt, amikor pedig ezt követően a munkaerő csökkentésére volt szükség, a hivatalos diskurzus az anyaság szépségére fókuszált át. A női munkavállalás növekedését ösztönző-kikényszerítő ígéret akkor is a nemek közötti egyenlőség volt, akárcsak a jelen történelmi helyzetben. Jelentős különbség van azonban abban, hogy ezt a felülről elrendelt egyenlősítést a hagyományos családi mintákkal jellemezhető magyar társadalomban élő nők külső kényszerként élték át és nem belső motivációként (Neményi 1994). A magyarországi feminizmus történetét kutatók felhívják a figyelmünket, hogy a 20. század első felében tevékeny feminista mozgalom létezett hazánkban, amely utólag nem kerülhetett be a történelmi ismeretek közé az államszocializmus ideológiai egyeduralomra törekvő, korábbi mozgalmakat elnyomó, átinterpretáló és elhallgató szándéka miatt (Acsády 2005). Mára azonban a magyar társadalomban ismét terjedő és létjogosultságot szerző feminista eszmék hatására gyökeret kezd verni az az alapelképzelés, hogy a nők és férfiak közötti egyenlőség nem valósítható meg a nők kereső munkába való bekapcsolódása nélkül. A hagyományos gondolkodásmód még mindig a legjellemzőbb a kutatások adatai alapján, pl. a családi munkamegosztást illetően, azonban vannak olyan társadalmi csoportok a nők – és kisebb mértékben a férfiak – körében, amelyek szerint ez már nem tekinthető elfogadhatónak. A fizetett munkába való bekapcsolódás számukra az önmegvalósítás és a

társadalmi nemek közti egyenlőség elérésének egyik eszközeként jelenik meg, ugyanakkor nem feltétlenül mondanának le a párkapcsolatokról és a gyermekvállalásról sem.

A konzervatív beállítottságú nők esetében az anyagi szempontok a dominánsak a munkavállalásban. Magyarországon a megkérdezettek többsége (100 fokú skálára átszámított átlagérték: 71) egyetértett azzal a kijelentéssel, hogy „a férj feladata, hogy keresetével biztosítsa a család megélhetését, a feleség feladata, hogy ellássa az otthoni feladatokat”, ugyanakkor még nagyobb volt az egyetértés azzal a kijelentéssel, hogy „Manapság a nők többségének dolgoznia kell, mert csak így biztosítható a család megélhetése” (93-as átlagérték) [Pongrácz 2005]. A munka és a magánélet összeegyeztetésének intézményes segítése mind a hagyományos családi feladatok primátusában gondolkodó, de anyagi okok miatt munkavállalásra „kényszerülő”, mind pedig a nemek közti (esély)egyenlőséghez való jogot alapvető emberi jognak tekintő nők számára megvalósításra, tökéletesítésre váró pozitív lehetőségként fogalmazódik meg az európai uniós szociálpolitikai elképzelésekben.

A tanulmányt feltehetően elsősorban az Európai Unió egyes tagállamaiban tevékenykedő szociálpolitikuskokat, döntéshozókat szólítja meg, bár erre nincs konkrét hivatkozás, csupán abból következtethetünk, hogy az egyes fejezetek összefoglalóiban a következtetésekhez kapcsolódóan figyelmeztetéseket, ajánlásokat is elhelyez. Potenciálisan ajánlott lehet az esélyegyenlőség iránt érdeklődő társadalomkutatóknak, illetve szülőknak, gyermekvállalást tervezőknek, valamint mindenkinek, aki szeretné megismerni azokat az eszközöket, amelyek segítségére lehetnek a munka és a magánélet összehangolásában.

IRODALOM

- Acsády J. (2005): A hazai feminizmus fénykora 4. In Csapó I.–Török M. szerk.: *Feminista Almanach*. Budapest: MINők Egyesülete és Nőtárs Alapítvány, 86.
- Neményi M. (1994): Miért nincs Magyarországon nőmozgalom? In Hadas M. szerk.: *Férfuralom*. Budapest: Replika Kör, 235–245.
- Pongrácz T. (2005): Nemi szerepek társadalmi megítélése. Egy nemzetközi összehasonlító vizsgálat eredményei In Nagy I.–Pongrácz T.–Tóth I.Gy. szerk.: *Szerepváltozások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről*. Budapest: Társasági, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 73–86.

AZ EURÓPAI IDENTITÁS ÉRTELMEZÉSÉNEK ÚJ LEHETŐSÉGEI

SZANYI-F. Eleonóra

Budapesti Corvinus Egyetem
H-1093 Budapest, Közraktár u. 4-6.; E-mail: szanyi.eleonora@gmail.com

Bruter, M.: *Citizens of Europe? The Emergence of a Mass European Identity*. London: Palgrave Macmillan, 2005.

A nyolcvanas évek óta az európai országok integrációját vizsgáló kutatók érdeklődése egyre gyakrabban fordul a társadalmi integráció felé. Feltehetjük a kérdést, miért érdekes számunkra a társadalom változása egy olyan szervezet esetében, amelynek elsődleges célja a gazdaság fejlesztése, és az ebből fakadó előnyök kiaknázása? A válasz talán az lehet, hogy az Európai Unió további mélyítésének és bővítésének egyik feltétele a társadalom beleegyezésének biztosítása. A beleegyezés akkor garantálható hosszú távon, ha az Unió polgárai a kialakított intézményrendszerrel azonosulni tudnak, sajátjukként kezelik, és legitimnek tekintik működését. Az európai identitás kérdésének relevanciája erre a gondolatra vezethető vissza. Az Európai Unió Bizottsága felismerte ezt az összefüggést, és 80-as évektől kezdődően egyre több olyan kutatást támogatott, amely Európa kulturális és társadalmi gyökereinek keresésére irányult. Azok az alapok, amelyekre az említett kutatások leggyakrabban hivatkoztak, mint a keresztény gyökerek, az állam és vallás szétválasztása, a demokrácia értékei, az emberi jogok stb. feltétlenül Európához tartoznak, de nem kizárólag Európához kapcsolódnak, így a megfogalmazott kérdést mi szerint létezik-e egyáltalán európai identitás, nem sikerült megválaszolni. Az a kezdeményezés, amelyben a történelmi hagyományokra kívánták visszavezetni a közös kulturális és társadalmi gyökereket, kudarcot vallott. (Az említett kudarc egyik leggyakrabban említett példája az Európai Unió Alkotmánya körül kibontakozott vita, arra vonatkozóan, hogy milyen értékeket tekintsenek „közös értékeknek”). Ez az eredmény ugyanakkor nem ad magyarázatot a tendenciára, amelyet az Euróbarométer statisztikai mutatók mutatnak. Az Európai Unió polgárai évről évre nagyobb arányban vallják maguknak „európainak”, saját nemzeti hovatartozásuk mellett. Az európai identitás eredete helyett így egyre nagyobb hangsúlyt kap napjainkban szerkezete és a nemzeti identitáshoz való viszonya, valamint a kettő változásának dinamikája.

Michael Bruter a London School of Economics and Political Science fiatal kutatója, politikatudományokkal foglalkozik, ezen belül fő kutatási területe a választási magatartás, az Európai Unió, az integráció kérdései, az európai identitás, valamint a kvantitatív és kvalitatív elemzési módszerek alkalmazása a politikatudományban. Elméletének megalkotásában fontos szerepet játszottak Thomas Risse, Ulrike Meinhof és Robert Erikson munkái. Michael Bruter *Citizens of Europe?* című könyve komoly

elméleti megalapozottságról és empirikus munkáról árulkodik. A szerző eddigi műveiből és jelenleg említett kutatásából egyértelműen kiderül, azon kutatók csoportjához tartozik, akik az európai identitás létezését egy pillanatig sem kérdőjelezi meg. Könyvében következetesen reflektál azokra a felvetésekre, amelyeket az euroszeptikusok az európai identitás létének vitatása vagy annak esetleges negatív hatása kapcsán hangsúlyoznak. Ez a szemlélet szükséges ahhoz, hogy a könyv gondolatmenetét megalapozza, de sok esetben azt a benyomást kelti az olvasóban, hogy a szerző az európai identitás lelkes híve, és nem objektív elemzője.

Könyve azért figyelemreméltó, mert az európai identitásról szóló elméletek olyan érdekes és új fejezete, mely részben illeszkedik az eddig megalkotott elméletek sorába, de a korábbi elméletekhez sokat hozzá is tesz rendkívül pontosan kidolgozott modellje és annak empirikus vizsgálata által. A szerző művében azt próbálja bizonyítani – véleményem szerint sikeresen –, hogy az elmúlt évtizedekben az európai identitást egyre több ember vallja magáénak, ez az azonosságtudat egyre erősebb az unió polgáraiban, és ez nagyrészt az intézményrendszer és a média hatásának köszönhető. Munkája során kidolgoz egy olyan fogalmi keretet és szerkezeti modellt, amely mindezt alátámasztja, és általános jellegének köszönhetően, lehetőséget teremt további vizsgálatok folytatására. Feltáró kutatásában több jelentős eredményt fogalmaz meg, ugyanakkor meghagy kérdőjeleket, amelyek gondolaindítók, és újabb viták kiindulópontjaként szolgálhatnak. Ilyen témának tekintem például az európai és nemzeti identitás kérdésének következtetéseit, amiben arra utal, hogy a nemzeti identitással együtt erősödik az európai identitás, a vizsgált országokban. Ezen megállapításával teljesen ellentmond az eddigi elméleteknek, mivel ezek többsége az európai identitás erősödését összekapcsolják a nemzeti identitás gyengülésével.

Az európai identitással foglalkozó kutatók megközelítési módja általában két csoportra bontható: a szimbolista szemléletre, amely az európai identitás létét és jelentőségét megkérdőjelezi, illetve a konstruktivista megközelítésre, amely az európai identitás folyamatos erősödése mellett emel szót. Az első elmélet hívei úgy vélik, hogy a területi alapon szerveződő azonosságtudatok közül a nemzeti identitásnak lényegesen fontosabb és az európai identitáshoz viszonyítva összehasonlíthatatlanul meghatározóbb szerepe van, mivel olyan tényezőkön nyugszik, mint a közös történelem, hagyomány, kultúra, nyelv, stb., míg az európai identitás, ezen tényezők egyikét sem tudja felmutatni.

A konstruktivista nézőpont ezzel szemben arra hívja fel a figyelmet, hogy az említett nemzeti identitások általában mesterségesen, szimbólumok által megteremtett elkötelezettségek, amiket az adott nemzet hatalmi aktorai hoztak létre annak érdekében, hogy az állami és a saját hatalmukat legitimálják. A konstruktivista megközelítés szószólói arra hivatkoznak, hogy az Európai Unió vezetői az államokhoz hasonlóan „szimbólumteremtő” munkába kezdtek az elmúlt években, és egyre szembetűnőbb eredményeket tudnak felmutatni ezen a területén. Például az európai szimbólumok, amelyeket korábban csak államok használtak, mint a zászló, a himnusz vagy a pénz, az elmúlt évtizedekben ismerté váltak, és napjainkra pozitív jelentéssel bírnak az Unió polgárai számára. A két megközelítésből kiindulva Bruter munkája egyértelműen a konstruktivista állásponhoz áll közelebb: a tanulmányban végig azon fáradozik a szerző, hogy megragadja az eliteknek az előbbieken említett szimbólumteremtő munkáját, és ez által kézzelfoghatóvá tege az olvasó számára a folyamatot.

A szerző az identitás – egyébként meglehetősen tág, a különböző tudományterületek által eltérően használt és megfogalmazott definícióját – újraértelmezi, és saját elmélete számára megragadhatóvá formálja. A pszichológia területéről átveszi a *személyes vagy egyéni identitás* fogalmát, a szociológiából a *társadalmi identitást* kölcsönzi, végül a politikatudományhoz kapcsolható a *politikai identitás* fogalma, az utóbbit bontja tovább összetevőire. A politikai identitás két eleme a szerző szerint a *kulturális* és a *polgári identitás*. A kulturális identitás alatt mindazokat az értékeket érti, amelyek az egyént etnikai, vallási vagy egyéb más szempont alapján egy csoport-hoz kötik, és ezek az értékek biztosítják a nemzethez tartozás érzésének kialakulását is. A polgári identitás az állammal (a korábbi példák alapján nemzetállam, az Európai Unió esetében az intézményrendszerrel), mint politikai rendszerrel való azonosulást segíti, bizalmat és elkötelezettséget generál az intézményrendszer, a jog és a demokratikus működés iránt. Az egyén szintjén a két identitástípus összekapcsolódik, de a komponensek erőssége különbözhet egymástól, makroszinten pedig időben és országonként eltérhet. A szerző az európai identitást a politikai identitás típusához sorolja, amelyen belül a kulturális és politikai összetevőt részletesen megvizsgálja.

Bruter a „*top-down*” (vagyis felülről lefelé irányuló) és a „*bottom-up*” (vagyis alulról felfelé építkező) szemléletmódok közül az utóbbit választja, és ennek alapján építi fel elméletét. Az általa választott utat azért tartom termékenynek, mert az identitás fogalma véleményem szerint azok szempontjából ragadható meg legpontosabban, akik ezen identitás hordozói, és sajátos individuumonként más és más tartalommal töltik meg ugyan a fogalmat, de az egyéni vélemények között kirajzolódnak olyan találkozási pontok is, amelyek egymáshoz nagyon hasonló véleményekről árulkodnak. A könyv szintén jellemző és fontos sajátossága, hogy az identitásról dinamikus tárgyként beszél, vagyis olyan jelenségként kezeli, ami folyamatosan változik, és amelynek alakulását erősen befolyásolják a külső meghatározó tényezők, mint az intézményrendszer vagy a média.

Bruter által megfogalmazott legfontosabb hipotézisek a következők:

1. Az integrációról szóló negatív vagy pozitív hírek, befolyásolják az európai identitás szintjét.
2. Az európai integrációval kapcsolatos szimbólumok stimulálják az európai identitás kialakulását.
3. Az Európai Unió – mint intézményrendszer – politikai jelentőségének növekedése elősegíti a tömeges európai identitás fejlődését. Az említett hatáson belül összekapcsolódnak az egyéni tapasztalatok és a szocializáció folyamata, különös tekintettel arra, hogy az egyének kulturális háttere milyen mértékben vezeti rá őket a közös európai örökség létezésének megértésére, valamint európai uniós polgárságuk valódiságára.

A felsorolt hipotézisek ellenőrzéséhez Bruter részben saját adatokat, részben az Eurobarométer idősorait használja, amelyeket országokra lebontva 1972-től vizsgál. (Az Eurobarométer kérdései közül a nemzeti és európai azonosságtudatra vonatkozó változóra koncentrál.) A hírek és a szimbólumok európai identitásra gyakorolt hatását az Egyesült Királyságban, Franciaországban és Hollandiában kérdőívek segítségével mérte fel, valamint a felsorolt országokban készítettek fókuszcsoportos interjúkat is.

Hipotéziseinek vizsgálata során arra a megállapításra jut, hogy az európai identitás kulturális és politikai összetevője erősödött az elmúlt harminc évben, mikro és makro-

szinten egyaránt, de a különböző országok eredményeiben eltérések mutatkoznak. A mért értékekre befolyást gyakoroltak az Európai Unió által közvetített szimbólumok, az Unióról szóló hírek, valamint magának az intézményrendszernek a működésével kapcsolatos személyes tapasztalatok.

A szerző elszakad a politikatudományt művelők azon gyakorlatától, amelyben az európai identitást feltétlenül a nemzeti identitáshoz viszonyítva próbálják meghatározni. Bruter mindeközben egy percre sem tagadja a két terület szoros kapcsolatát, de egyben rávilágít a fontos különbségekre is. A nemzeti identitástól való „elszakadást” az említett identitásmodell teszi lehetővé, amelyben az identitást szerkezeti és nem tartalmi alapon próbálja megragadni. A szerkezeti bontás elemeiből felépíti azt a mechanizmust, amely véleménye szerint az európai identitás kialakulásához vezet. Az eddigi kutatóktól eltérően mellérendelő szerepben tünteti fel az európai identitást a nemzeti identitáshoz képest. Elméletének egyik következtetése, hogy az európai identitás erősödése a nemzeti identitás erősödéséhez vezet, amit én személy szerint kétségbevonható megállapításnak tekintek, de a szerző maga is felhívja az olvasó figyelmét, hogy elemzésének ezen része feltáró jellegű, és további empirikus alátámasztást igényel.

A könyv interdiszciplináris megközelítése lehetőséget teremt arra, hogy a különböző területek kutatói „találkozási pontra” leljenek, ami feltétlenül egyik nagy erényeként említhető, ugyanakkor mellőzi a tudományterületek közül a közgazdasági szemléletmódot, amelytől kevés esetben tekinthetünk el, ha kutatásunk témájaként olyan intézményrendszerhez kapcsolódó attitűdöt akarunk vizsgálni, amely szervezet eredeti célja egy gazdasági közösség létrehozása volt. Meg kell jegyezni ugyanakkor, hogy a szerző pont arra az intézményrendszer által létrehozott többletre koncentrál, amely az adott építményt sajátos jelleggel ruházza fel. Vagyis arra a jelenségre, amelyben az európai unió polgárai nem csupán egy gazdasági szervezet részeként értelmezik saját magukat, hanem ezen intézménnyel azonosulni tudnak, többlet értéket tulajdonítanak neki, ez által kiegészítik kizárólagos gazdasági jellegét. Említett sajátosságán az sem változtat érdemben, hogy a leírt folyamat nem spontán, hanem kívülről erősen befolyásolt és irányított.

A BIZTONSÁGI TÁRSADALOM

KELEMEN Gábor

Pécsi Tudományegyetem, BTK, Szociális Munka és Szociálpolitika Tanszék
H-7624 Pécs, Rókus u. 2.; e-mail: kelemen@btk.pte.hu

Foucault, M.: *Security, Territory, Population. Lectures at the Collège de France 1977-78*.
New York: Palgrave Macmillan, 2007.

Foucault 1975-ben a *Felügyelet és büntetéssel*, 1976-ben pedig *A tudás akarásával* a hatalom témájának olyan újraproblematizálását nyújtotta, mellyel e művek egy csapásra az állam- és hatalomelmélet, s a politikai szociológia érdeklődésének fókuszába kerültek. Míg az előbbi mű az újkori panoptikus börtönt a normalizált egyének modern társadalombeli „gyártása” mikrokozmoszaként mutatja be, addig az utóbbi az élet feletti hatalomnak egy másik pólusát is felfedezi: a népességhez kapcsolódó *biopolitikát*. A biopolitika és biohatalom fogalmak – melyeket Foucault 1976. március 17-én tartott egyetemi előadásán vezetett be – alkalmasnak látszottak a szociológia „biofóbiájának” mérséklésére. (A biopolitika kategóriáját nem itt, hanem egy 1974-es braziliai előadásában használta először.) Igaz, Foucault 1978. január 18-i előadásában, a fegyelmet *centripetalisnak*, a biztonsági apparátust pedig *centrifugálisnak* jellemezve (anélkül, hogy Spencerre hivatkozna), a szociológiában Herbert Spencer által megismertetett fogalmakat használt. Mindamellet a népesség jóllétének szabályozására koncentrááló állam tevékenységét jelölő biopolitika többek közt éppen a szociáldarwinizmus és szociobiológia determinizmusától való radikális elhatárolódásra alkalmas nézet.

Foucault 1978-as évbeli első Collège de France-on tartott előadásai némileg másként indultak, mint a korábbiak. Jóllehet az első mondatok még azt sugallták, hogy a kihagyott 1977-es esztendő – amit Foucault alkotó szabadságon töltött – egyáltalán nem szakította meg az 1976-os év előadásainak gondolatmenetét. Az egyetemi előadássorozat 1976-ban az emberi társadalom egyik legjelentősebb mutációjaként említett biopolitika fogalmának meghatározásával zárult. Az 1978-as első előadásnak már rögtön az első mondata felidézte a biohatalom fogalmát. A magabiztos felütést azonban nem követte hasonlóan határozott folytatás. Az első három előadás inkább egyfajta keresgélés, tapogatózás; hiányzik belőlük a Foucault-tól megszokott koherencia és lényegre törés. Az első előadás alapján szinte arra lehetne gondolni, hogy a továbbiakban majd a járványok (lepra, pestis, himlő) történelemformáló, kultúrák kihalását eredményező hatásáról lesz szó. A második előadás viszont azt sejteti, hogy a szabadság és a vele járó bizonytalanság, valamint a biztonságigény kérdése kerül terítékre. A harmadik előadás a populációt szabályozó első közegészségügyi intézkedések (vakcináció) korabeli orvosi ideológiától való idegenségének kimutatásával indul, s a népesség és a kormányzás közti kapcsolat észrevételével zárul. Az olvasó, aki tudja, hogy az 1970-es években Foucault munkásságának centrumában a hatalom vizsgálata állt, itt találgatni kezdhet; vajon a *tudás/hatalom* 1971-től formálódó kategóriája (mely

szerint a tudásból nem hiányozhat a politikai hatalom mozzanata), vagy a *kormányzás művészetének* (technikájának) az 1975. január 15-i előadásban elkezdett kutatása folytatódik-e az előadássorozatban?

Az 1978. február 1-én tartott negyedik előadásban úgyszólván *deus ex machina*-ként megjelenik a *kormányozhatóság* (governmentality) fogalma. A *governmentality*, ami Foucault nyelvi újítása, egyrészt markáns irányt és kitörési pontot kínál a további vizsgálódások számára, másrészt olyan felfokozott érdeklődést és évekig tartó visszhangot kelt, mely még akkor is hallható, amikor Foucault már nem a kormányzati, illetve politikai racionalításra, hanem a tapasztalati, reflektív és személyes igazságra helyezi a hangsúlyt. (Az 1990-es évek neo-foucaultianusai számára a kormányozhatóság a kiindulópont. Egyik képviselőjük, Thomas Lemke – reduktív módon – kormányzó mentalitásként értelmezi a fogalmat.) Míg az 1978-as év összes előadása franciául is csak 2005-ben jelentek meg, addig a negyedik előadást már ugyanabban az évben közreadta az olasz nyelvű *Aut-Aut*. Az olasz szöveg angol fordítása 1979-ben az *Ideology and Consciousness* folyóiratban látott napvilágot.

Foucault a negyedik előadásban azt mutatja meg, hogy a 16. században miképpen vált az állam, önmagunk, a lelkek és a gyermekek kormányzásának témája rendkívül intenzív társadalmi problémává. A problematika, véleménye szerint, két nagy folyamat, a feudális struktúrák felbomlása s az állami koncentrációt erősítő gyarmatosítás valamint a vallás szétszóródásához vezető reformáció és ellenreformáció metszéspontján jött létre. Machiavelli *A fejedelem* című, 1513-ban megjelent művében a fejedelem hatalmának megőrzésében és megerősítésében látja a kormányzás célját. Az elkövetkező két évszázad bőséges anti-machiavellista irodalma viszont, Machiavellivel szemben, nem a fejedelem hatalmának megvédését, hanem az állam erejének védelmét és növelését tekinti a kormányzás művészetének. A kormányzás művészetének fejlődését azonban több tényező akadályozza. A család kormányzására, amit a korabeli irodalom ökonómiának (a háztartás bölcs kormányzása) nevezett, egészen a 18. századig az állam kormányzása mintájaként tekintettek. Ám a család kerete túl szűk, gazdálkodása túlságosan inkonzisztens ahhoz, hogy az állam kormányzásának megfelelő értelmező modelljeként szolgáljon. Nem segítették a kormányzás művészetének fejlődését a 17. század nagy háborús pusztításai, pénzügyi krízisei, a szerződéselméletek és az uralkodó hatalma növelésének eszközeit a racionális gazdaságszervezésben látó merkantilizmus sem. A kormányzás művészetének fejlődése új perspektívát és újfajta tudást követelt. Az új távlatot a *népesség*, az újszerű tudást pedig az állam tudományaként felfogott *statisztika* jelentette.

A népesség sajátos szabályszerűségei - az erőforrások, gyengeségek számszerű, mennyiségi adatait, és azokból levonható következtetéseket kínáló - statisztika révén ismerhetők meg. A politika aritmetikája a statisztika, melynek tárgya a racionális államirányításhoz szükséges népességi (pl. kriminalitási, születési, halálozási, házassági, öngyilkossági) adatok elemzése. Az állami kormányzás végső célja a népesség jólétének, élettartalmának és egészségének javítása. A népesség fogalomkörének és a vele kapcsolatos tudásnak a megjelenése tette lehetővé a politikai gazdaságtan megszületését. A kormányzás művészetének felbukkanása nem iktatja ki sem a szuverenitásra, sem pedig a fegyelmezésre épülő hatalmat. Ellenkezőleg. A monarchiák éppen a fegyelmezés új intézményei (börtön, iskola, kórház) s a népesség-irányítás újszerű biztonsági apparátusa révén fejlődtek. A szuverenitás, a fegyelmezés és a kormányzás fo-

lyamatai a népesség mezejében kapcsolódtak össze, s ez a kapcsolat mindmáig fennáll. Foucault csak e negyedik előadás végén nevezi meg a kormányozhatóság fogalmát. A kormányozhatóság alatt a következő három dolgot érti:

- Azok a kormányozhatóságra esélyt adó intézmények, eljárások, elemzések, reflexiók és taktikák, melyek célpontja a népesség, fő tudásformája a politikai gazdaságtan, központi technikai eszköze pedig a biztonsági apparátus.
- Az a régóta tartó tendencia, mely Nyugaton a szuverén, a fegyelmező és minden más hatalmi formával szemben egyrészt a kormányzó hatalom apparátusainak, másrészt elméleti tudások sorozatának kifejlődéséhez vezetett.
- Az a folyamat, melynek során a középkori törvénykező állam a 15-16. századra adminisztratívává, s aztán fokozatosan a „kormányozhatóság” államává vált.

Volt valami bizarr abban, ahogy Foucault a negyedik előadás végéhez közeledve bejelentette, hogy amennyiben pontosabb nevet adna a kurzusnak, akkor azt nem „biztonság, territórium, népesség”-nek nevezné, hanem „a kormányozhatóság történeté”-nek. Ekkor még nem volt szokás a hallgatóság kérdéseire válaszolni (ez majd az 1980-as években válik gyakorlattá), így senki nem kérdezte meg tőle, hogy miért tért el eredeti szándékától és stratégiájától, s mi célból engedett ilyen mértékben utat a spontán gondolati kísérletezésnek. A kormányozhatóság fogalmának bevezetésével kijelölt csapásirányt és előretörési pontot megismerő hallgatók – ahogy a kötet olvasója is – bizonyára izgatottan várták a folytatást. A folytatás több meglepetéssel szolgált. Az egyik nem várt fejlemény az volt, hogy Foucault a biopolitika és biohatalom fogalmát, egészen a következő tanévig, nem említette a további előadásokban. Meglepetésszerű fordulatnak tekinthető az is, hogy eredeti címben szereplő „territórium” nem vált súlyponti problematikává a vizsgálódásokban. Pedig több előzményi történés alapján számítani lehetett a terület, térség és tér kérdésének kiemelt elemzésére. Foucault egy 1977-ben készített interjúban arról beszélt, hogy szemben a fizika és a politikai technológiák térre irányuló érdeklődésével, Kanttól fogva a filozófusok zömének figyelme az időre szűkölt. Az „eltűnt idő”-ről érkező gondolkodók voltaképpen a teret iktatták ki a látókörükből. Utalt Philippe Aries kutatásaira, aki kimutatta, hogy a 18. század során az alvás, evés, vendéglátás addig differenciálatlan terei miként specializálódtak és nyertek önálló funkciót. Hangsúlyozta, hogy a tereket érintő speciális technikák fejlődése alapvető a társadalmi tudás formálódása szempontjából.

Foucault 1967-ben adta közre *Eltérő terek* című esszéjét. A tanulmány azokkal a terekkel foglalkozik, melyek – az idő teljes deszakralizálásával ellentétben – megőriztek egyfajta hallgatólagos szakralitást. Ezek a helyek a *heterotópiák*. Míg az utópia nem létező, szó szerint seholsincs, addig a heterotópia egyszerre valóságos és mitikus hely. Minden társadalomban léteznek heterotópiák. A megjelenési formájukban igen változatos heterotópiák két nagy csoportra oszthatók. A krízis-heterotópiák a válságos állapotban lévők, pl. serdülők, menstruáló vagy szülő nők, idős emberek számára fenntartott szent, mások előtt tiltott helyek. A modern világ már csak egyes csökevényeit őrzi az ősi társadalmak krízis-heterotópiáinak. A „nászút”-nak a 20. század közepéig élő hagyománya, amikor a lány a szüzességét egy földrajzilag meghatározatlan helyen, vonatban vagy szállodában veszti el, ősi krízis-heterotópia maradványa. A heterotópiák másik nagy csoportja a deviáció-heterotópiák. Napjainkban a deviáció-heterotópiák léptek a krízis-heterotópiák helyébe. A deviáció-heterotópiák olyan helyek, ahova az átlaghoz vagy a megkövetelt normákhoz képest eltérő viselke-

désű emberek kerülnek. A menedékházak, a pszichiátriai kórházak, a börtönök deviáció-heterotópiák. Az idősök otthona határterület a krízis- és deviáció-heterotópia között. A heterotópiák további jellemzője, hogy szerepük változhat; ellentétes helyeket sűrítethetnek magukba; a hagyományos időt megtörve, egyfajta kvázi-örökkévalóságot nyújthatnak; egyszerre elszigetelők és átjárhatók; s a többi térhez képest illúziórikus vagy kompenzatórikus funkciót tölthetnek be.

A heterotópiák nem a képzelet belső terei. Az akadémiai pályájának kezdete, 1970-óta közéleti figurává vált, a közismertség terhe alatt a korábbihoz képest „szét-szakított” életet élő Foucault egyre nagyobb szükségét érezte annak, hogy önmagát megújító krízis-heterotópiákra leljen. Ahogy munkásságában, úgy életében is lázasan kereste az egységesítő motívumot. A veszélyes életet ostromló, az Isten halálának tételét megfogalmazó Nietzsche követőjeként nem hajszolta a hagyományos, vallási világkép alapján – a félelem és részvét felkeltésével - istenkeresésre sarkalló katartikus élményt. Az Isten halála utáni, az embert önnön egzisztenciális helyzetével szembesítő, mélyebb és tartalmasabb élet keresésére sürgető jaspersi határhelyzet érdekelte. Az 1975-ben meglátogatott kaliforniai homoszexuális közösségekben, klubokban megtapasztalt új (részben szadmazochikus) örömszerzési formák több tekintetben heterotópiának tűntek a számára. Ekkor Death Valley-ben – Michelangelo Antonioni *Zabriskie Point* című filmjének helyszínén - LSD-t használ. A párizsi otthonától távol, egy sivatag közepén drog hatása alatt rátörő boldogságélményt olyan revelációnak élte meg, mely hozzásegítette ahhoz, hogy kimozduljon a hatalomról kialakított gondolkodási sémájából. Kimozdulni sem könnyű, de ami igazán nehéz megtalálni és meg is tartani azt az új utat, melyet ő maga (s nem a droghatás) hoz létre.

Senki sem változik meg teljesen egyetlen életesemény hatására, írja *Szakolczai Árpád*, a nemzetközi hírnévnek örvendő Foucault-kutató *Reflexive Historical Sociology* című könyvében. Szakolczai – Victor Turner nyomán – különbséget tesz a premodern kor új identitás teremtéséhez vezető, közösségi beavatási szertartásokhoz kötött liminális időtartama és modern kor *permanens liminalitása* között. A permanens liminalitás megrekedés az átmenet rítusának folyamatában. Ebben az esetben a szeparációt nem követi valódi liminális periódus, sem a közösségbe történő újraintegrálás. Szakolczai szerint Foucault marginális és liminális szituációk és csoportok vizsgálatára összpontosító életművének első periódusát a liminális jelenségek elnémitására, tagadására és kiküszöbölésére, a „liminális marginalizálására” törekvő fegyelmű társadalom tanulmányozásának szentelte. Habár átmenetileg flörtölt a marginalizált helyzetűeket valamiféle alkímiai átalakulás révén élcsapattá változtató forradalmári ábránddal, nem a „marginalitás liminalizálása”, hanem az identitás politikájának kérdése vált az életpálya második szakaszának meghatározó kutatási tervévé. Az 1977-ben adott interjúi egyikében Foucault azt mondja, hogy „az én problémám az igazság politikája”. Az igazság politikájának alapkérdése pedig az, hogy miképpen formálódhatnak tartós identitások a modern kor marginális és liminális feltételei közt.

1977-ben Foucault-t marginalizálással fenyegető váratlan támadás érte Jean Baudrillard részéről. Baudrillard arra mutatott rá, hogy amennyiben az igazság tudása, illetve a tudás igazsága és a hatalom elválaszthatatlan egymástól, akkor ez a kettéválaszthatatlanság Foucault tudására is érvényes. Foucault tudása tehát érvénytelen, állította a *Felejts el Foucault!* címmel megjelent pamflet. Foucault bizonyára maga is tisztában volt azzal, hogy a hatalommal kapcsolatos vizsgálatait, tudományos eredmé-

nyei szabadságfokát az egyénnél magasabb rendszerszinten lévő, fölötte álló hatalmi viszonyok szabják meg. Úgy vélte azonban, hogy az „alávetett tudás”-ok módszeres és lankadatlan felszínre hozatala, mozgósítása révén mégis csak képes – Münchhausen módjára – a saját hajnál fogva kihúzni magát a tudás/hatalom ingoványából. A tudás/hatalom együtt járásának tudásából egyáltalán nem következett számára a tudás kereséséről való lemondás. Legfeljebb annak belátása, hogy az igazság nemcsak a tudás határtalansága, hanem annak hatalommal való összefonódása miatt sem érhető el. Ahogy Immanuel Kantot annak felismerése, hogy a valóság észlelése a gondolkodás szerkezetének függvénye, nem riasztotta el az igazság keresésétől, s ahogy az előítélet-mentesség lehetetlenségére ráébredő Hans-Georg Gadamer sem tántorította el tőle, úgy a tudás/hatalom elválaszthatatlanságát meglátó Foucault sem hagyta abba a tevékeny gondolkodást. Az alávetett tudás feltámasztásának jegyében adta ki 1973-ban az anyját, hűgát és öccsét lemészároló *Pierre Rivière* emlékiratait, s kért fel neves tudósokat, köztük Robert Castelt arra, hogy írjanak utószót a naplóhoz. (Kuriózum, hogy egy olyan gyilkos könyvét jelentette meg, akinek neve azonos volt a Foucault-t a Poetier-i középiskolában tanulmányi versenyeken rendre legyőző iskola-társ nevével.) Ebbe a sorba tartozik a nőként nevelt majd 22 éves korában a törvényszék által férfitvé átminősített, s nyolc évvel később öngyilkosságot elkövető *Herculine Barbin* önéletrajzának 1978-ban történő közreadása.

Alávetett tudás a volt szocialista táboron belül elnyomott másként gondolkodók tudása is. 1977 elején nyilvánosságra kerül a 242 cseh értelmiségi által aláírt, polgári jogokat és az emberi méltóság tiszteletben tartását követelő Charta '77. Foucault aktívan támogatta a kelet-európai elnyomott tudások képviselőit. 1977. júniusában, a szovjet pártvezető, Leonid Brezsnyev párizsi látogatásának idejére „ellentálcsozót” szervezett szovjet disszidensek és vezető francia értelmiségiek részvételével. Egyáltalán nem tekintette viszont támogatást érdemlő elnyomott tudásnak a terroristák ideológiáját. Az erőszakos akcióktól pedig élesen elhatárolódott. Nemcsak a terrorista erőszakot az állami brutalitással szemben megengedhetőnek tekintő Jean Genet-t bírálja (pl. az 1978. március 15. előadásban), de régi filozófiai és politikai barátját Gilles Deleuze-t is. Az ellentét a gyilkosságokat elkövető, túszejtő akciókat szervező, repülőgépet eltérítő Baader-Meinhof terrorista csoport tevékenységének értékelése miatt éleződött ki köztük. Ugyan mindketten fellépnek a terroristák Franciaországba menekült védőüdvéje, Klaus Croissant érdekében, s a kiadatásának megakadályozásáért, ám Foucault, szemben Deleuze-zel, magát a terrorizmust semmilyen formában nem támogatta. A két gondolkodó szövetségének ezzel az üggyel szakad vége.

Ez volt az a kontextus, mely az 1978-as előadások személyes és történeti háttérét képezte. Az önmagát a jelen filozófusának tekintő Foucault, a kutatási stratégia folytatása mellett, a mában való jelenlétét a kor aktuális dilemmáihoz kapcsolódva igyekezett kifejezésre juttatni. Nem tartható véletlennek, hogy az állam formálódásának kérdése vált az előadások fő témakörévé. A modern állam megszületésének momentum az, amikor a civilizáció történetében kivételes keresztény pásztori hatalmi technika a politika gyakorlatává válik. Az individualizáló technikáit totalizáló műveletekkel kombináló állam semmi esetre sem pusztán az erőszakszervezet és az államapparátus közvetítésével elnyomó és kizsákmányoló politikai szerv. E marxista nézettel szemben Foucault úgy véli, hogy az állam az *államrezon* és a *polícia* kombinálódása révén egyszerre szolgálja a népesség boldogságát és saját erejének növelését. A államrezon

és a polícia doktrínájának értelme a modern állam kialakulásának idején a mainál sokkal szélesebb volt, s nem tapadt hozzá pejoratív mellézköngé. A szuverén hatalom vallásos ceremóniáival szemben, az államrezon a politika színházszerű gyakorlata, a politikai racionalitás színháza. Az államérdek annak felismerése nyomán született, hogy a kormányzás számára sem a vallás sem a természet nem nyújt megfelelő modellt. Nem létezik az uralom Istentől az uralkodón át a családfőig terjedő természetadta láncolata. Ez a felismerés ugyanolyan botránkyó volt a vallásos gondolkodásban, mint Galilei felfedezései. Az államérdek nemcsak a vallástól különült el, de a természetet tanulmányozó tanokhoz képest is specifikus tudásterületként jelent meg. Amíg a fizika és csillagászat a mérés és matematikai analízis, a természettörténet az elemző klasszifikáció, a nyelvten a logikai elemzés révén vizsgálható, addig az államot a polícia apparátusa teszi működőképessé.

Az államrezon az itáliai kisállamokban született. Itáliában azonban a diplomácia mellett nem alakult ki az állam racionális tevékenységét, eszközeit meghatározó polícia. Az államrezont az emberek közti munkakapcsolatok, kereskedés, kölcsönös segítség és kommunikáció biztosítása érdekében történő totalitáriánus beavatkozás, a polícia teszi működőképessé. Az 1555-ös augsburgi vallásbékétől kezdve, majd különösen az 1648-as vesztfáliai béke után átalakuló német államok a polícia elméleti és gyakorlati fejlődésének egyfajta mikroállami laboratóriumaiává váltak. A polícia tudományának képzése egyetemi szintre került. A 18. században a német egyetemek már szinte az egész kontinentális Európa számára képzik a Polizeiwissenschaft, a közigazgatás, az államapparátus működésének tudományát. A vesztfáliai béke nem az egységes, hanem a plurális Európa egyensúlya. Ez hozta világra Európa eszméjét. A birodalmi, és univerzális egyházépítő álmaikat feladó államok újszerű militáris-diplomáciai apparátust hoztak létre. Ehhez tartozott a hadsereg modernizálása, működésének, szervezettségének racionalizálása, a katonai pálya professzionalizálása, s a katonai karrier vonzóvá tétele érdekében hozott intézkedések. Az európai béke feltételeinek keresése és újratemtése tette lehetővé Európa számára azt, hogy a világ többi részéhez kolonizáló, gazdaságilag kizsákmányoló módon viszonyuljon.

Foucault úgy véli, hogy a saját racionális alapelveit követő polícia, melynek működése nem a jogi apparátuson keresztül valósul meg, egyfajta folyamatos puccsnak tekinthető. A legalitást időlegesen felfüggesztő erőszakos puccs megvalósítóinak ürügye mindig az állam megvédése, a biztonság megőrzése. A puccs színpadias jellegű. A francia klasszikus drámák legnagyobbjai, Corneille és Racine puccsok színre vívői.

A modern állam – mely kezdettől fogva magában foglalja a jóléti állam csíráját – az individuum jóléte révén akarja biztosítani a belső rendet. A polícia feladata a militáns gazdasági versengés és a jóléttel kapcsolatos biztonság eszményeinek koordinálása.

Foucault hétről-hétre megküzd az igazságért. Amire egyik héten rájött, azt néhány hét múlva már szinte banalitásnak tekinti. Ahogy az 1978-as év előadásainak az eleje úgy a vége is egyfajta keresgélés, tapogatózás. Felveti, hogy a biztonsági társadalom folyamatosan ellen-viselkedéseket, ellen-társadalmakat termel ki. Ezek egy része a régi, személyesen törődő, aszkézist is magában foglaló pásztori hatalom iránti nosztalgia tükrözi. Más részük minden megkötöttségtől való végleges felszabadulást, forra-

dalmi eszkatológiát hirdet. Mindez egybevág Foucaultnak a szubjektivitás új – nem államilag meghatározott - formái előmozdítása érdekében tett erőfeszítéseivel.

Az előadások keltette szubjektív élményt egyetlen mondattal summázva a következőt lehetne mondani: Az igazság eleven, ezért élő és változó arcú, csodálható, csábítható, ám kifürkészhetetlen; tudással, hatalommal, személyes tapasztalatokkal, érzelmekkel, gondolatokkal összefüggő plurális folyamat.

ABSTRACTS

THE COORDINATION OF COMMUNICATIVE ACTION

Domonkos Sik

The following essay is aimed at answering two questions. The first one concerns the formal character of the critical basis of the Habermasian social theory. Due to the fact that the Habermasian theory already presupposes a democratic institutional background and certain maxims that can not be deduced from the formal pragmatic analysis of language, I argue that its critical basis contains substantive elements. In the second part of the essay I explain one of these elements. This element can be deduced from an immanent problem of the Habermasian social theory. Habermas introduces the notion of communicative action as the coordinating mechanism of social actions. It is needed only if the cooperation gets stuck because of the actors' different definition of the situation. The communicative action itself is however a social action as well. So the question comes: what mechanism may put it back on track if it gets stuck? With other words: how can the coordination of communicative action be achieved? In default situation the coordination of social actions is assured by the lifeworld, so the problem of coordinating communicative actions is inseparable from the problem of the lifeworld. In *The Theory of Communicative Action* Habermas differentiates the lifeworlds by their level of rationality/openness. Accordingly, the blocking of communicative action may be traced back to the different rationality levels of the actors; and the coordination of communicative action may be described as the elimination of this difference. So I introduce the coordination of communicative action basically as a process of "reflectivization". In the course of the elaboration of the notion of "reflectivization" I take into account Habermas's early and late works as well. Finally using the results of the discourse ethics and the democratic theoretical writings, I conclude that the coordination of communicative action may be described as a relearning of action-coordination on a higher level of moral development.

DIGITAL INEQUALITIES AMONG HUNGARIAN YOUTH

Réka NAGY

The study presents an empirical research carried out among Hungarian young internet users, focusing on digital inequalities. Since earlier researches with similar focus have shown important cognitive-cultural differences in use of the new technologies, the empirical research was amended with two integrating concepts – lifestyle and knowledge styles (cognitive styles). As a result of the erosion of traditional social stratification structures, the diversification of life patterns and of lifestyles, it is presumable that differences in youth's use of technology can be captured to a smaller degree through traditional models, and to a greater degree through models supplemented with lifestyle and cognitive style.

**ECONOMICAL AND SOCIAL CONNECTION CHANGES
IN A GYPSIE VILLAGE**

Tünde VIRÁG

In this case study, I am seeking answers to the following questions: What kind of changes ensue in the society of a ghettoized village when new economic developments occur in the area, and the labour force that had been „redundant” and economically excluded for a decade, is again needed? What kind of new subsistence and employment forms and strategies take shape in the new economic environment? How these affect social relationships in the settlement? Do the new employment opportunities and the financial advancement lead to getting closer to the lower class, or even being included into them, or does a new, specific social establishment take shape, which is only loosely attached to the social majority?